

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SOVYET RUSYA’NIN KUZHEY AZERBAJCAN POLİTİKASI “ODLU
YURT” MECMUASINA YANSIYANLAR (1929-1931)**

Yüksek Lisans Tezi

Songül ÜNAL

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Nevşehir
Nisan 2018

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SOVYET RUSYA’NIN KUZEY AZERBAJCAN POLİTİKASI “ODLU
YURT” MECMUASINA YANSIYANLAR (1929-1931)**

Yüksek Lisans Tezi

Songül ÜNAL

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Nevşehir
Nisan 2018

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Songül ÜNAL

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

Sovyet Rusya'nın Kuzey Azerbaycan Politikası "Odlu Yurt" Mecmuasına Yansıyanlar adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Songül ÜNAL

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Yrd. Doç. Dr. Telli Korkmaz danışmanlığında Songül Ünal tarafından hazırlanan Sovyet Rusya'nın Kuzey Azerbaycan Politikası "Odlu Yurt" Mecmuasına Yansıyanlar adlı çalışma jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

20/04/2018

JÜRİ

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

İMZA

Üye : Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 26.04/2018 tarih ve 2018.1989... sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

26/04/2018

Dr. Öğr. Üyesi Vedat AKTEPE

Enstitü Müdürü

**SOVYET RUSYA’NIN KUZHEY AZERBAYCAN POLİTİKASI “ODLU
YURT” MECMUASINA YANSIYANLAR (1929-1931)**

Songül ÜNAL

**Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Nisan 2018
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ**

ÖZET

Ruslar’ın Azerbaycan’a ilgisi eski zamanlara dayanmaktadır. Ticaret vasıtası ile geldikleri Azerbaycan topraklarına 1820 yılından itibaren işgal amaçlı saldırılarda bulunmuşlardır. Türk Hanlıklarının güçsüz olması, Osmanlı Devleti’nin iç ve dış politikadaki sıkıntıları, Çarlık Rusya’nın ve İran’ın taarruzlarını arttırmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Ruslar ve Farslar Azerbaycan topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Güney Azerbaycan İran’a, Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusya’ya verilmiştir.

Çarlık Rusya’nın 1917’de Bolşevik Rusya’ya devrolması ile gelen özgürlük ortamında, 28 Mayıs 1918 yılında, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti, Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade ve Türk fikir adamlarının çalışmaları sonucu ilan edilmiştir. Ancak 1920 yılına gelindiğinde sömürge kaynağını kaybetmek istemeyen Ruslar, 23 ay süren istiklali söndürmüşlerdir. Kızıl Ordu Azerbaycan’da katliamlara girişmiş, baskı ve şiddetin hâkim olduğu dönem başlamıştır. Müsavat Partisi lideri ve temsilcileri baskı altına alınmış, bir kısmı katledilmiş bir kısmı sürgün edilmiştir. Mehmet Emin Resulzade ise Moskova’da esir hayatı yaşamaya mahkûm edilmiştir. 1922 yılında Moskova’dan kaçan Resulzade, Türk-İslam âleminin merkezi pay-i taht İstanbul’a gelmiştir. İstanbul’da işgale karşı birlik ve destek oluşturmak için harekete geçmiştir. Basın-yayın faaliyetlerine önem veren Resulzade, birçok kitap ve dergi yayımlayarak işgal altındaki Azerbaycan’a istiklali, milli hars ve milli mefkûrelerini hatırlatmış ve Rusların zulümlerini, ekonomik, siyasi ve kültürel politikalarını Türk Dünyasına duyurmaya çalışmıştır. İstilanın dokuzuncu yılında yayımlanan Odlu Yurt Mecmuası’da bu amaca hizmet maksadıyla yayımlanmış önemli bir dergi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstila, İstiklal, Sömürge, Sosyalizm, Panaryenizm, Azerbaycan, Sovyet Rusya.

**SOVIET RUSSIA'S NORTHERN AZERBAIJAN POLICY REFLECTED
IN “ODLU YURT” MAGAZINE (1929-1931)**

Songül ÜNAL

**Neveşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Department of History, Master’s Degree Thesis, April, 2018
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Telli KORKMAZ**

ABSTRACT

Russian concern with Azerbaijan dates back to old times. They started invasion aimed attacks to Azerbaijan lands since 1820, where they had come by means of trade. The wakeness of Turkish Khanates, The Ottoman Empire’s troubles in domestic and foregn policies raised Tsarist Russia and Iran attacks to Azerbaijan. Russian and Persias shared Azerbaijan lands between themselves with 1828 Türkmençey Accord. North Azerbaijan was given to Tsarist Russian, South Azerbaijan was given to Iran.

In the climate of freedom by transformation of Tsarist Russian to Bolshevik Russian in 1917, Noutional Azerbaijan Republic was proclaimed in 28 May 1918 by the labor of the leader of Musavat Party Mehmet Emin Resulzade Turkish intellectuals. However, when it came to 1920 Russians, who didn’t want to lose to source of colony extingwished 23 months lasted freedom. Redarmy began to massacre in Azerbaijan and anera af opperation and violence started. The leader and represantadives of Musavat Party were suppressed, some were killed and same were exiled. Mehmet Emin Resulzade was sentenced to live as a capture in Moscow. Escapling from Moscow in 1922, Mehmet Emin Resulzade came to the capital city Istanbul which was the center of Turk-İslam World. He took action in Istanbul form support and unity against the invasion. Resulzade attaches importance to press-publishing activities and published many books and magazines to remind the occupied Azerbaijan of its nationality, national harshness and national affection and tried to inform the Turkish World about the persecution, economic, political and cultural policies of the Russians. Odlu Yurt Mecmuası published in the 9th year of invasion was an importent magazine which was published to serve for this aim.

Key Words: Invasion, Freedom, Colony, Socialism, Panaryenizm, Azerbaijan, Soviet Russia.

ÖNSÖZ

Azerbaycan nüfusunun yüzde yetmiş beşi Türk olan, Asya, Avrupa ve Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde bulunan stratejik bir ülkedir. En eski zamanlardan bu yana sahip olduğu stratejik önem sebebiyle birçok devletin işgaline maruz kalmıştır. Türk Hanlıkları tarafından idare edildiği dönemde Azerbaycan toprakları üzerinde, İran Safevi Devleti ve Osmanlı Devleti arasında uzun yıllar süren hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. 1820'den itibaren yaşanan bu hâkimiyet mücadelesine Çarlık Rusya'nın da dâhil olmasıyla yeni bir boyut kazanmış ve İran ile Çarlık Rusya arasında imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan, Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmıştır. 1829 yılında Çarlık Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne Antlaşması neticesinde Osmanlı Devleti, Azerbaycan topraklarının Çarlık Rusya'ya ait olduğunu kabul etmiştir. Türk İslam devletlerinin çöküşü ve Ruslar'ın Türkistan coğrafyasına yönelik yayılma politikası, uzun yıllar Azerbaycan ve diğer Türk memleketlerini ağır şartlar altında yaşamaya mahkûm etmiştir.

1918 yılında Azerbaycan'ın aydınları Mehmet Emin Resulzade liderliğinde, Müsavat Fırkası'nın çalışmaları neticesinde, şarkın ilk cumhuriyeti "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti"nin kuruluşunu ilan etmişlerdir. Ancak sahip olduğu sömürsünü kaybetmek istemeyen Bolşevik Rusya, 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son vermiştir. İşgal neticesinde Azerbaycan aydınlarının birçoğu katledilmiş ve birçoğu sürgün edilmiştir. Mehmet Emin Resulzade ise Moskova'ya götürülerek, esir hayatı yaşamaya mahkûm edilmiştir. Resulzade esaretinin ikinci yılında Moskova'dan kaçarak, 1922 senesinde İstanbul'a gelmiş, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışmalarına İstanbul'da devam etmiştir. Azerbaycan Türkleri'nin birlikte hareket etmesini amaçlayan Resulzade, yazar kadrosu ve muhabir ağının genişliği ile yayımlamaya başladığı gazete ve dergilerle amacına ulaşmak için mücadele vermiştir. Muhaceret dönemi olarak adlandırılan, 1920 işgali ile başlayan bu dönemde büyük öneme sahip birçok kitap, dergi ve gazete çıkaran Mehmet Emin Resulzade'nin işgalin dokuzuncu yılına denk gelen dönemde yayınlamaya başladığı Odlu Yurt Mecmuası da bu önemli yayınlardan birisi olmuştur. Odlu Yurt, Komünist

yönetimi altında istiklal, milli hars ve milli mefkûrelerinden koparılarak yok edilmeye çalışılan Azerbaycan Türkleri'nin dergide yer verilen yazılarla, yok olmaması ve işgalden yeniden bağımsızlığa kavuşacağı güne dek direnmesi için cesaretlendirilmiştir.

“Sovyet Rusya'nın Kuzey Azerbaycan Politikası “Odlu Yurt” Mecmuasına Yansıyanlar (1929-1931)” isimli çalışma, Azerbaycan aydınlarının muhaceret döneminde yayımladıkları “Odlu Yurt” Mecmuası'nın, Sovyet Rusya tarafından Azerbaycan da gerçekleştirilen politikalarına bakışını ortaya koymayı amaçlamıştır. Odlu Yurt Mecmuası İstanbul muhacereti döneminde Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade gibi iki büyük fikir adamının çabaları ile yayımlanmaya başlamıştır. Her iki fikir adamı ve beraberindeki Azerbaycan Türk fikir adamarı, Ruslar'ın Azerbaycan'da uyguladığı politikalara karşı düşünce birliği ve fikri mücadeleyi oluşturmayı hedeflemişlerdir.

Bu çalışmada Azerbaycan'da Ruslar'ın siyasi ve ekonomik politikaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Dergide dönemin siyasi olayları tarih bakış açısı içerisinde sıralanmaya çalışılmıştır. Derginin bilgi vermediği konularda alanın otoritelerinden faydalanılmıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmada, giriş bölümünde Azerbaycan coğrafyası, Türklerin bölgedeki varlığı ve Ruslar ile ilk temaslar ve Ruslar'ın bölgeyi işgal ediş süreci üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde 1905 ihtilali, Birinci Dünya Savaşı, 1917 İhtilali, Milli Azerbaycan Devleti'nin kuruluşu, Mehmet Emin Resulzade'nin hayatı ve Odlu Yurt Mecmuası'nın yayın amacı, ilkeleri, yazar kadrosu ve Azerbaycan İstiklal Mücadelesi açısından öneminden bahsedilmiştir. İkinci bölüm de Ruslar'ın Azerbaycan'da Ermenileri kullanarak hâkim kıldığı yönetim, böl parçala yok et siyaseti ve Türkler arasındaki bağı koparmak için geliştirdikleri Panaryenizm siyasetinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde Rusların iktisadi planları çerçevesinde ortaya koyduğu, tarım, sanayi, köy ve işçi siyasetinden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde ise Ruslar'ın aydın bir Türk neslinin yetişmesini istememesi için eğitimde, Türk kültür ve düşünce birliğinin olmaması için kültür alanında ve komünizme aykırı olması gerekçesiyle İslam'a açtığı savaşın Azerbaycan Türk varlığı ve düşünce hayatında ki konumuna değinilmeye çalışılmıştır.

Türk tarihinin en önemli şahsiyetlerinden Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade ile beraberindeki Azerbaycanlı fikir adamlarının dönemin siyasetine bakışlarını yayımladıkları mecmuadan yola çıkarak ortaya koymayı amaçladığım çalışmada fikir ve yöntemleri ile beni destekleyen maddi ve manevi yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Telli Korkmaz'a müteşekkirim. Ayrıca lisansüstü eğitimde iyi niyet ve desteklerini gösteren Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü değerli akademisyenlerine teşekkür ediyorum.

Lisansüstü eğitime başladığımda kaybettiğim beni fikir ve maneviyatıyla yetiştiren rahmetli babamı minnetle anıyor, eğitim hayatımda benden sabır ve desteklerini esirgemeyen annem ve ablalarımın minnetlerini sunuyorum.

Songül ÜNAL
Nevşehir, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ.....	1
AZERBAJYAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ.....	1
1.1. Azerbaycan Coğrafyası.....	1
1.2. Azerbaycan İsmi.....	1
1.3. Azerbaycan ve Türk Hâkimiyeti.....	2
1.4. Azerbaycan Türkleri ve Ruslar.....	5
1.5. Çar Rejimi ve Azerbaycan'da Aydınlanma.....	13
1.6. 1905 İhtilali Difai Teşkilatı ve Azerbaycan.....	20

I. BÖLÜM

AZERBAJYAN CUMHURİYETİ VE “ODLU YURT” MECMUASI

1.1. Müsavat Partisi.....	25
1.2. I. Dünya Savaşı, 1917 Bolşevik İhtilali Ve Azerbaycan.....	28
1.3. Şarkın İlk Cumhuriyeti, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti.....	39
1.4. Müsavat Partisi Lideri, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri.....	42
1.2. “Odlu Yurt” Mecmuası (1929-1931).....	45
1.2.1. “Odlu Yurt” Mecmuası'nın Amacı.....	47
1.2.2. “Odlu Yurt” Mecmuasının İlkeleri.....	49
1.2.3. “Odlu Yurt” Mecmuası'nın Yazarları.....	49
1.2.4. “Odlu Yurt” Mecmuası'nın Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesindeki Yeri.....	51

II. BÖLÜM

SOVYET RUSYA'NIN KUZEY AZERBAJYAN'DA UYGULADIĞI SİYASİ POLİTİKALAR

2.1. Siyasi Politikalar	55
2.1.1. Sovyet Yönetiminin Azerbaycan Yönetimindeki Ermeni Faktörü	60
2.1.2. Sovyet Rusya Tarafından Azerbaycan’da oluşturulan “Türk Olmayan Milletler” Seksiyonu	67
2.1.3. Sovyet Rusya’nın Azerbaycan ve Çevresinde Pantürkizm’e Karşı Panaryenizm Birliği Siyaseti	71

III. BÖLÜM

SOVYET RUSYA’NIN KUZEY AZERBAYCAN’DA UYGULADIĞI İKTİSADİ POLİTİKA

3.1. Ziraat Politikası	79
3.1.1. Askeri Komünizm, Nep ve Kolektivize Politikaları	80
3.1.2. Kolektivize Ziraatinin Köylerde Uygulanışı	86
3.1.3. Azerbaycan Topraklarında Rusların İskânı	87
3.1.4. Mahsul Ekimine Yönelik Uygulamalar	88
3.2. Ticaret Ve Sanayi Politikası	90
3.2.1. Sömürü Politikası	93
3.2.2. İşçi Politikası	96

IV. BÖLÜM

SOVYET RUSYA’NIN KUZEY AZERBAYCAN’DA UYGULADIĞI KÜLTÜR, EĞİTİM VE DİN POLİTİKASI

4.1. Eğitim Politikası	99
4.1.1. Eğitimde Müsavatçılıkla Mücadele	101
4.1.2. Sosyalizm Temelli Eğitim	103
4.2. Kültür Politikası	106
4.2.1. Alfabe Değişikliği	106
4.3. Din Politikası	113

SONUÇ	116
KAYNAKÇA	120
EK-1	128

EK-2	129
EK-3	130
Ek-4	131
ÖZGEÇMİŞ	132

KISALTMALAR

a.g.e. :	adı geçen eser
a.g.m. :	adı geçen makale
C. :	cilt
ev. :	Çeviren
N. :	numara
O.Y.M.:	Odlu Yurt Mecmuası
s. :	sayfa
S. :	sayı
TTK. :	Türk Tarih Kurumu
vs. :	vesaire
Y. :	yıl

GİRİŞ

AZERBAYCAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Azerbaycan Coğrafyası

Hemedan ve Zencan'dan başlayıp Derbent'e ulaşan araziye Azerbaycan denilmektedir.¹ 1828 yılında Çarlık Rusya ile İran Şahlığı arasında taksim edilen Azerbaycan 86.600 km² yüz ölçümüne sahiptir.² Sahip olduğu yüz ölçümü ile Azerbaycan, Kafkasya'nın en büyük ülkesi konumundadır. Hazar Denizine kıyısı olan Azerbaycan, kuzeyden Rusya ve güneyden İran toprakları ile komşudur. Azerbaycan'a bağlı olan Nahcivan özerk bölgesi vasıtası ile de Türkiye'ye doğudan komşudur.³ Kafkasya da sahip olduğu konum, Azerbaycan'ın Asya'yı, Avrupa'ya bağlayan bir köprü vazifesi üstlenmesini sağlar. Önemli askeri, stratejik ve ticari yollar Azerbaycan'dan geçer.⁴ Yer altı ve yer üstü kaynaklarının çeşitliliği ile de Azerbaycan, Türk ülkeleri içinde en zenginlerden biridir.⁵

1.2. Azerbaycan İsmi

Azerbaycan ismi kökeni Makedonya hükümdarı II. Filip'in oğlu Büyük İskender zamanından gelmektedir. Bu dönem yakın şark tarihinin büyük mücadelelere sahne olduğu bir devirdir. İranizm ve Helenizm gibi iki büyük medeniyetin bir birine üstünlük sağlamak için (336-320/M.Ö.) giriştikleri mücadele Hellenizmin galibiyetiyle neticelenmiştir. İran'a hâkim olan İskender, dâhili idareyle görevlendirdiği yerli emir Atropatese'ye burada rastlanılmıştır. Büyük İskender'in vefatıyla emirler arasında ülkenin hâkimiyeti paylaşılır. Başta Yunanlar ile harp eden ve sonra İskender'e yaklaşan Atropatese, Küçük Midya'nın hâkimi olur olmaz Yunanlara isyan etmiş ve idare ettiği vilayete tamimiyle sahip olmuştur. Hâkim olduğu bölgeye kendi adıyla "Atropotane" adlandırmıştır. Yunan tarihi kaynaklarında Atrotape olarak geçen isim, İran lisanında "Aterapata" olarak kayıt edilmiştir. "Atar" ve "Pata" İki kelimedenden mürekkep olan ismin ilk kelimesinin

¹ M.B. Mehmetzade, Azerbaycan Duvarları, O.Y.M., Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.248.

² Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s.7.

³ Zeki Velidi Togan, Bugün ki Türk İli(Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942, s.87.

⁴ Orhan Alizade, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası, Akademik Bakış, Cilt 4, Sayı 7, Kış 2010, s.106.

⁵ Saray, a.g.e., s.10.

manası “ateş”, ikinci kelimesinin manası Persopolis kitabelerinde rastlanılan anlamıyla; “zapt etmek, saklamak, himaye etmek” anlamına gelmektedir. Azerbaycan ismi bu iki kelimededen anlaşılacağı üzere “Ateş Tarafından İdare Edilen” manasına gelmektedir.⁶

1.3.Azerbaycan ve Türk Hâkimiyeti

Azerbaycan bulunduğu coğrafyada sahip olduğu konumun önemi sebebiyle birçok medeniyetin varlığına tanıklık etmiştir. Türkler’in bölgedeki hâkimiyetine kadar geçen süreçte birçok devlet karşımıza çıkmaktadır.

M.Ö. 1. Bin yılın başlarında Güney Azerbaycan’da hayatlarını sürdürenlerin büyük bir bölümüne Mannalılar denmiştir.⁷ Urmiye Gölü kıyısı etrafında küçük kabile birlikleri siyasi birlikler oluşturmaya başlar. Oluşturulan siyasi birlikleri idare edene “Çar” denmiştir. Başkenti Urmiye Gölü’nün güneyinde İzirtu şehridir. Azerbaycan’ın güney topraklarında var olan Çarlıklar, Asurlulara karşı mücadele etmişlerdir. Toprakları en çok İranzu’nun krallığı zamanında genişlemiş, M.Ö. 650’li yıllarda Asurlular ile yaşanan savaş sonucunda Manna devleti mağlup olmuşlardır. Bu yenilgi ile Manna Devleti iç karışıklıklar yaşamış ve yıkılmıştır.⁸

Midya Devleti, Manna Devleti’nin güney doğusunda İran merkezli kurulmuştur. Çivi yazılarında Maday, Matay ve Amaday şeklinde okunmuştur. Yunan kaynaklarında ise Midiya şeklinde kaydedilmiştir. Rivayete göre Deyok Ekbatan (Hemedan) şehrini başkent yapmışlardır. Fraorta Kaştariti’nin önderliğinde Midya Asurlular’ın baskısından kurtarılmıştır. Asurlular üzerine ikinci bir sefer gerçekleştiren Kaştariti öldürülmüştür. Kiaksar yönetime geçmiştir. Asurluları yendikten sonra Ege sahiline çıkmak için Libya’ya saldırı hazırlığı başlatmış Urartulara son verip Manna’yı hâkimiyeti altına almıştır. Kiaksar’ın ölümüyle devlet zayıflamış M.Ö. 550 yılda varlığı son bulmuştur.⁹

⁶ M. Ağaoğlu, Azerbaycan’ın İsmi Hakkında Kayıtlar, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.69-72.

⁷ Ferman Mahmudov, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1996, s.51.

⁸ Mahmut İsmailov, İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi, Vefa Kurban (Çev.), İstanbul 2014, s.37-39.

⁹ İrade Nuriyeva, Azerbaycan Tarixi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrin Evvellerinedek), Bakı 2015, s.26-27.

Ehemeniler sülalesinden olan II. Kir Midya'yı işgal ederek Fars Devletini kurmuştur. Başkenti Ekbatan olmuştur. Midya'nın bütün arazilerini, Babilistan ve Anadolu Libya'sını kontrol altına almıştır. Mısır'a kadar batı ülkeleri Ehemeniler İmparatorluğuna tabi olmuştur. Orta Asya ve Kuzey Azerbaycan'da yaşayan Massagetler'in hükümdarı Tomris tarafından II. Kir mağlup edilmiş ve başı kesilmiştir. II. Kir'in oğlu II. Kambiz tahta geçmiş, Mısır'ı ele geçirmiştir. II. Kambiz Mısır'da bulunduğu sırada Farmlar taht kavgasına girişmiş, yaşanan iç karışıklıklara Azerbaycan ahalisinin Ehemeniler'e vergi ödemeyi reddetmesi de eklenerek isyanlar çıkmıştır. Makedonyalı İskender Doğu Seferi sırasında Ermeniler İmparatorluğuna darbe vurulmuş, III. Dara hâkimiyetindeki İmparatorluk İskender'in darbesi ile son bulmuştur.¹⁰

Büyük İskender'in ölümünden sonra Azerbaycan'da iki devlet ortaya çıkmıştır; bunlar Kuzey'de Alban, Güney'de Atropatan'dır. Atropatan devleti Güney Azerbaycan ve İran topraklarını içine almaktadır. Halkı da Zerdüştlük inancını kabul etmiştir.¹¹ Atropatan'ın başkenti Gazaka (Ganzak)'dır. Devletin tarihte ne kadar dönem var olduğu bilinmemektedir. M.S.20'li senelerde Atropat hanedanının varlığına son verilmiş, yönetim Arşaklar'ın hâkimiyetine geçmiştir.¹² Alban Devletinin kesin kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte, M.Ö. 4. Yüzyıl da kurulduğu kabul edilmektedir.¹³ Alban ülkesi sınırları, doğuda Hazar, batı da Lori ve Gürcistan'ın doğusundaki Alazan vadisine kadardır.¹⁴ Kuzeyde ise Kafkas dağlarına ulaşmaktaydı. Albanlar Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Sasaniler Azerbaycan'a hâkim olmuşlardır.¹⁵

İslam'ın bölgeye gelişi 633 senesinde olmuştur. Bu dönemde Müslümanlar'ın, Azerbaycan topraklarına fetihler için gelmeye başladığı dönemdir. Sasani İmparatorluğu ile karşılaşan Araplar, Sasani başkenti Medain'i ve sonra Sasani ülkesinin tamamı fethettikten sonra, Sasani ülkesinin bir parçası olan Azerbaycan'ı da 639 yılında fethetmiştir.¹⁶ Azerbaycan'ın kuzey bölgesinin stratejik olarak

¹⁰ Nuriyeva, a.g.e., s.27-28.

¹¹ İlyas Babayev, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1996, s.77.

¹² İsmailov, a.g.e., s.45.

¹³ İsmailov, a.g.e., s.47.

¹⁴ Mosey Kalankatuklu, Alban Tarihi, Ziya Bünyatov (Çev.), Bakü 1995, s.18.

¹⁵ Allahşükür Paşazade, Kafkaz'da İslam, Bakü 1991, s.61-63.

¹⁶ İlgar Aliyev, İstoriı Midii, Bakü 1960, s.48.

ehemmiyetinin olması sebebiyle sürekli hâkimiyet savaşlarının yaşandığı bir alana çevrilmiştir. Bölge, Bizans-Hazar, Bizans-İran ve Hazar-İran arasında ardı arkası kesilmeyen savaflara tanıklık etmiştir. Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle çekişme de son bulmuştur.¹⁷

Arap-İslam hâkimiyeti IX. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan'da varlığını korumayı başarmıştır. IX. yüzyılın ortalarında hilafetin bozulması ile bölgede isyanlar başlamıştır. 807 Cavidan isyanı ile başlayıp, 816-837 Babek isyanı ile düzensizlik hat safhaya ulaşmıştır. Babek isyanı zorlu mücadelelerle bastırılmıştır. Her iki tarafta önemli kayıplar vermiştir. Azerbaycan'da Arap Hilafetinin gücünü kaybetmesiyle birlikte; Şirvanşahlar (861-1538), Sacılar (878-930), Revvadiler (938-1071) ve Şeddadiler (951-1075) adıyla farklı devletler meydana gelmiştir.¹⁸

Azerbaycan'a Türkler M.Ö. VII. Yüzyılda Sakalar (İskitler) ile gelmişlerdir.¹⁹ Ardından Hun Türkleri ve Kuzey Kafkasya ve Avrupa'da güçlü devletler kuran Hazar Türkleri hâkimiyet kurmuşlardır.²⁰ Azerbaycan'a Türk boylarının akınları sürekli devam etmiştir. IX. yüzyılda Orta Asya'dan Türk boyu olan Oğuzlar, Selçuk Türkleri olarak Ön Asya, İran-Horasan ve İsfahan'ı hâkimiyeti altına alarak bölgede devletlerini kurmuşlardır. Azerbaycan'a seferler yapan Selçuklular, Şeddadi ve Revvadi devletlerini kontrolleri altına almışlardır. Şirvanşah Devletini ise haraca bağlayarak ve her yıl vergi vermelerini temin ederek üstünlük kurmuşlardır.²¹ Azerbaycan Kuzey de Hazarlar, Güney de Selçuklu Türkleri vasıtasıyla Hun ve Göktürk İmparatorluğu devlet, fikir, teşkilat ve esaslarıyla daha fazla faydalanmaya başlamıştır. Selçuklu imparatorluğunun sükutundan sonra Azerbaycan'da saltanat kuran Atabek İldeniz sülalesi yeni Türk-İslam devletini Selçukluların Altay'dan getirdikleri ve İslamiyet'in süzgecinden geçirdikleri prensipler üzerine kurmuşlardır. Bir asra yakın yaşayan Atabekler, Azerbaycan'ı XIII. Asrın başlarında yeni Türkmen akınlarıyla doldurmuştur. Onları takiben Azerbaycan'a giren ve XVI. Asra kadar hâkim olan İlhanlı saltanatı kuran Moğollar, Azerbaycan'a Uygurların ilteberlik sistemi ile Moğol aristokratik kurultay devlet sistemini getirmiştir. Moğollardan

¹⁷ Ramiz Aliyev, Azerbaycan Hilafet Terkinde-Azerbaycan Tarihi, Bakü 1994, s.251-252.

¹⁸ Azerbaycan Tarihi, Bakü 1994, s.78-106.

¹⁹ Togan, a.g.e., s.87.

²⁰ Mehmetzade, a.g.e., s.247.

²¹ İsmailov, a.g.e., s.164.

sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu saltanatıyla Azerbaycan sınırları, güneyde Irak-Fars, batıda Sivas ve Karadeniz'e ulaşmış ve kuzeyde Kafkasya dağlarını aşmıştır. Ardından bir Azerbaycanlı ve Türk olan Safeviler Azerbaycan'da devlet kurmuş ve İran'a da hâkim olmuşlardır.²²

Safevi Devleti'nin kurulması, Türk ve İslam tarihi için önemlidir. İslam medeniyetinde Sünniliğe karşı ikinci bir merkez Şiilik meydana gelmiştir.²³ Safeviler'in başkenti Tebriz'dir. Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti ile mücadeleye girişmiştir. 1508 yılında Horasan, İran, Ermenistan'ı alan Şah, Irak ve Asya'nın bir kısmını ele geçirmiştir. Safevi Devleti böylece Azerbaycan'ın büyük bir kısmına hâkim olmuştur.²⁴ Sünniliğe karşı bir diğer merkez olan Şiiliğin oluşumu keskin ayrılıklar oluşturmaya başlamıştır. Şiilik ve Sünnilik mücadelesi en keskin, Osmanlı Devleti Sultanı Yavuz Selim Han ile Şah İsmail arasında, 1514 Çaldıran Savaşı ile yaşanmıştır. Şah İsmail mağlup olmuş ve Güney Azerbaycan toprakları Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmiştir. Şiiliğin yayılması için çalışmalar sonra da devam etmiş ve buna karşılık Sultan Süleyman bölgeye sefere çıkmış, 1534 yılında Tebriz ve Güney Azerbaycan'ın diğer topraklarını kontrolü altına almıştır. Azerbaycan'da Sünnilik ve Şiilik çatışmasının yaşanması Şii İran ile Sünni Osmanlı Devleti'ni sürekli çatışma halinde olma noktasına getirmiştir. Azerbaycan halkı ise bu çatışma ortamında yüzyıllar sürecektir. Azerbaycan'da yaşanan mahkûmiyetin en zor ve en uzun süreni Ruslar'ın Azerbaycan'ı işgali ile olmuştur. Mahkûmiyet 1820-1918 yılından 1920-1991 yılına dek sürmüştür.

1.4. Azerbaycan Türkleri ve Ruslar

Azerbaycan ve Rusya'nın ilk kez hangi tarihte ilişki kurdukları tam olarak kesinleştirilmemiştir. Rus Profesör Barthold, Azerbaycan'a Ruslar tarafından ilk icra edilen hareketi, miladi 913-914 seneleri arasında gerçekleşmiş akını başlangıç

²² Mirza Bala, Azerbaycan Devleti, O.Y.M., Y.3, S.3 (28), 28 Mayıs 1931, s.70-74.

²³ Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, s.1.

²⁴ İsmailov, a.g.e., s.207.

²⁵ Betül Aslan, Azerbaycan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 1996, s.51.

almaktadır. Arap tarihçi Mes'udi, Barthold'un kabul ettiği tarihten daha evvel Rusların Azerbaycan sahillere taarruzda bulunduğuna dair bilgi vermektedir.²⁶

İlk Azerbaycan Rus münasebatı miladi 880 senesinde, Rusların Hazar denizi yoluyla doğuda ticaret yapmak için gelişleriyle olmuştur. VII. Ve VIII. Asırlarda Rus tacirler, Volga ve Don nehirleri üzerinden Hazar Denizine inmiş, Kafkasya-İran yoluyla Bağdat'a mal götürmüşlerdir. Bu ticareti Ruslar, III. Asırdan beri Hazar Denizine yerleşen Hazarlar vasıtasıyla gerçekleştirmiştir.²⁷ Rusların 912-913 tarihindeki seferini Mes'udi yazmıştır. Ruslar beş yüz kayık ve her bir kayıkta yüz Rus taşıyarak Hazar denizine bitişik Nitas denizinin kanalına girmiştir. Burası Hazar Denizini Nitas Denizine rapt eden bir yol olduğundan, gerek dâhilden gerek hariçten gelecek tehlikelere karşı Hazarların askeri muhafazaya aldığı geçittir. Ruslar Hazar hükümdarına bir heyet göndererek, Hazar Denizine inmek için müsaade istemişler ve buna karşılık seferden elde ettikleri ganimetin yarısını teslim edeceklerini taahhüt etmişlerdir. Hazar'a inen Ruslar; Gilan, Deylem ve Taberistan'a sefer düzenlemiştir. Bundan sonra Cürcan ve Abeskun'a karşı taarruza geçmiş, petrol memleketlerini yağma etmişlerdir. Denizden üç günlük mesafede bulunan Erdebil'e de saldırmışlardır. Birçok kan döken Ruslar, kadın ve erkekleri esir almış, her bölgeyi yağma edip ateşe vermişlerdir. Rusların gerçekleştirdiği vahşetten haberdar olan Hazar Müslümanları Rusların memleketlerini yağma ettiklerini ve halkı katlettiklerini Hazar prensine haber vermişlerdir. Müslümanlar Ruslardan intikam alacaklarını prene bildirdikten sonra üç gün devam eden kanlı mücadele sonunda beş bin Rus hayatta kalmıştır. Beş bin kişi ülkelerine dönüş yolunda Bulgarlar tarafından da hezimete uğramış az sayıda Rus ülkesine kaçmıştır. Ruslar bu felaket sonrası uzun süre sessiz kalmıştır. 943-944 senelerinde son seferden otuz yıl sonra yeniden Ruslar harekete geçmiştir. 914 senesindeki vahşi tutumu sonrası bütün askerini kaybeden Ruslar, 943 senesinde halka ılımlı davranmayı tercih ederek bölgede kendine bağlılığı hedeflemiştir. Çünkü Ruslar bu seferi geliş güzel değil bir plan dâhilinde yürütmüşlerdir. Ruslar doğudaki ticaret merkezinin en büyük merkezi olan Azerbaycan'ın Berde şehrini seçmişlerdir. Berde halkı Rus emirlerine itaat etmeyerek karşı koymuştur. Ruslar bunun üzerine ahaliyi yine katletmiştir. Altı ay

²⁶ Dr. A. Caferoğlu, Tarihte Azerbaycan-Rus Münasebatı, O.Y.M., Y.1, S.9, İkinciteşrin (Kasım) 1929, s.366-367.

²⁷ Caferoğlu, a.g.e., s.367.

burada kalan Ruslar ganimetlerle birlikte ülkelerine dönmüştür.²⁸ 980-1015 yılları arasında kinyaz olan Vladimir Hristiyanlığı (Grek-Ortodoks Mezhebi) devlet dini ilan ederek Rusları Hristiyanlaştırmış ve dış siyasette de devletin durumunu düzeltmeye muvaffak olmuştur. 1022 senesinde Kinyaz Mstislava Çerkezlerin üzerine yürüyerek Kuzey Kafkasya'ya hâkim olmuş ve Azerbaycan'a komşu olmuşlardır. Rusların Kafkasya'daki hamleleri Rus siyasi hareketinin tehlikeli bir şekilde Azerbaycan'a yaklaştığını ortaya koymaktadır. Peçenek, Kıpçak ve Uz Türkleri olarak Rus vak'a nüvislerinde geçen Türklerin Ruslara karşı mücadelesi Azerbaycan'a siyasi müdahaleyi engellemiştir.²⁹

1547 tarihine gelindiğinde Rus tahtına Çar unvanı ile IV. İvan geçmiştir. Çar askeri, siyasi, ticari ve ekonomik kazanımlar için denizlere kapalı olan ülkesini Karadeniz, Baltık ve Hazar Denizi'ne açmak politikası uygulamıştır.³⁰ Hazar Denizi'ne ulaşmak için harekete geçen VI. İvan, 1552 yılında Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan (Ejder) Hanlığını istila etmiştir.³¹

Rusların en etkili politikası Çar I. Petro zamanında olmuştur. 1686-1725 yılları arasında I. Petro Rusya'yı siyaset, yönetim ve kültürel açıdan büyük değişikliklere götürmüş, Petro'nun yaptığı siyasi, idari ve askeri yenilikler Rusları batı dünyasına yaklaştırmıştır.³² Çar I. Petro Hazar Denizini Rus gölü yapmak ve Avrupa'da yaşanan gelişmeler ışığında ülkesinde sanayiye geliştirmek istemiştir. Sanayinin gelişimi için ihtiyaç olan hammadde ve pazar Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da fazlasıyla mevcuttur.³³

Çar Petro bu dönemde Ermeni asıllı İsrail Ori ile Moskova'da bir araya gelmiştir. İsrail Ori, 1677 yılında Avrupa'da seyahatte bulunmuş, yirmi yıl Avrupa'da; İtalya, Fransa ve Almanya'da yaşamıştır. Fransa'da üst düzey yöneticilerle bir araya gelmeyi başaran İsrail Ori, Fransızlardan Ermeniler'in himayesi için destek aramış ancak, Fransızlar bu meseleyi soğuk karşılamışlardır.

²⁸ Caferoğlu, a.g.m., s.465-467.

²⁹ A. Caferoğlu, Tarihte Azerbaycan-Rus Münasebatı, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.32-35.

³⁰ Sinan Yüksel, Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar), Nisan 2013, s.103

³¹ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara 1987, s.152-154.

³² Ahmet Kanlıdere, Rusya Tarihinin Ana Hatları, Yom: Türk Dünyası Kültür Dergisi, Güz 2010, s.68.

³³ İsmailov, a.g.e., s.238.

Avrupa'nın yardım etmeyeceğinden emin olan İsrail Ori, Ruslar'ın yardımını sağlamak kanaatine varmış, 1701 yılı Ocak ayının 28'inde Minas Vartaped ile birlikte Baverya Kinyazı'nın elçileri olarak I. Petro'nun huzuruna çıkmışlardır.³⁴ Çar Petro'yu İran'a sefer düzenlemeye ve kalıcı Kafkasya hâkimiyeti için Ermeni devletinin kurulmasına ikna etmişlerdir.³⁵

İsrail Ori'nin çalışmaları neticesinde, 1715 yılında Çar tarafından Azerbaycan topraklarına gönderilen A.P. Volinski Safevi topraklarına ve Azerbaycan şehirlerine gezi düzenlemiştir. Bölgenin durumu hakkında bilgi toplayan Volinski, Ermenilerin Ruslara karşı büyük bir sempati duyduklarını rapor etmiştir. Çar Petro "İran Yürüyüşü" için 1722 yılında harekete geçmiştir. 1723 yılında Bakü işgal edilmiştir. Petro "Ermenilerin himaye edilmesi ve onların Hazar kıyısı eyaletlerinde yerleşmesine müsaade edilmesine iltimas eden" belge imzalanmıştır. Azerbaycan, İran ve Devleti Aliye'de bulunan Ermenilerin belirlenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. 10 Kasım 1724 yılında Gregoryen cemaatinin lideri Patrik İsa ile Çar Petro arasında gerçekleşen görüşmede "bütün Ermeni cemaatinin Bakü'de, Gilan'da ve Mazandaran'da yerleşmesi" için ortak karar alınmıştır.³⁶

Osmanlı Devleti, Rusları durdurmak için harekete geçmiş ancak muvaffak olamamıştır. 1724'de Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalayan Petro, Şirvan'ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarını ele geçirmiştir. Azerbaycan'ın kalan bölümü ise Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.³⁷

1725 yılında I. Petro'nun ölümü ile Rusların Dışişleri Bakanı, Ermenilere Matyuşkin adına "10 Kasım 1724 Fermanı" göndermişlerdir. Ermeni meselesi Rusların diplomasisinde resmi olarak ilk kez bu tarihte geçmiştir.³⁸

11 Şubat 1725 yılında ölen I. Petro'nu vasiyetnamesinde Ermenistan Kurulması için uygulanacak politika şu şekilde kaleme alınmıştır: "*Rusya sınırları Avrupa'da Kuzey Baltık denizinin kuzeye kadar, güneyde ise Kara denize kadar genişlemelidir. Bunların içerisine Ermenilerden meskûn araziler de dâhil*

³⁴ Vakıf Azrzumanlı, Nazim Mustafa, Tarihin Kara Sahifeleri, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık, Azerbaycan Elimler Akedemiyası Milli Münasebetler Enstitüsü, Bakı-Kartal- 1998, s.7.

³⁵ Aygün Attar, Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara 2005, s.18-19.

³⁶ Attar, a.g.e., s.19-22.

³⁷ Saray, a.g.e., s.15.

³⁸ Saray, a.g.e., s.23-24.

edilmelidir. İran Devletinin inkişafı her zaman engellensin. O zaman Rusya devleti İran'ı kolay elde edebilir. Ama bunun için ilk önce Osmanlı devletini mahvetmek gerekir. Öte yandan Gürcistan Kafkaslarda İran'ın şah damarı pozisyonundadır. Bunun için Gürcistan'dan önce Ermenistan ve Azerbaycan'ı (Güney ve Kuzey olmak üzere) zapt edip, İran'ın dâhili dehalarını kendinize hademe yapmanız gerekir. Böylece Avrupa'nın zenginliği ayağınıza gelecektir. Türkistan meselesine gelince ise, orası bizim Hindistan'a açılan kapımızdır. Oraları hanlıklara bölerek ülkeyi parçalayın. Türklerin Avrupa'dan çıkarılması için çaba sarf ediniz. Doğu vilayetlerini Ermenilerden meskûn arazilere dönüştürünüz.”³⁹ Çar Petro'nun ölümü ile Çar tahtına I. Yekaterina geçmiştir. Çariçe Petro'nun vasiyeti doğrultusunda, “10 Kasım 1724 Fermanı”⁴⁰nu 22 Şubat 1726 yılında onaylamıştır. 1735 yılında Azerbaycan'ın Hazar kıyısı bölgesini ele geçiren Ruslar; İran ve Devleti Aliye'ye yayılmış, Ermenileri Bakü, Derbent ve diğer bölgelere göç ettirmişlerdir.⁴⁰

Bölgede Çarlık Rusya ve Osmanlı Devleti'nin varlığı, İran şahını harekete geçirmiştir. İran Şahı II. Tahmasib bu iki güce karşı birliklerin başına Afşar Nadir Han'ı görevlendirmiştir. 1730 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa başlayan Nadir Han, Maraga, Erdebil ve Tebriz'i almıştır. 1733 yılında Bağdat Antlaşması imzalanmış, Osmanlı Devleti on yıl içerisinde aldığı bütün Safevi topraklarını terk etmiştir. 1735 yılı Mart ayının 21'inde Ruslarla Gence Antlaşmasını imzalayan Nadir Han, Hazar bölgesi vilayetlerini Ruslardan temizlemiştir. 1736 yılında Suqovuşan'da gerçekleşen toplantı ile Nadir Han Şah ilan edilmiştir. Nadir Şah yönetimine halka yüklediği ağır vergiler sebebiyle isyan başladı. İsyân halka cezalar verilerek bastırılmıştır. 1743 yılında yeniden yükselen isyanlarda sahte Safevi Şehzadeleri ortaya çıktı. 1747 yılında ise Nadir Şah'ın silah gücüyle oluşturduğu yönetim, öldürülmesi ile son bulmuştur. Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte Azerbaycan'da İran hâkimiyeti de sona ermiştir. Azerbaycan'da Hanlıklar devri başlamıştır. Hanlıklar; Karabağ, Şeki, Şamahı, Gence, Nahcivan, Derbent, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Maku, Maraga, Hoy, Kuba, Bakı, Lenkeran ve İrevan Hanlıklarıdır.⁴¹ Kendi idarelerini oluşturan Hanlıklar Rus ve İran yönetimi arasında kaldıkları için varlıklarını uzun

³⁹ Beşir Mustafayev, Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan devletinin Kurulmasındaki Etkisi, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Y.4, S.11, Haziran 2013, s.20-21.

⁴⁰ Attar, a.g.e., s.23.

⁴¹ Nuriyeva, a.g.e., s.151-155.

süre koruyamamıştır. 1779 yılında İran yönetimine Kaçar kabilesinden Ağa Muhammet Şah Gacar gelmiştir. Güney Azerbaycan'ı kontrolü altına alan Şah Kuzey Azerbaycan'a yönelmiştir. Kuzey Azerbaycan'da kuşatmalar ve istilalarda bulunan ordusu ile tam bir hâkimiyet kuramadan İran'da yaşanan isyan ile geri çekilmiştir. Rus yönetiminde ise II. Yekaterina bulunmaktadır. Çariçe Kuzey Azerbaycan hâkimiyeti için General Gudoviç ve Valerion Zubov'u görevlendirmiştir. Hanlıklar üzerinde baskılar kurularak itaat altına alınmıştır. 1796 yılında II. Yekaterina'nın ölümü ile göreve gelen Çar I. Pavel Hanlıkların üzerindeki askerleri çekerek Fransa seferi için hazırlanma kararı almıştır.⁴²

Hanlıkların işgali I. Alexandr'ın 1801 yılı seferi ile tekrar başlamıştır. İşgal için ilk adım Gürcistan topraklarının Ruslar ile birleştirilmesi olmuştur.⁴³ Kazah ve Şemşeddil sultanlıkları Gürcistan'a bağlı oldukları için Rusların egemenliğine doğrudan bağlanmıştır. Gürcistan'dan Azerbaycan'a ilerleyen ordu için askeri ve stratejik önemi olan Car-Balaken toplulukları olmuştur. Car halkını yenen Ruslar Balaken'e yönelmiş ve her iki topluluk Tiflis'e gelip Rus hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Rus birlikleri kumandanı Sisianov Gence'ye ilerleyerek, Gence hâkimi Cevad Han'a teslim olması için çağrıda bulunmuş ancak çağrı reddedilmiştir. 1804 yılında Gence kuşatmasında kaleyi savunan Cevad Han ve oğlu öldürülmüştür. Gence Hanlığı istila edilerek, ismi I. Aleksandr'ın eşinin ismi olan Yelizavetpol olarak değiştirilmiştir. Rusların Kafkaslarda güçlenmesinden İngiltere ve Fransa rahatsız olmuştur. Bu sebeple İran ve Osmanlı Devleti'ni Ruslarla mücadele için savaşa yönlendirmiş ve askeri yardımda bulunmuştur. İran 1804 yılında Ruslara savaş ilan etmiştir. İrevan kalesini ele geçirmek isteyen Sisianov İran askerlerinin karşı koyması ile geri çekildi. İran'ın ilerleyişinden endişelenen Karabağ Hanı İbrahimhalil Han Sisianov'dan yardım istedi. Sisianov Rus yönetimini kabul etmesi şartıyla yardım edeceğini bildirdi. İran Şahı bu sırada Karabağ'a ordu gönderip İbrahimhalil Han'ı yendi. 1805 yılında Kürekçay mevkiinde Sisianov ile bir araya gelen İbrahimhalil Han ve Şeki Hanı Ruslarla anlaşma akdetti. Ruslara vergi verecekler, yönetimde kalacaklar ve dış işlerinde Ruslara bağlı olacaklardır. Karabağ ve Şeki Hanlıklarını kendine bağlayan Ruslar Şamahı üzerine harekete geçti. Mustafa Han teslim olarak Sisianov'a bağlılığını bildirdi. Sisianov Bakü Hanlığı üzerine

⁴² İsmailov, a.g.e., s.267-270.

⁴³ Nuriyeva, a.g.e., s.173.

yürüdü. Hazar'da donanması olan Ruslar Bakü Hanını teslim olması için çağrıda bulundu. Hüseyinkulu Han çağrışı kabul etmedi. Bakü denizden ve Şamahı'dan gelen Ruslar tarafından kuşatılıp bomba altına alındı. Hüseyinkulu Han bunun üzerine Sisianov ile anlaştı. Anlaşma imzalamak için kaleye gelen Sisianov Hüseyinkulu Han tarafından 1806 da öldürüldü. Rusların Bakü'den çekilmesiyle İran askerleri Karabağ üzerinden harekete geçti ve Şeki'ye yöneldi. Rus ordusu İran birliklerini durdurdu. İran'ın yenilmesiyle Bakü ve Guba Hanlıkları Rusların hâkimiyetine girdi. 1806 yılı sonunda Osmanlı Devleti Ruslara savaş ilan etti. Balkanlar'da devam eden savaşa Kafkaslar eklendi. Fransız askerleri Osmanlı Devleti'ni desteklediği halde 1809 yılında Ruslar Lenkeran Hanlığını işgal etti. 1812 yılında imzaladıkları anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin sınırı aynı kalırken Rusların Kafkaslarda işgal ettiği toprakları tanıdı. 1812 yılında Ruslar ile Fransa arasında savaş başladı. İran bunu fırsat bilerek yirmi bin askerle Karabağ'a girdi. Gence ve Şeki hanlıklarına ilerleyen İran askerleri Ruslar tarafından durduruldu. Lenkeran'a yönelen İran ordusu Rus General Kotlyarevski'nin Aslandüz mevkiinde yenmesi ile İran'ın mağlubiyeti kesinleşir. 13 Ekim 1813 senesinde Karabağ'ın Gülistan köyünde Ruslar İran ile anlaşma imzaladı. İrevan ve Nahcivan dışındaki Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran, Şamahı, Guba, Derbent arazileri Rusların hâkimiyetine verildi. Hazar Denizine sadece Rusların donanması bulunması onaylandı.⁴⁴

1826 yılında Rusya'nın Petersburg şehrinde Dekabrsitler İsyanı başladı. İran Şahı isyanı haber alınca yayılmasından endişe ederek altmış bin kişilik ordusuyla Azerbaycan'ın Kuzey topraklarına girdi. Şuşa'yı kuşattı ancak ele geçiremedi. Lenkeran ve Salyan'ı ele geçirdi. Beraberinde getirdiği eski hanları Gence, Şamahı ve Şeki şehirlerinde yeniden hanlıklar kurdurdu. Rusların var olan birlikleri Şah'a karşı savunmada yetersiz kaldı ve geri çekildi. Ruslar ek askeri birlikler göndererek İran Şahını Şemkir civarında yenilgiye uğrattı. Nahcivan'ı aldı.⁴⁵ İrevan ise Ermeniler tarafından direnmeden Ruslara teslim edilmişti. 1827 yılında General Benkendorf'un emrindeki Rus birlikleri Eçmiyazin⁴⁶'i hâkimiyetleri altına aldılar.

⁴⁴ İsmailov, a.g.e., s.276-277.

⁴⁵ İsmailov, a.g.e., s.283-285.

⁴⁶ Eçmiyazin: Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti başkenti olan Erivan'a yirmi kilometre mesafede, en bilinen Ermeni manastır ve kilisesinin bulunduğu toprakların adıdır. Eçmiyazin'in geçmişteki ismi Vağarşabad'dır. Türkçe kaynaklarda "Üç Kilise" olarak geçmiştir. Ermeni toplumu Saint Gregoir'in öncülüğünde M.S. 301 yılında Hristiyanlığı kabul ettikleri ve Gregoir'in ilk Ermeni kilisesini Eçmiyazin' de kurarak onu yirmi beş yıl bu merkezden idare ettiğini kabul ederler. Gregoryen

Katogikos Nerses Ermenileri Ruslarla hareket etmeye ve savaşmaya çağırmıştır. Nerses'e göre *"Rusların silahu Haç'ın silahu"* dır. Rus ordusunun ilerlemesine önderlik eden Katogikos Nerses' e Çar tarafından "Alexander Newsky" nişanı verilmiştir. Tebriz'e yönelen Rus birlikleri burada da bir karşı koyma ile karşılaşmadan alınmıştır. Tebriz'in kumandanlığına da Ermeni Albay Lazerev getirilmiştir.⁴⁷

10 Şubat 1828 yılında Ruslar ile İran arasında Tebriz'in Türkmençay köyünde anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Ruslar Azerbaycan'ın Güney topraklarından çıkmakta, Nahcivan ve İrevan Ruslarda kalmaktadır. İran bu anlaşma ile Güney Azerbaycan'ın kendisinde kalmasını ve Kuzey Azerbaycan'ın Ruslara ait olduğunu kabul etmiştir.⁴⁸ Ruslar, Aras Nehrinin sol tarafı İrevan da dâhil büyük bir kısmını almışlardır. Anlaşmanın 15. Maddesinde ise Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin bir yıl içerisinde Çarlık Rusya'ya geçebilecekleri bildirilmektedir. Böylece İran'dan Çarlık Rusya'ya "Ermeni Tehciri" başlamıştır. Tehcirin nasıl gerçekleşeceğine dair "Talimatname" General Paskyeviç tarafından Albay Lazarev'e bildirilmiştir.⁴⁹ Çar Petro ile başlayan Azerbaycan'ın işgali I. Nikolay'ın imzaladığı Türkmençay Antlaşmasıyla tamamlanmıştır. Anlaşmadan bir gün sonra I. Nikolay "Ermeni Vilayeti" oluşturulması için ferman yayınlanmıştır. Böylece Azerbaycan topraklarında "Ermeni Vilayeti" İrevan ve Nahcivan eyaletleriyle Ordubat dairesinde

Ermenilerinin inancı Aziz Gregoir'un rüyasında Hz. İsa'yı görmüş olduğu ve Hz. İsa'nın ona kilisenin yerini göstermiş olduğudur. Bu sebeple bu kiliseye "Tanrının biricik oğlunun indiği yer" anlamında Eçmiyazin adı verilmiştir (Davut Kılıç, "Rusya'nın Ermeni Katagikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", Erdem Dergisi, Ankara 2002, s.973-974). 20 Haziran 1804'te İran ile Rusya arasında yapılan ilk savaştan sonra İran Şahının bölgedeki hâkimiyeti güçsüzleşmiştir. Bölgedeki otorite boşluğu Rusların ilerlemesine ve Eçmiyazin ile komşu olmasına sebep olmuştur. Ermeniler ırk ve mezhep farkına rağmen Hristiyan Rusya'ya karşı Müslüman idaresinden kurtulmak için yakınlaşmıştır (Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşu ve Türk dünyasına Etkisi", Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 2011, s.329). 5 Mart 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile o zamana kadar İran'ın elinde bulunan içerisinde Eçmiyazin' in de olduğu topraklar Rusya'nın olmuştur (Davut Kılıç, Rusya'nın Ermeni Katagikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri, Erdem Dergisi, Ankara 2002, s.975).

⁴⁷ Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Belleten, C.8, S.17, Ankara 1988, s.368-369.

⁴⁸ İsmailov, a.g.e., s.283-285.

⁴⁹ Beydilli, a.g.e., s.370.

kurulmuştur. Vilayet Gürcü Kinyaz General-Mayor A. Q. Çavçavadze'nin yönetimine verilmiştir.⁵⁰

Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında vuku bulan savaşta ise Ruslar; Kars, Ahıska, Erzurum ve Bayezid kalelerini ele geçirmiştir. Ruslara burada da Ermeniler yardımda bulunmuştur.⁵¹ 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşmasıyla Ruslar Kafkasya'da önemli bölgeleri ele geçirmiştir.⁵² Anlaşmanın on üçüncü maddesi gereğince Doğu Anadolu'da işgal edilen yerlerden Ermenilerin göç ettirilmesi General Pankratyev tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵³ Böylelikle 1722 yılında I. Petro'nun Hazar Kıyısına inmesiyle başlayan "Ermenistan Devleti" siyaseti, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne anlaşmaları ile hayata geçirilmeye başlanmıştır.⁵⁴

Ermenilerin yaşadıkları topraklar Ruslar'ın ele geçirdiği toprakların haricinde olması sebebiyle, Ermenilere merkez İrevan Hanlığı ile Gökçe Gölü ve Karabağ seçilmiştir. Ermenistan'ın oluşumu ile Anadolu ile Azerbaycan Türkleri arasındaki irtibat ve İran ile Karabağ üzerinden gerçekleşecek ulaşım ağı Ruslar tarafından kontrol altına alınmıştır. 1829-1830 yıllarında İran'dan 40.000 Osmanlı Devleti'den 84.000 Ermeni Kafkaslar ve Azerbaycan'a yerleştirildi.⁵⁵ İrevan Merkezli oluşturulan Ermenistan topraklarında 1918 yılına kadar azınlık olarak kalan Ermeniler bu tarihten itibaren başlattıkları katliam yani soykırım ile kendi varlıklarını çoğunluk haline getirmeye başlamış ve 1918-1920 ile 1930-1946 yıllarında bölgedeki Türkler katledilerek Ermeniler çoğunluk konumuna geçmiştir.⁵⁶

1.5. Çar Rejimi ve Azerbaycan'da Aydınlanma

Odlu Yurt Mecmuası, Ruslar'ın Azerbaycan'ı işgallerinin sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "*Azerbaycan coğrafi açıdan merkezi bir öneme sahiptir. Bu sebeple dört bir taraftan iktisadi harekete sahip memleketler ile muhataptır. Doğu Avrupa ile*

⁵⁰ Aydın Mirzazade, "XIX. Asrın 20-30. Yıllarında Çar Rusya'sı Tarafından Ermenilerin Cenubi Qafkaza Kütleli Göçürülmesi ve Bölgede "Ermeni Amilinin Yaratılması", Yeni Devir, Tarih ve Onun Problemleri: N.4, 2014, s.59.

⁵¹ Beydilli, a.g.e., s.383.

⁵² Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1999), 5. Baskı: Filiz Kitapevi, İstanbul 2000, s.113.

⁵³ Beydilli, a.g.e., s.406.

⁵⁴ Beşir Mustafayev, Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi 1910-1920), Avrasya İncelemeleri, Y.2, S.1, 2013, s.144.

⁵⁵ Attar, a.g.e., s.38-39.

⁵⁶ Beşir Mustafayev, Cihan Hâkimiyetini..., s.22.

Asya arasında tarihi ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Hazar Denizi vasıtasıyla Azerbaycan, Türkistan, Şimali Kafkasya, İdil Boyu, Rusya ve İran ile kolay ticaret ulaşımı yapabilmektedir.⁵⁷ Bütün bu özellikleri yeraltı ve yer üstü zenginlikleri Azerbaycan'ın sürekli dış güçler tarafından istila edilmesine sebep olmuştur. Bunlardan biride Ruslar olmuştur. Ruslar karışık birlik olmayan farklı tarihi, coğrafi ve kavmi unsurların oluşturduğu bir devlete sahiptir. Bu devlet doğal suretle değil ayrı ayrı fertlerin iradesiyle vücuda getirilmiştir. Bunun sebebi Ruslarını içinde bulunduğu doğal ve coğrafi çevredir. Rusların sahip olduğu coğrafya şekilsizdir. Bu sebeple Ruslarını en büyük sıkıntısı mesafesidir. İklimin olumsuz olması sebebiyle Rus halkı yılın büyük bir bölümünde faaliyet gösteremez, bu sebeplerden dolayı işsizlik ve tembellik sorunu yaşanır. Üretimsizlik Ruslara daima ithalat yapmak mecburiyetini getirmiştir. Rusya mahkûm olduğu coğrafyada sıcak deniz açık yola hasret olduğu için yönünü güneye çevirmiştir. Devlet şeklini alır almaz Ruslar Bizans'a sefer düzenlemiştir. Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini resmi din ilan etmiştir. Sembolik bir sebep olarak iklim ve din Rusları güneye yönlendirmiştir.”⁵⁸

Çarlık Rusya'sı içinde bulunduğu coğrafyadan çıkmak için yöneldiği Azerbaycan topraklarını yukarıda anlatıldığı üzere işgal etmiştir. Azerbaycan hanlıkları işgalle birlikte lağv eden Ruslar Azerbaycan'a yeni bir yönetim sistemi ile hâkim olmaya çalışmıştır.

Ruslar Azerbaycan'da yönetim şekilli olarak Komendant⁵⁹ sistemi uygulanmıştır. Hanlıklar yerine eyaletler oluşturulmuştur. Eyaletler, Rus Garnizon Komandanesi yönetimdedir. Komandant yalnızca Hristiyan mezhebinden rütbeli askerlerden seçilmektedir. Görevleri; beylere toprak dağıtmak ya da ellerinden almak, devlet vergilerini toplamak, petrol (petrol) kuyularını, madenleri, balık kurumlarını kiraya vermek, Çarlık yönetimine isyan edip sürgüne gönderilen halkın geride kalan mallarını kontrol etmek, Komendant eyalet mahkemesinde başkanlık etmektir.⁶⁰

1829 yılında Çar tarafından Komendant yönetimi ile ilgili rapor hazırlanması için Güney Kafkasya'ya gönderilen senatör Mençikov ve Kutaysov raporunda: “Yüz

⁵⁷ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s. 146.

⁵⁸ Mir., Büyük Tehlike Karşısında, O.Y.M., Y.1., S.11, İkincikanun (Kasım) 1930, s.438-441.

⁵⁹ Askeri Halk İdaresi demektir.

⁶⁰ Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Evveli, Bakü 2010, s.81-82.

binlerce halkın hak, namus ve mülkü komendantların keyfine tabidir. Hanlar zamanında ekseriyetle vergi toplandıktan veya başka mükellefiyetlerin istenmesinde, mahaldeki örf, gelenek ve içtimai durum mülahazalara uyulduğu halde, komendantlar bu meselelerde sağır ve kördürler... ”⁶¹ Raporda belirtildiği üzere halkın bütün hak ve hürriyetlerini ihlal eden Komendant yönetimi uygulamaları altında ezilen halk, yönetime isyan etmiştir. 1830 yılında Car-Balakan, 1831’de Talış, 1837’de Guba ve 1838’de Şeki’de isyanlar çıkmıştır.⁶²

1840 yılında yapılan ıslahat ile Güney Kafkasya ikiye bölünmüştür. Gürcistan İmeretiya Guberniyası (Valilik) ve Hazar Vilayeti. Azerbaycan; Şirvan, Karabağ, Şeki, Talış, Bakı, Guba ve Derbent kazaları Dağıstan harp dairesinden Hazar Vilayetine dâhil edilmiştir. Yelizavetpol, Nahcivan, İrevan ve Balaken kazaları Gürcü İmeretiya Guberniyasına dâhil edilmiştir. 1828 yılında “Ermeni Vilayeti” olarak oluşturulan Nahcivan ve İrevan lağvedilmiş ve Nahcivan ve İrevan kazaları olmuştur.⁶³

Çar yönetimi Azerbaycan topraklarına güvенеbileceği ve kendi menfaatleri için çalışacak Rus asillerini yerleştirme kararı almıştır. Sömürgelerin kalıcılığı için Rus asillerine toprak ayarlayarak yerleştirilmesi planlanmıştır. 1841 yılında uygulanmaya başlayan kararla, Gürcü İmeretiya Guberniyası’nın Kazak, Şemşeddil ve Borçalı bölgelerinde Ermeni şehirlerinin ağaları yönetimden alınmıştır. Aynı şekilde Tatar şehirlerinin ağaları da görevden alınmıştır. Toprakların müsaderesi ile yönetimdeki ağa ve halka hiçbir hak tanınmaması huzursuzluklara yol açıyor. 1843 yılında Tiflis’te Çarlık, seçilen ağaları toplama kararı aldı. Toplantıda bey ve ağalara toprak yönetiminde nesil mülkiyetçiliğinin tanınması güvenliği sağlama ve mahkeme hukuku tanınması fikirleri ön planda tutulmuştur. Çar 1844 yılında Kinyaz Vorontsov’u Kafkasya’ya atayarak bölgenin durumunu rapor etmesiyle görevlendirilmiştir. Vorontsov hazırladığı raporda; *“bey ve ağalara topraklar irsî mülkiyet olarak verilmeli, topraklarda yaşayan kentliler ağalara vergi vermeli, bey*

⁶¹ Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul 1975, s.32.

⁶² Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Evveli, Bakü 2010, s.83.

⁶³ Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Evveli, s.85.

ve ağalara polis ve kısmen mahkeme yetkisi verilmeli” görüşü 1846 yılında Çar tarafından onaylanmıştır.⁶⁴

Çar II. Aleksandr döneminde 1861 yılında Rus topraklarında kölelik rejiminin kaldırılması için ferman vermiştir. Fakat bu ferman Azerbaycan'da 1870 yılında uygulamaya konmuştur.⁶⁵ Yapılan reformlar halkın ezilmesini önlemeye yeterli değilken, Ruslar Azerbaycan ticaretini Ermenilerin kontrolüne vererek, halkı maddi ve manevi yönden daha fazla ezilmesine yol açtı. Topraklarında ve ticaretinde kısıtlanan ve köleleştirilen halk bu sömürü ve ağır şartlara karşı “Kaçak Hareketi” adı verilen isyana kalkmıştır. İsyan 1890 yılında Rusların yüklediği ağır vergileri ödemekte zorlanan Nebi isminde Azerbaycan Türkü köylü tarafında başlatıldı. İsyanın İran Azerbaycan'ına yayılmasıyla, İran ve Rus yönetimi birlikte hareket ederek isyanı bastırdı.⁶⁶

Azerbaycan Türklerini köleleştiren yönetim ve toprak rejiminin yanında petrol (petrol) sanayisinin oluşturulmasında yaşanan haksızlıklar, Azerbaycan Türklerinin karşı karşıya kaldığı bir diğer önemli sorun olmuştur. Azerbaycan'da petrol eski zamanlardan beri bilinse de ilk kuyu 1848 yılında Bakü'nün Abşeron Yarımadası'nda Bibiheybet'te kazılmıştır.⁶⁷ 1860'lı yıllarda petrolün yakıt olarak kullanıldığı bir dönemde Bakü'de iltizam (kısıtlama) uygulandığı için üretim yetersizdi.⁶⁸ Çarlık Hükümeti'nin 1872 yılında aldığı kararla petrol yataklarını ihale ile uzun vadeli kiraya vermesi kararı ile dış ticarete açmıştır. Rusların yeni politikası Azerbaycan'da var olan bütün petrol topraklarını kendi kontrolü altına almak oldu. Azerbaycan milli burjuva sınıfının güçlenmesini engellemek isteyen Ruslar, Azerbaycan Türklerinden petrol kuyularına sahip olanları baskı altında tutarak, Türklerin petrol sanayisinde yer almalarını engellemeye uğraştı. Bu amaçla Ermeni kapitalistlerle birlikte hareket eden Rus kapitalistler, 1872 yılında kiraya verilen petrol kuyularının ilk işletmecisi olmuşlardır. V.A. Kokorev, P.İ. Qubonin ve İ.M. Mirzoyev en çok petrol topraklarını kontrolleri altına alanlardan olmuşlardır. Türkler

⁶⁴ Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Evveli, s.88-95.

⁶⁵ Baykara, a.g.e., s.36-37.

⁶⁶ Saray, a.g.e., s.25.

⁶⁷ Pervin Paşayev, Azerbaycan Petrolünün Üretimi, Pazarlanması ve Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, Giresun 2015, s.46.

⁶⁸ İsmailov, a.g.e., s.327.

içerisinde ise sadece H.Z. Tagiyev⁶⁹ ve A. Selimhanov petrol topraklarına sahip işletmecileri olmuşlardır.⁷⁰ Tagiyev ilk kiralama girişimini bir Ermeni ile ortak olarak yapmıştır.⁷¹

1876 yılında Robert Nobel Azerbaycan petrolüne kurduğu “Nobel Kardeşler Şirketi” ile ilk yabancı yatırımcı oldu. Nobel Kardeşler, petrolün taşınması için 1877 yılında “Zoroaster” (Zerdüş) adıyla ilk tankeri yaptılar. 1882 yılında Yahudilerin Çarlık topraklarında toprak almaları ve kiralamalarını yasaklayan ferman ilan edildi. Fakat Bakü-Batum Demiryolu yapımı için sermaye sorunu yaşaması 1883 yılında Rothshild ailesini “Hazar ve Karadeniz Petrol Endüstrisi ve Ticaret Topluluğu” adındaki şirketle Bakü petrollerine ortak etti.⁷²

1886 yılında Bibiheybet’te kuyu kazan Zeynel Abidin Tagiyev yerli tüccar olarak “Hacı Zeynel Abidin Tagiyev Petrol Ticareti Şirketi” adıyla petrolün taşınması, rafinesi ve satışında var olarak Bakü’de güçlü şirketlerin arasında kendine yer edinir.⁷³ 1880 yılında balık avının yapıldığı bölgelerin kiralanmaya başlaması Tagiyev’in bu yerleri kiralayarak bu alanda da güçlenmesine olanak sağlar.⁷⁴ Hacı Zeynelabidin Tagiyev Türkler içerisinde zenginleşen sayılı Milli Türk Kapitalistlerinden olmuştur. Türkler genellikle küçük işletmelerde yer bulabilirken büyük işletmeler Rus, Ermeniler orta ve büyük işletmeleri ellerinde bulundurmıştır. Milli Türk Kapitalistlerinin sayıları az olsa da ülkelerinin sömürülmesi ve Türklüğün yok sayılmasına karşı bilinçli olmuşlardır.⁷⁵ Hacı Zeynelabidin Tagiyev memleketinin kurtuluşunu ancak eğitilmiş nesillerin sağlayabileceğine inanmıştır. Sahip olduğu kazanımları memleketi ve milleti için harcayan Tagiyev, ilk kız

⁶⁹ Hacı Zeynelabidin Tagiyev: 1823 yılında Bakü’de dünyaya gelmiştir. Babası Tagi, annesi Ümmü hanımdır. Annesini küçük yaşta kaybetmiştir. Küçük bir petrol işletmecisi olan Tagiyev zamanla tütün, balıkçılık, bankacılık vs. alanlarda önemli adımlar atarak yerli sanayici olarak güçlenmiştir. 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevikler tarafından işgali ile Azerbaycan’ın ulusallaşmasında en önemli katkı sağlayıcısı olan Tagiyev’in servetine el koyuldu. Merdekan’daki bağ evinde yoksulluğa terk edilen Tagiyev 1 Eylül 1924 yılında hayatını kaybetti (Reyhan Yakışan, 19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileştirilmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in etkileri, Türk Tarih araştırmaları Dergisi, Bahar 2017, s.98-100).

⁷⁰ Erestun Mehdiyev, Azerbaycan Neft Sanayisi XIX Yüzyılın Son Rübünde, Bakı 2000, s.19-20.

⁷¹ İsmailov, a.g.e., s.327.

⁷² Paşayev, a.g.e., s.46.

⁷³ Paşayev, a.g.e., s.46-47.

⁷⁴ İsmailov, a.g.e., s.331.

⁷⁵ Betül Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri’nin Anadolu Türkleri’ne Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara 2000, s.22.

okulunu 1901 yılında açmış, ayrıca tiyatro binası, basın yayın faaliyetleri ve hayır cemiyetleri ile Azerbaycan'ın milli bilinç ve milli hâkimiyetini kazanması için önemli adımlar atmıştır. O dönemde yurt dışında eğitim gören öğrencilerin tamamına burs imkânı sağlayarak Azerbaycan'ın aydın kadrosunun oluşmasında çok büyük katkısı olmuştur. Entelektüel bakış açısı ile Azerbaycan'a inşa ettiği yenilikçi geniş görüşle, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 yılında ilan edilmesinde büyük katkıları olmuştur.⁷⁶

Azerbaycan'da milli uyanışın temellerini atan Mirza Feth Ali Ahundzade⁷⁷, Türkçe yazdığı komediler ile Azerbaycan toplumunda tespit ettiği olumsuzlukları kaleme almıştır. Bunu alaycı bir dille yapmıştır.⁷⁸ Din adamlarının aşırı taraftarlıklarına karşı mücadele başlatmıştır.⁷⁹ Müslüman Türklerin kullandığı yazı sisteminin yenilenmesi gerektiği fikriyle Osmanlı Devleti'nin yöneticilerine başvurmuştur.⁸⁰ Eserleriyle milli uyanışın Azerbaycan'ın tamamına yayılması için çalışmıştır.⁸¹ Sade bir Türkçe ile halkın anadilini canlandırmak, geliştirmek ve İran

⁷⁶ Reyhan Yakışan, a.g.m., s.98-100.

⁷⁷ Mirza Fethali Ahundov: 1812'de Azerbaycan'ın Şeki şehrinde doğmuştur. Küçük yaşta annesi ile birlikte yanına sığındığı ve ona manevî babalık yapan Ahund Alekber, Mirza Fethali'nin ilk eğitimcisi olmuştur. Mirza Fethali 1825 yılına kadar Güney Azerbaycan'da yaşamıştır. Bu zamana kadar Arapça ve Farsça ile birlikte, İslam ilimlerini öğrenmiştir. 1825 yılından sonra ailesi ile birlikte Gence'ye yerleşmiştir. 1834 yılında tercüman olarak Rus ordusunda göreve başlamıştır. Bundan sonra Mirza Fethali Tiflis'ten ayrılmaz ve ömrünün sonuna kadar orada yaşar. 1834 yılında tercüman olarak başladığı resmî işinde çok önemli makamlara kadar yükselmiştir. Rusça, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini çok iyi bilen Ahundov, Çarlık Rusya'nın önemli diplomatik görüşmelerinde bizzat bulunmuştur. 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komediyi "Temsilat" adı altında yayımlar. Mirza Fethali Ahundov'un siyasî, felsefî, toplumsal ve edebî görüşlerinin yer aldığı bir diğer önemli eseri 1864 yılında tamamladığı "Kemalüddeve Mektupları"dır. Doğu'nun aydınlanması konusunda din dâhil her şeyi çok keskin bir şekilde eleştiren Ahundov, çok arzu etmesine rağmen sağlığında bu eseri yayımlatamamıştır. Azerbaycan edebiyatında ilk eleştiri örneklerini de yine Ahundov vermiştir. 1857 yılında başladığı Arap alfabesinin ıslahı için ömrünün sonuna kadar çalışmıştır. Bu konudaki düşünceleri için önce İran'dan destek aramış, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmiştir. Alfabe üzerinde yapmayı düşündüğü değişiklikleri anlatmak için 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Mirza Fethali Ahundov 10 Mart 1878 yılında Tiflis'te hayatını kaybetmiştir (Naila Rustamli, M. F. Ahundzade'nin Felsefî Ve Toplumsal Görüşleri, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C.16, S.3, İstanbul 2016, s.15-26).

⁷⁸ Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, (Çev. Nuray Mert), İstanbul 1988, s.148.

⁷⁹ Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, İzzet Kantemir (Çev.), Ankara 1971, s.143.

⁸⁰ Ahmet Caferoğlu, Mirza Feth Ali Ahundzade Hakkında Bir Vesika, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Şubat 1934, s.40-45.

⁸¹ Feyzi Aküzüm, Hasan Bey Zerdabi (1877-1907), Azerbaycan Türk Edebiyatı Tarihinde Abide Şahsiyetler-II, İstanbul 1987, s.77.

kültürünün etkisinden uzaklaştırmak istemiştir. Yaptığı çalışmalarla Azerbaycan Türk aydınlarına ise ilham kaynağı olmuştur.⁸²

Azerbaycan Türkler’inde siyasi, sosyal ve kültürel anlamda bilincin oluşması ve gelişmesinde büyük katkılardan biri de matbuatla olmuştur. Rus hâkimiyetindeki topraklarda ilk Türkçe gazete Hasan Bey Melikzade Zerdabi⁸³ tarafından 1875 yılında “Ekinci” adı ile Bakü’de çıkmıştır. Azerbaycan’ın milli uyanışına katkısı bakımından önemli bir dönüm noktasıdır.⁸⁴ Gazete yer verdiği yazılarla halkı bilgisizlikten kurtarmak için çalışmıştır. Halkının uyanması için çabalayan, Rusların Türklere yönelik siyasetine karşı çıkan aynı zamanda Osmanlı Devleti’ne yakınlık duyan tavrıyla dikkat çeken gazete, 1877 yılında Osmanlı Devleti- Çarlık Rusya savaşı sırasında Çar hükümeti tarafından kapatılmıştır.⁸⁵ *Ekinci* gazetesinin kapatılmasıyla Azerbaycan basın hayatı büyük darbe almıştır. Ekinci’den sonra *Ziya* (1879-1881), *Ziya-i Kafkasya* (1881-1884), ve *Keşkül* (1883-1891) gibi gazetelerle basın hayatının devamı sağlanmaya çalışılmıştır.⁸⁶ 1903 yılında “Şarki Rus” gazetesi çıkarılana dek Çarlık Hükümeti Türk dilinde hiçbir gazetenin ve derginin çıkmasına müsaade etmemiştir.⁸⁷

Yukarıda genel olarak anlatılan gelişmeler çerçevesinde Azerbaycan Türklerinin milli bilinçlenmesi Tagiyev, Ahundzade ve Zerdabi’nin maddi, manevi ve fikirsel katkı ve uğraşlarıyla temellendirilmiştir. Attıkları her adımda Ruslar tarafından baskı ve engellemelerle karşılaşmışlardır. Türkler’in bilinçlenmesinin Ruslar tarafından tehlikeli olarak görülmesi, Türkler’e baskı ve engellemeleri beraberinde getirmiştir. Baskı ve engellemeler 1905 İnkılabı ile azda olsa özgür bir ortamın oluşmasını sağlamıştır.

⁸² Mehmet Emin Resulzade, *O Panturanizme*, Oxford, England, 1985, s.63.

⁸³ Bey Melikzade Zerdabi: 12 Kasım 1837 tarihinde Gökçay kasabası Zerdab köyünde doğdu. Zerdabi ilk eğitimine Zerdab köyündeki medresede başlamıştır. Burada Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Zerdabi’nin dünya görüşünün oluşması Moskova Üniversitesi’nde okuduğu yıllarda gelişmiştir. Zerdabi ölümüne yakın felç olmuştur. Felç özellikle dilinde olduğu için konuşamamıştır, fakat o buna aldırmayarak ölümüne kadar Kaspi gazetesindeki görevini sürdürmüştür. Zerdabi 28 Kasım 1907 tarihinde vefat etmiştir (Okan Yeşilot, *Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri*, OAKA, C.4, S.7, 2009, s.99-103).

⁸⁴ Swietochowski, a.g.e., s.47.

⁸⁵ Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Türk Matbuası*, Bakü 1922, s. 8.

⁸⁶ Mehmetzade, a.g.e., s.8-9.

⁸⁷ Swietochowski, a.g.e., s.48.

1.6. 1905 İhtilali Difai Teşkilatı ve Azerbaycan

1900 yılından başlayarak fabrika ve çiftliklerde işçilerin aşırı sömürülmesine karşı grevler, köylerde ise toprak reformunun yapılmaması yüzünden ayaklanmalar ve yağmalar ve çiftlikleri yakmalar şeklinde hareketler yer yer görülmeye başlanmıştır. Rus Çarı ve etrafındaki Saray mensupları Çarlık Rusya'nın iç meselesine eğilerek halledecekleri yerde dış siyaset ve emperyalist amaçlar peşinde olmuşlardır. Japonya'nın sanayi kapitalizminde Batı medeniyeti seviyesine sonradan yetişen bir ülke olması sebebiyle, 19. yüzyılda yaşanan Çin topraklarının paylaşımından kendine pay alamamıştır. Japonya İngiltere'yi kendisine ortak yaparak harekete geçmiştir. 26 Ocak 1904'te Rus-Japon Savaşı Kore'nin paylaşılması sebebinden meydana gelmiştir.⁸⁸ 1904 senesi sonunda Japonya Port-Artor'u işgal etmiştir. 1905 Şubat'ında Rus ordusu Mukden civarında ve Rus filosu Çusim'de Japonlar tarafından imha edilmiştir.⁸⁹

Odlu Yurt Mecmuası Rus-Japon savaşı hakkında: “1905 İnkılabı uzak şarkta cereyan eden Rus-Japon savaşından alınan ölümcül darbeler tesiri altında meydana gelmiştir. Çarlık Rusya'nın dâhilen pek çürük temeller üzerinde durduğunun meydana çıkmasına vesile olan bu harp, Rusya'nın kendi tarafından ve kendi teşebbüsü ile meydana gelmiştir. Fakat Japonya harbinden evvel Çarlık Rusya'nın maksadı farklıdır. Frat Vitte Çarlık Rusya'nın o zamanki başvekili “Hatırat”ında Çar Nikola'nın “mutlaka muzaffer bir harp istediğini, eğer Japonya harbi olmasaydı, boğazlar için Osmanlı Devleti ile harp yapılacağıının muhakkak olduğunu” yazmıştır.⁹⁰

Savaşın olumsuz sonuçlanması ve halkın içinde bulunduğu vaziyet Çarlık Rusya'nın dört bir yanında kargaşayı arttırmıştır. Fabrikalarda, madenlerde, demir yollarında haftalarla, aylarla devam eden grevler başlamıştır. Çarlık Rusya'nın Moskova ve Petersburg, Kafkasya'nın Bakü ve Tiflis gibi şehirlerinde bilhassa da Bakü sanayi sahasında ve demiryolu mıntikasında, bu grevler hükümete karşı kanlı gösterilere dönüşür. Her tarafta hükümet memurları, valiler, polisler katledilmeye başlar. Aynı zamanda Rusya'da köylü hareketi şiddetlenir, yüksek mektepler de

⁸⁸ Baykara, a.g.e., s.107-108.

⁸⁹ M-de, 1905 İnkılabı, O.Y.M., Y.3, S.1 (26), Mart 1931, s.16.

⁹⁰ M-de, a.g.e.,s.16.

öğrenci hareketleri başlar. Nihayet ordu ve donanmada da isyan ve kıyam hareketleri görülür. “Kinyaz Potemkin Tavriçeski”, “Georgi Pobedonosets”, “Prut” gibi mühim harp gemilerinde, Karadeniz Filosunda da isyanlar çıkmıştır. 1905 senesinde ellerinde salıp ve ikon olduğu halde Çarın kış sarayına dertlerini anlatmaya giden işçilere yayılım ateşi açılmıştır.⁹¹ Tarihe Kanlı Pazar olarak geçen hadise, Petersburg valisi General Trepov kontrolünde gerçekleşmiştir. Masum ve günahsız insanlar, kurşun yağmuru, kılıç darbesi ve süngü ile karşılanmıştır. Sarayın önündeki beyaz kar tabakası doğru ve haklı istekleri için orda bulunan halkın kanı ile kızıla boyanmıştır. Yüzlerce insan ölmüş yüzlercesi de yaralanmıştır.⁹²

Bakü’de işçiler yaşanan kıyımdan dolayı protesto gösterisi ve greve başlamışlardır. Şubat ayında Bakü’de sıkıyönetim ilan edilmiş, ardından bölgenin yönetimi büyük çapta gözden geçirilerek Çar II. Nikola tarafından Kafkasya Genel Valiliği’nin yeniden yürürlüğe koyduğu ilan edilmiş ve yönetimine de Kont Vorontsov Daşkov’u getirmiştir.⁹³ Durumun ağır, kanlı ve içinden çıkılmaz bir hal aldığı görülen Çar II. Nikola özellikle bakanlarından Graf Vitte’nin tavsiyesiyle Hürriyet manifestosu ilan etmek zorunda kalmıştır.⁹⁴

Çar Nikola, 17 Ekim 1905’te manifesto yayınlarak meşrutiyetin ilanına mecbur olmuştur:

1. *“Azerbaycan Türkleri: İlköğretim eğitimlerini kendi ana dillerinde almak ve bunun için öğretmen yetiştirmek amacıyla öğretmen okulu açmak.*

2. *Türkçe gazete çıkarmak; 19. Yüzyıl sonunda Hasan Bey Zerdabi tarafından başlayan, Türk-Rus harbinden sonra kapatılan gazetecilik hayatını faaliyete geçirmek.*

3. *Tesis olunan Rusya Devlet Duma’sına milletvekili gönderme” haklarını kazandılar.*⁹⁵

⁹¹ M-de, a.g.e., s.17.

⁹² Baykara, a.g.e., s.110.

⁹³ Swietochowski, a.g.e., s.66.

⁹⁴ Baykara, a.g.e., s.112.

⁹⁵ M-de, a.g.e., s.17.

1905 İnkılabı ile gelen az da olsa özgürlük ortamında, Bakü'de Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyinzade Ali Bey başta olmak üzere, “Hayat⁹⁶”, “İrşat⁹⁷” ve “Feyuzat⁹⁸”, Tiflis'te “Molla Nasreddin⁹⁹” gibi Türkçe gazete ve mecmualar yayınlamaya başlamışlardır. Oluşturulan “Neşri Maarif Cemiyeti”, Bakü'de ve memleketin her tarafında sayısız okul açma yolunu şiar edinmiştir. Matbaalar artmış, neşriyat çoğalmış ve edebiyat dev adımlarla gelişmeye başlamıştır.¹⁰⁰ Daha XIX. Asrın ilk yarısında tesis olunan Azerbaycan tiyatroculuğu ihya olmuştur. Mirza Fetali'nin mektebini devam ettiren dramaturglar, Azerbaycan sahnesine ölmez eserler takdim etmeye başlamışlardır. 1907'de Azerbaycan bestekârlarından Üzeyir Bey ilk defa olarak Fuzuli'nin “Leyla ve Mecnun” eserini opera olarak sunmuştur. Onu diğer operalar takip etmiştir. Azerbaycan tiyatrosuna Zeynel Abidin Tagiyev asri bir tiyatro binası hediye etmiştir. Meydana, Hüseyin Araplı gibi dram aktörü, Mirza Ağa ve Cihangir gibi komedi ve Hüseyin Kulu Saraplı gibi opera sanatkârları çıkmıştır. Muhtelif edebi, maarif, sanat, tiyatro, iktisadi teşkilatlar ve cemiyetler artmıştır. Bilhassa Ermeni-Türk çatışmalarından sonra sanayi ve ticarete Azerilerin rolü

⁹⁶ Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteği ve Ali Merdan Topçubaşov'un imtiyaz sahibi olduğu gazete, 1900-1906 yılları arasında 325 sayı çıkmıştır. “Günlük siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi” başlığıyla çıkan ve Azerbaycan matbuat tarihinde önemli rol oynayan gazetenin yöneticisi Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade'dir. 1906 yılı Eylül ayında “zararlı istikametli” olduğu iddia ederek kapatılmıştır (İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan'da Matbuat Hareketi'nin Başlangıcı”, 2/2 2013, s.149-150).

⁹⁷ 1905-1908 yılları arasında, Azerbaycan'ın Bakü şehrinde yayımlanan gazete, “günlük edebi, siyasi, ilmi, iktisadi ve içtimai Türk dilinde Müslüman gazete” başlığıyla çıkmıştır. Toplam 525 sayıdır. Gazetenin müdürü ve imtiyaz sahibi Ahmet Ağaoğlu'dur. Gazeteyi maddi açıdan destekleyen ise Azerbaycan'ın Petrol zenginlerinden İsa Bey Aşurbeyov'dur. 1908 yılında 46-57 sayılarında geçici müdür olarak Mehmet Emin Resulzade görev almıştır (Yıldırım, a.g.m., s.150).

⁹⁸ Ali Bey Hüseyinzade tarafından Hayat gazetesi kapatıldıktan 2 ay sonra çıkarılmaya başlanmıştır. 1 Kasım 1906 1 Kasım 1907 tarihleri arasında çıkmıştır. Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteği ile çıkmıştır. Gazetede, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Abdullah Cevdet, Tefik Fikret, Abdülhak Hamit, Türkiye ve Azerbaycan yazarları yazmıştır. Sadece siyasi bir derdi olmayan Füyuzat, önemli fikir ve sanat adamlarının Azerbaycan'da milli şuurun uyandırılması sürecini başlatmışlardır. Füyuzatçılık ilk planda Çarlığa, esarete, baskıya karşı Türk boylarının manevi birliğinin tecessümü olan Turancılık ideolojisinin taşıyıcısı olmuştur. Azerbaycan'da romantizmin, ortak dil anlayışının, İslamcılığın, milli meselelerde Farslaşma ve Ruslaşma'ya karşı Türkçülük tebliğ eden dergi 32 sayı olarak çıkartılmıştır (Yıldırım, a.g.m., s.152-153).

⁹⁹ 1905 ilk Rus İnkılabından sonra çıkarılan, en büyük sosyal hareketlilik ve medeni inkılap meydana getiren matbuat örneklerinden olan Molla Nasrettin mizah dergisidir. Türk dünyasının bütün bölgelerine ulaşan dergi, Azerbaycan'da Sosyalist Realist cereyanının oluşumuna sebep olmuştur. Dergi zamanın tartışma konusu olan siyasi ve toplumsal olaylar, bu konulardaki şahıslar ve resmi şahsiyetler karikatürle, kısa mizahi yazılar ve şiirle ifşa edilmiştir. Etkileycilikteki gücü çizgi ve sözün bir aradaki kullanımı olmuştur (Yıldırım, a.g.m., s.153-154.).

¹⁰⁰ M-de, a.g.m., s.17.

artmıştır. Azeri Türk (Azerbaycan Türkü) sermayedarlardan, fabrikatör, tüccar, vapur, ticaret ve sanayi şirketleri meydana çıkmıştır.¹⁰¹

1905 ihtilalinin yaşanması Azerbaycan Türklerinin azda olsa rahatlamasını sağlamış, Hüseyin Zade Ali Bey, Ali Merdan Topçubaşov, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi Türkiye ve Avrupa'nın değişik yerlerinde yaşamış olan Türk aydınlarının faaliyetleri artmıştır. Rusların da bu dönemde yürüttüğü Ermeni siyaseti ve Pan-Slavist politika Azerbaycan Türklerine kültürel anlamda etki eden “Türkçülük” akımı ve “Pan-Türkizm” ideallerinin gelişmesiyle siyasi bir yol almıştır.¹⁰²

Fakat Çar Nikola 1905 Manifestosunu mecburen yayınlamıştır. Azerbaycan “*Neşri Maarif*”in faaliyetleri tehdit edilmiş, şehirdeki okullar kapatılıp çocuklar devlet okullarına gitmeye mecbur edilmiştir. “*Neşri Maarif*” sadece köylerde faaliyet göstermeye başlamıştır. Yüksekokullara Türk gençlerinin gitmesini engelleyecek kanunlar vaaz edilmiştir. Matbuata ve neşriyata hemen sansür konulmuştur. Türk halkının milletvekili çıkartma hakkı bire indirilmiştir.¹⁰³

1905 İhtilali ile yönetimdeki Rus idare adamları, Kafkasya Türklerini ihtilalin hürriyet nimetlerinden mahrum bırakmak için Ermenileri bir koz olarak devreye girdirmiştir. 1890 tarihinde kurulmuş olan Taşnaksutyun Partisi, kuruluşunda Osmanlı Devleti'nin de içerisinde bulunduğu büyük bir Ermenistan oluşturmaya programına almıştır. 1904 yılında ise Kafkasya Ermenistan'ını da programına dâhil etmiştir.¹⁰⁴

1896 yılında Kafkasya genel valisi olan Prens Gregoir Golitsin zamanında Ermenilere karşı, okulların kapatılması Gregoryen Kilisesi'ni Ortodoks Kilisesi ile birleştirilmesi gibi kararlar alınması bu tarihten itibaren Ermeniler ile Rusların arasında soğukluk oluşturmuştu. 1905 yılında Vorontsov Daşkov'un Kafkasya Genel Valisi olmasıyla, Ruslar yeniden Ermenileri destekleyen politikasına geri dönmüş oldu. Böylece yine en büyük destekçisi durumuna geldi. Rusların Ermeni yanlısı politikaları, Azerbaycan topraklarına haksız yerleştirilmeleri ve ticareti Ermenilerin

¹⁰¹ M-de, a.g.m., s.18.

¹⁰² Aslan, a.g.e., s.26.

¹⁰³ M-de, a.g.m., s.18.

¹⁰⁴ Baykara, a.g.e., s.131.

kontrolüne vermeleri gibi sorunlar, Azerbaycan Türklerini rahatsız etmeye başlamıştır. Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan gerilim, Ermenilerin Rusların da desteğini alarak 1905 Şubat'ın da bir Azerbaycan Türk'ünü Taşnak Ermeni çetecisinin öldürmesi üzerine, Türk-Ermeni çatışması başlamış ve Azerbaycan'ın her bir tarafına yayılmıştır.¹⁰⁵ Kafkasya'da bulunan Rus memurları Ermenileri kışkırtarak silahlandırdı ve Erivan, Nahcivan, Ordubat, Karabağ, Şuşa, Gence, Bakü ve Şirvan'da kendi hallerinde yaşamlarını sürdürmeye çalışan Türklere saldırtarak katliamı başlattılar. Bu saldırının amacı Türkleri keserek bu il ve ilçelerde çoğunluğu sağlamak, kesemediklerini ise öz yurtlarından kaçırmaktı. Ermenilerin Azerbaycan Türkleri üzerine saldırıları ve Müslüman halkı kesmeye başlamaları üzerine, Ermeni saldırılarını def etmek, ona karşı koymak Azerbaycan Türklerinin halkını savunmak için¹⁰⁶ Difai Partisi Ağustos-Eylül 1906 yılında Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'de, Ahmet Ağaoğlu tarafından kurulmuştur. Bu teşkilat Azerbaycan Türkleri'nin milli ve medeni bilincini kuvvetlendirmiştir.¹⁰⁷

Difai; 1906 yılında Türkler ile Ermeniler arasında ateşkesin gerçekleşmesi üzerine bir araya gelinen toplantıda, Taşnaksutyun ve onunla hareket eden çetecilerin karşısında Türkler'in de kendilerine koruma hakkına sahip olduğunu vurgular. Bu sebeple siyasi bir örgütlenmenin ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker ve kuruluşunu bu amaçla yapar. Ahmet Ağaoğlu Ermeniler'in gerçekleştirdiği katliamları başı boş Ermeniler'in değil Batılı güçlerin desteği ve stratejik planları ile Taşnaksutyun'un programlı girişimleri olduğunu düşünmekte ve Difai'nin önemi üzerinde durmaktadır. Difai Anadolu ve Kafkasya'da Türkler'i ortak bir hedefle birleştiren ilk siyasi örgütlenmedir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Swietochowski, a.g.e., s.68-71.

¹⁰⁶ Baykara, a.g.e., s.131-133.

¹⁰⁷ Kaspi, Bakı, 27-30 Noyabr 1906.

¹⁰⁸ Beşir Mustafayev, Ermeniler'in Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir 2009, s.113-114.

I. BÖLÜM

AZERBAJCAN CUMHURİYETİ VE “ODLU YURT” MECMUASI

1.1. Müsavat Partisi

Rus İhtilali sonrası yeniden şekillenen milliyetçilik hareketi Azerbaycan Türkleri’ni de etkilemiştir. Azerbaycan’ın milli hareketi en çok Osmanlı Devleti’den etkilenmiştir. İstanbul Türkçülüğün merkezidir ve Hüseyin Zade Ali Bey’in ortaya koyduğu ve Ziya Gökalp’in geliştirdiği, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” fikri, Azerbaycan Türk fikir adamlarına derinden tesir etmiştir. Fikrin kısa vadedeki hedefi Ziya Gökalp tarafından şu şekilde kaleme alınmıştır; “*Bugün harsça birleşmesi kolay olan Türkler bilhassa Oğuz yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harezmi Ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binaenaleyh Türkçülükteki yalın mefkûremiz Oğuz ittihadı ya da Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihattan maksat nedir? Siyasi bir ittihat mı? Şimdilik hayır, istikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkûremiz Oğuzların yalnızca harsça birleşmesidir.*” Bu fikirler Azerbaycan Türkleri açısından oldukça öneme sahiptir. Çünkü Osmanlı Devleti’ndeki Oğuz kitlesine en yakın Oğuz kitlesi Azerbaycan Türkleri’dir.¹⁰⁹ Soydaş olmakla gelen bağ, fikri bağlara da tesir etmiş, Azerbaycan aydınları ile Anadolu aydınlarını birlikte bir mefkûre oluşturmaya yöneltmiştir. Ruslar ve Ermenilerin din paydasında ve ortak çıkarlar üreterek Türkler’e karşı gizli ve açıktan açtıkları savaşın bu birlikteliğin oluşumunda bir diğer önemli etkendir. Ermeniler Ruslar’ın desteği ile kurdukları Hınçak ve Taşnak Örgütleri ile planlı ve programlı olarak Türkler üzerinde baskı uygulamaktadır. Bu baskıya karşı Difai ve Himmet Partisi¹¹⁰ ile mücadele vermeye çalışılmış, en etkili mücadele ise Müsavat Partisi’nin kurulması ile olmuştur.

Himmet Partisi’nin 1907 yılında Ruslar tarafından kapatılmasıyla partide görev alan aydınlar ülke dışına çıkarılmıştır. Çarlık Rusya’da meydana gelen baskı sonucu

¹⁰⁹ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, Şubat 2017, s.59-60.

¹¹⁰ 1904 yılında bir grup Azerbaycan genci tarafından Rusya Sosyal Demokrat Partisi’ne bağlı ve çoğunluğu Bolşevikler tarafından kazanılan Müslümanlar için Marxist Partidir (Sümbül, Azerbaycan Dosyası-I, s. 22).

bu dönemde Çarlık Rusya dışına çıkanlardan biri de Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Önce İran'a, bir süre sonra da Osmanlı Devleti'ne gelen Resulzade, Çarlık Rusya'nın her an yıkılacağını düşünerek, ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdürecektir ciddi bir teşkilatın kurulmasını yakın dost ve arkadaşlarına tavsiyede bulunmuş, böylece Milli Müsavat Halk Partisi'ni kurmuşlardır. Mehmet Emin Resulzade başkanlığında 1911 yılında "Müsavat Partisi"¹¹¹ M. Ali Resulzade, Abbas Kazımzade ve Azerbaycan'ın zenginlerinden Taki Nakioğlu'nun da katılımı ile Bakü'de kurularak faaliyetlerine başlamıştır.¹¹²

Odlu Yurt Mecmuası bu birleşimi şu şekilde kaleme almıştır: "*Çarlık yönetiminin şiddeti, Azerbaycan'ın harsı, iktisadi ve milli varlığını tehdit etmeye başlamıştır. Bilhassa Ruslaştırma siyaseti, Rus muhacereti, Türklerin haklarını müdafaaadan mahrumiyeti, bir taraftan o zamana kadar Rus ihtilalcileri ile beraber gidenleri, diğer taraftan Rus liberalleri ile teşvik-i mesai edenleri ayrılmaya ve milli bir gaye etrafında birleşmeye sevk etmiştir. Bu suretle bilahare, 1918 senesinde Azerbaycan istiklalini ilan eden radikal demokrat "Müsavat" Balkan Harbi zamanı kuruldu.*"¹¹³

Partinin kurulmasını, kurucularından Mehmet Ali Resulzade şöyle anlatmaktadır; "*1911 yılının sonbaharı idi arkadaşlarımızın gizli toplantı ve müşavere yeri olan rahmetli Kazımzade Abbas Beyin kırtasiye mağazasının arka odasında Abbas Bey ile beraber oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan merhum Taki Nakioğlu içeri girdi ve bize " Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri vardır. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım" dedi. Birkaç gün müzakere ve müşaveretten sonra Müsavat Partisini kurmaya karar verdik.*"¹¹⁴

Mehmet Ali Resuloğlu partinin kuruluş tarihi olarak 1911 tarihini vermiştir. Hüseyin Baykara Müsavat'ın kuruluşunu "1912 yılında Müsavat (Eşitlik) adı altında gizli bir dernek kurulmuştur"¹¹⁵ şeklinde kaydetmiştir. Bazı yazarlar (Swietochowski) gizli bir cemiye olarak 1912 yılında kurulduğunu, bazıları da (F.

¹¹¹ Saray, a.g.e., s.34.

¹¹² Fevzi Aküzüm, Azerbaycan İstiklalinin Tarihi Gelişimi ve Resulzade, A.D., Y.33, S.248, Nisan-Mayıs-Haziran 1984, s.13.

¹¹³ M-de, a.g.e., s.19.

¹¹⁴ Mehmet Ali Resuloğlu, "Müsavat Partisinin Kuruluşu", A.D., Y.40, S.282, Kasım-Aralık 1991, s.38.

¹¹⁵ Baykara, a.g.e., s.203.

Kazemzadeh) parti olarak 1911-1912 yılları arasında Müsavat “Eşitlik” Partisi olarak kurulduğunu yazmışlardır.¹¹⁶ M. Ali Resuloğlu'nun yukarıda yer verdiğimiz düşünceleri Müsavat Partisi'nin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Ruslar ve Ermeniler birlikte hareket ederek Azerbaycan Türkleri üzerinde büyük baskılar kurmuşlardır. Ermeniler'in Rus desteği ile oluşturdukları Hınçak ve Taşnaksutyun örgütlerinin Türkler üzerinde planlı ve programlı bir şekilde katliam yapmaları ve baskı kurmaları Türkler'i de birlikte hareket etmeye mecbur etmiştir. M. Emin Resulzade Müsavat'ın “Balakan Harbi” zamanında kurulduğunu ifade etmiştir. Osmanlı Devleti batıda Ruslar'ın Slavları kullanarak başlattığı savaşla mücadele ederken, Azerbaycan'da doğuda Ruslar'ın Ermenileri kullanarak başlattığı savaşla mücadele etmektedir. Türkler'in doğuda ve batıda Ruslar'ın aktif rol oynadığı siyasete karşı, İstanbul ve Bakü'nün gizli ya da açıktan birlikte hareket etme ve örgütlenme çabaları Müsavat Partisi'nin kuruluşunu beraberinde getirmiştir.

Partinin programı şu şekildedir:

“Bir zamanlar soylu İslam milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, diğer yandan Avrupa'da Alhamra sarayını inşa ediyordu. Asya ve Afrika'ya hâkim olan İslam, bugünkü günde parçalanmış ve İslam devletleri yabancıların elinde oyuncak olmuşlardır, milletimiz ise onların nüfuz ve tahakkümünde inlemektedir... Dolayısıyla Kur'an'ın, eldeki bütün imkânlarla düşmanı def etmeyi emreden ayet-i şerifesi mucibince Müsavat Partisi kurulmuş olup, bütün Müslümanları birleştirmek, Müslümanların milli ve medeni haklarını korumak maksadıyla açıkça ortaya çıkmaya karar vermiştir... Parti, millet ve mezhep farkı gözetmeden bütün manevi ve maddi güçleri birleştirmeyi gaye ediniyor” diyerek şu maddeler sıralanmıştır:

- 1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanların birleştirilmesi,*
- 2. İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,*
- 3. İstiklallerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak,*

¹¹⁶ Sümül, a.g.e., s.42.

4. Müslüman milletlerin ve memleketlerin tedafüi ve taarruzi kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek,
5. İdeallerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak,
6. Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer bütün fırkalarla irtibat tesis eylemek,
7. Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullarla ihtiyaç görüldüğü nispette irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak,
8. Müslümanların yaşamak uğrunda savaşı vesaitini onların ticaret sanayi ve alelumum iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışmak.¹¹⁷

Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşlarında Rusların yürüttükleri politikalar gereğince verdiği mücadele, Azerbaycan Türklerine yeni ufuklar açmış kendi öz bağımsız devletlerini kurmak amacıyla, yukarıda bahsedildiği programla gizlice teşkilatlanmıştır. 1911 yılında gizlice kurulan Müsavat Partisi, 1917 yılında gizlenmeyi bırakarak Azerbaycan'ın milli bakımından en büyük partisi olmuştur.¹¹⁸ 1917 yılında Müsavat Partisi'nin yapılan ilk genel kongresinde, M.E. Resulzade oy birliği ile parti genel başkanı olmuş ve ölünceye kadar başkan sıfatını taşımıştır.¹¹⁹

1.2. I. Dünya Savaşı, 1917 Bolşevik İhtilali Ve Azerbaycan

Çarlık Rusya'nın "Antant" (Entente)a katılmasının ardından "Üçlü İttifak Devletleri" (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) ile savaş çıkma ihtimali güçlenmiştir. Avrupa devletlerinin arasındaki ayrılığın gerçek sebebini, İngiliz-Alman rekabeti oluşturmaktadır. Rusyalar, bu ihtilâfın büyümesinde etkili bir role sahip olmuştur. Bunlardan en önemlisi; Çarlık Rusya'nın, İstanbul'u ve Çanakkale Boğazını ele geçirmek ve bu suretle, daha Büyük Petro zamanında başlanan "tarihî emeli" gerçekleştirmek istemeleri olmuştur. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde nüfuz ve üstünlük kazanması, "İstanbul yolunun Berlin'den geçtiği" görüşünü uyandırmasıyla Rusya'nın "ananevî" siyasetinin gereği için Kayzer Wilhelm Almanya'sının ezilmesine hükmedilmiştir. Çarlık Rusya'nın ikinci büyük emeli:

¹¹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara, 1991, .38-39.

¹¹⁸ Sumbül, a.g.e., s.61.

¹¹⁹ Aküzüm, a.g.e., s.14.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun sınırları içinde yaşayan ve millî varlıklarını güçlendirmiş olan Slav milletlerini korumaktır. Bilhassa Bosna ve Hersek'in Sırlara verilmesi suretiyle büyük bir "Yugoslavya" (Güney Slavları Devleti) oluşturmaktır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun tamamen yıkılması Rus plânlarına dâhil değildi; yalnız bu devlet, Çekler'in de Macarlar'ın seviyesine çıkartılmasıyla, Avusturya-Macaristan-Çekistan İmparatorluğu olacaktır.¹²⁰

Bütün bu sebepler, 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da bir Sırp üniversite öğrencisi olan Princip tarafından Avusturya veliahdı Franz Ferdinand ve zevcesinin öldürülmesi, Avrupa'da çoktan beri beklenen savaşın başlamasına sebep olmuştur.¹²¹ 1 Ağustos'ta Almanya Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Bunu takip eden günlerde Almanya ve Müttefiki Avusturya-Macaristan ile Rusya, İngiltere ve Fransa Arasında savaş başlamıştır. Harbin Duma¹²² tarafından onaylanması ile şehir, köy ve kasabalarda hükümete destek için gösteriler düzenlenmeye başlanmıştır.¹²³ Ruslar'ın savaşa girmesi ile bütün Çarlık Rusya Türkleri'nin yaptığı gibi Azerbaycan Türkleri de Çarlık Rusya'ya sadakatlerini bildirmişlerdir. Rus hükümetinin zorlamaları ile savaş ihtiyaçlarını maddi desteklerde bulunmak zorunda kalmışlardır. Azerbaycan Türkleri her ne kadar resmi politikanın aksi yönünde ise de, Tatar ve Başkurt Türkleri ile beraber askere alınmışlar ve Rus cephesinde savaşa katılmışlardır.¹²⁴

Savaşan ülkelerin Azerbaycan ile ilgili planları vardır. Alman emperyalizmi Kafkasya ve Bakü petrolerini kontrolü altına almak istemiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılmasını sağlayarak, Kafkasya, Ön Asya ve Afganistan'da, Rusların ve İngilizlerin bölgedeki nüfuzuna darbe vurmaya hedeflemiştir. Rusları mağlup ederek Kafkasya'da Ruslar ile Osmanlı Devleti arasında bir Hristiyan devleti, Osmanlı Devleti sınırında ise bir Müslüman devleti kurmayı planlamıştır. Bu savaşta Ruslar'ın maksadı ise boğazları ele geçirmek ve Osmanlı Devleti'ni bölmektir.¹²⁵

¹²⁰ Kurat, a.g.e., s.411.

¹²¹ Kurat, Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s.225.

¹²² Çarlık Rusya'sında 1905-1917 yılları arasında etkili olan yasama meclisidir.

¹²³ Kurat, Rusya Tarihi..., s.412.

¹²⁴ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), 2.Baskı: T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s.246-247.

¹²⁵ Nuriyeva, a.g.e., s.230.

Savaş başladıktan üç ay sonra Osmanlı Devleti savaşa dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti savaşa girerken bunun bir cihat olduğunu ilan etmiş ve tüm dünya Müslümanlarını cihada çağırmıştır.¹²⁶

Savaşın başlamasını fırsat bilen Ermeniler Taşnaksutyun liderliğinde hayalleri olan “Büyük Ermenistan” için faaliyete başlamışlar, Rus hükümetinin izni ile kurdukları kendi gönüllü kıtaları ile Kafkasya’nın Müslüman ahalisine karşı şiddet uygulamışlardır.¹²⁷ 5 Ağustos 1914’te Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov’a bir mektup yazan Eçmiyazin Ermeni Katogikosu “Ermeni Meselesini” unutmaması ve ele geçen tarihi fırsattan faydalanılmasını telkin etmiştir. Katogikosa göre “Anadolu’daki Ermeni vilayetleri tekbir eyalet haline getirilmeli, idaresi Rusya’nın tayin edeceği bir valiye bırakılmalı, geniş idari ve siyasi haklar tanınmalıydı.” Katogikos mektubunda Rusları açıkça Türk topraklarına karşı teşvik ediyordu. Vorontsov Daşkov ise cevabında problemlerin Ermeniler lehine çözüleceği ve Ermenilerin şu sırada isyan etmelerinin bir faydası olmayacağını bildirerek, çıkacak savaşta Osmanlı Devleti’nin saldırgan taraf olarak görülmesinin önemine vurgu yapmıştır.¹²⁸

Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi ile Azerbaycan Türklerinin çoğu soydaşlarının yanında yer alma kararı alır. Rus sömürgesinden kurtulmak için bağımsız bir devlet hayal eden Azerbaycanlı aydınlar, bu hayali gerçekleştirmelerinde kendileri destekleyecek en büyük gücün Osmanlı Devleti olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu amaçla, Feth Ali Hoyski’nin yeğeni Aslan Hoyski, 1915 Mayıs ayında cepheyi gizlice geçerek Enver Paşa’nın Erzurum’daki karargâhına gelmiştir. Bağımsız Azerbaycan Devleti, Bakü, Yelizavetpol (Gence), İrevan vilayetlerine Dağıstan ve Terek’in de dâhil olduğu sınırları içine almaktadır. Bu devletin kurulması için Osmanlı Devleti’den yardım talep etmiştir. Türkler’in bağımsızlık için harekete geçmesi Ruslar’ı rahatsız etmiş ve buna karşılık Acariya’da halka katliam yaparak sindirmeye çalışmıştır. Yapılan katliamlardan Anti-Müslüman siyaseti ile Vorontsov Daşkov sorumlu tutularak görevden alınmış yerine Prens Nikolay Nikolayeviç’i getirmişlerdir. Prens Tebriz’e giderken Bakü’ye uğramış ve

¹²⁶ Kurat, Türkiye ve Rusya, 1.Baskı: T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, s.250-253.

¹²⁷ Sömbül, a.g.e, s.47.

¹²⁸ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. Basım: Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.583-585.

Müslümanlar'ın tanınmış temsilcileriyle görüşerek ihtiyaçlarıyla ilgili bilgi almıştır. Mehmet Emin Resulzade'ye de "Açık Söz" gazetesinin basımı için izin verilmiştir.

129

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile Batum'dan, Güney Azerbaycan'ın Urmiye Gölü'ne kadar uzanan Kafkas Cephesi açılmıştır. Cephe komutanı Enver Paşa ve karargâhı Ruslara darbeyi Sarıkamış Harekâtı ile vurmaya hedeflemiştir. Enver Paşa komutasında harekât başlamıştır. 1914 yılının Kasım ayının 4'ünde başlayan harekât ile Türk ordusu Batum ve Güney Azerbaycan'a ilerlemiştir.¹³⁰ Bu hedefle harekete geçen Enver Paşa, III. Ordu'nun kumandasını bizzat üstüne almış ve Türk kuvvetlerine 22 Aralık 1914 tarihinde ileri harekât emrini vermiştir. Sarıkamış Harekâtı 17 Ocak 1915'e kadar devam etmiştir. Türk ordusu harekâta büyük kayıplar verdiği için geri çekilmiştir. Türk Ordusu Rusların verdirdiği kayıptan ziyade soğuk ve hastalıktan kırılmıştır.¹³¹

Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, emrine verilen üç tümenlik bir kuvvet ile Azerbaycan üzerine görevlendirilmiştir. Halil Paşa'nın görevi Kuzey İran'a girerek Hazar Kıyısı'nı Ruslardan temizlemek, batıdaki Osmanlı Devleti sınırına yakın Rus kuvvetlerine engel olarak, güneyden Bakü'yü kuşatmak olmuştur. Bu planla Enver Paşa, Kafkasya'daki Türk-Müslüman unsurları Ruslara karşı harekete geçirmek imkânına kavuşacağı düşüncesinde olmuştur.¹³² Halil Paşa komutası, Ocak 1915'te Tebriz'i zapt ederek, Azerbaycan sınırına ulaşmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin burayı zaptı uzun sürmemiş, Sarıkamış'ta savaşın sona ermesi ile Ruslar Tebriz'i yeniden kontrolleri altına almıştır.¹³³

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinin rehberi olarak Ömer Naci Bey olmuş ve kendisi Doğu Kafkasya İttihat ve Terakki Komitesi Müfettişi olarak atanmıştır. Ömer Naci'nin Tebriz'de bulunduğu sırada, İran Azerbaycan'ı ve Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı ayaklanmalar başlamıştır. Azerbaycan Türkleri Difai vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu bu dönemde Feth Ali Han'ın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski, gizlice sınırı geçerek Erzurum'a gelmiş ve Türk makamlarıyla

¹²⁹ Cemil Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998, s.30.

¹³⁰ Nuriyeva, a.g.e., s.230-231.

¹³¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekatı, Genelkurmay Yay., Ankara 1993, C.I, s.347-535.

¹³² Kurat, a.g.e., s.284.

¹³³ Sümbül, a.g.e., s.52.

temas kurmuştur. Arslan Han, Difai Teşkilatı'nın sözcüsü sıfatı ile Transkafkasya Müslümanları'nın müstakil bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre Bakü, Gence, Erivan Vilayetlerine Dağıstan'ı dâhil ederek İsviçre vari müstakil bir devlet kurulması mümkündür. Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri Enver Paşa tarafından da muvafık bulunmasına rağmen Türk ordusunun Ruslar karşısındaki mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine engel olmuştur.¹³⁴

1916 yılında Kafkas cephesinde Türk ordusunun mağlubiyetleri, Azerbaycan Türklerini ziyadesi ile korkutmuş ve Anadolu'dan gelen felaket haberleri esir Türk askerlerinin Narcin Adası'na götürürdü gibi bilgiler Azerbaycan Türkleri'ni derinden yaralamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi savaşında mağlup olması Azerbaycan Türkleri'nin istiklal isteklerini köreltmüş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Milli Hareketini diri tutan Osmanlı Devleti sınırları içerisine yaşamlarını sürdüren siyasi mülteciler olmuştur.¹³⁵ İstanbul'da, "Rusya Müslüman Türk Tatarları'nın Hukukunu Müdafaa Komitesi" Rusya Türkleri tarafından kurularak faaliyete başlamıştır. Yusuf Akçura (Kırımlı), Abdürreşid İbrahim (Kazanlı), M. Esat Çelebizade (Buharalı), Mükimeddin Beycan, Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu (Azerbaycanlı) komitenin üyelerinden olmuşlardır.¹³⁶ Komitede yer alan Hüseyinzade ve Ağaoğlu Avrupa'nın farklı başkentlerinde (Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih, Berlin) giderek Rusya Türkleri'nin içinde buldukları durum hakkında bilgilendirmeler yapmışlar, yetkililere de imzalarının yer aldığı muhtıralar vermişlerdir.¹³⁷ Ruslar'ın 1917 ihtilali ile karşı karşıya kalması Rus kontrolü altındaki Türkler için yeni bir yol açmıştır.

Ruslar 1917 Ekim Buhranı ile savaştan çekilmiştir. Çarlığın yıkılmasıyla, tesis edilen iktidarın ilk işi, idari kadroları tasfiye etmek, polis ve jandarma teşkilatını lağvetmek olmuştur. Hükümet Nisan 1917'de yayınladığı beyanname de "*Milletlerin kendi kaderini ve idare tarzını tayin etme hakkına sahip olmasına dayalı barışın*

¹³⁴ Kurat, a.g.e., s.500.

¹³⁵ Devlet, a.g.e., s.500.

¹³⁶ Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi-Müsavat Halk Fırkası Tarihi, Berlin 1988, s.238.

¹³⁷ Develet, a.g.e., s.243.

tesisi” cümlelerine yer vermiştir.¹³⁸ Lenin hükümeti mahkûm milletler hakkında 28.11.1917 tarihinde şu kararı yayınlamıştır:

Rusya Halk Komiserler Sovyeti;

1. Rusya’da yaşayan Milletlerin müsavat ve hâkimiyetleri,
2. Bu milletlerin Rusya’dan ayrılarak müstakil hükümet kurma hakları da dâhil olmak üzere kendi mukadderatlarını tayindeki serbestileri,
3. Milli, dini bütün imtiyaz ve tahdidatın ref ve ilgası,
4. Rusya’da yaşayan ve çoğunlukta kalanların serbest haklar tanıdığını ilan eder.¹³⁹

19.12.1917’de Lenin ve o zaman milletler komiseri görevinde diktatör Stalin imzalarıyla Şark Müslümanlarına; bilhassa Rusya Türklerine bir beyanname ile müracaat edilmiştir:

“Rusya Müslümanları; Volga Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibiry ve Türkistan sartları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Şimal-i Kafkasyalılar ve Rus Çarları zalimleri tarafından bütün Camileri, Minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz; Sizlerin dinleriniz, adetleriniz milli hars münasebetleriniz bundan böyle her türlü tecavüzden korunacaktır. Milli hayatınızı bütün manasıyla hürriyetle tanzim ediniz, bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki; gerek sizlerin ve gerekse bütün Rusya’da yaşayan milletlerin haklarını inkılap ve Sovyetler müdafaa etmektedir.”¹⁴⁰

Odlu Yurt Mecmuasında Mirza Bala bu koyu şu şekilde değerlendirmektedir: “Rusya zindanında bulunan Türkler için bu beyanname ne kadar kıymetli idi. Lenin Rus olmayan milletlerin bilhassa Türklerin halet-i ruhiyetini iyi anlamıştı. Onlara hatta Rusya’dan ayrılma hakkı veriyordu. Fakat bütün bunlar bir komedi idi.” Bolşevikler için merkezde kuvvetlenmek, harbi bitirmek ve umumi idareyi korumak için, Türk halkının güvenini kazanmak çok önemliydi. Fakat kısa bir müddet sonra

¹³⁸ Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, 2. Baskı, Ankara: T.T.K. Yayını, C.III/4, 1984, s.67.

¹³⁹ Mirza-Bala, Oktobr İnkılabı, O.Y.M., Y.2, S.22 (10), Teşrinisani (Kasım) 1930, s.395.

¹⁴⁰ Mirza-Bala, a.g.m., s.395-396.

kısmen istiklal, kısmen milli medeni muhtariyet ilan ve milli idare tesis etmiş olan gayr-i Ruslar ezcümle Türkler üzerine top, ateş ve süngü sevk edilmiştir. Kırım, Kazan, Başkurt, Türkistan, Ukrayna, Azerbaycan, Şimal Kafkasya ve Gürcistan Lenin ordusu tarafından süngü ve ateşten geçirilmiştir. Bu milletlerin hürriyet, istiklal ve hâkimiyet arayışı kanlarında boğdurulmuştur. Lenin'in kendi ağzıyla ilan ettiği istiklal için; milletler ellerinde silahla Lenin'e karşı harp ilan etmişler ve galip gelenler hür kalmıştır... Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan ise esir kalmıştır. Stalin "Rusya'da Milletler Meselesine Dair" adlı bir kitabında; Hindistan'ın, Tunus'un, Merakeş'in vs. milletlerin Avrupa emperyalistlerinden ayrılmalarını "inkılabi bir hareket" olarak kaleme alırken Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna'nın Rusya'dan ayrılma hareketlerini ise "inkılap aleyhtarı" adletmiştir. Kafkasya, Türkistan, Ural, Volga, Ukrayna ve Kırım'ın iktisadi, askeri vs. nokta-i nazarından Rusya'ya lazım.¹⁴¹

Gerçekleşen kanlı istilaya hukuki bir şekil vermek için "Sovyet Federasyonu" fikrini geliştiren Stalin, federasyonu "tam merkeze götüren geçici adım" olarak tarif etmektedir. Komünist fırkasının bu husustaki kararının üçüncü maddesinde açık olarak ifade ediliyor ki; "federalizm tam birliğe götürür, biçim değiştirme devrine özel olarak geçici bir adımdır." Üçüncü Komünist Enternasyonalinin ikinci kongresinde de bu fikir açık bir şekilde yazılarak şu şekilde kayıt altına alınmıştır: "Federasyon tam birliğe geçmek için zaruri bir adım, biçim değiştirme, tedbiri olduğunu takdir ederek, birliğin (S.S.S.R) daha da sıkılaşması ve daha ziyade birleştirilmesi talep etmelidir." Stalin komünist fırkasının onuncu kongresinde açık bir şekilde şunları ifade etmektedir: "Milletlerin kendi geleceklerini kendileri belirleme haklarıyla biz çoktan vedalaştık. Hakikatte takip ettiğimiz hedef var olan dünya ekonomisi içinde işçilerin birleşmesidir, federasyonda birliğe giden bu yolun ancak bir adımıdır." Odlu Yurt yazarı Rusların gerçekleştirdiği faaliyetleri şu şekilde değerlendirmiştir; "Lenin'in Ekim Devrimini takiben yayınlanan beyanında "Camileri, Minareleri, Dinleri ve Adetleri Çiğnenmiş" diye zikrolunan milletlerin din, adet, lisan ve hars yönüyle çarlık devrinin baskı ve yıkımından daha kötüye giden bir hayata adım attığı bir gerçektir. Tam bir zindan hayatı yaşayan bu millet gerek maddi gerekse manevi yönden tam olarak imhaya maruz kalmıştır. 1917

¹⁴¹ Mirza Bala, a.g.m., s.396.

devrimini vücuda getiren sebepler, daha da kuvvetlendirilerek, günden güne yıkımını arttırmıştır.”¹⁴²

Bolşeviklerin Rusya merkezini ele geçirmelerinden sonra Kafkasya’da onların idaresini kabul etmeyen Gürcü, Emeni ve Azerbaycan Türkleri milli teşkilatları 11 Kasım 1917’de Tiflis’te bir araya geldi. Bütün hükümet işlerini yürütecek “Mavera-yı Kafkasya Komiserliği” kurulmuştur.¹⁴³

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, 1 Aralık 1917’de yayınladığı bildiriye amaçlarını şu şekilde açıklamaktadır: “*Bütün sosyalistler ve demokratlar parti ve teşekküllerin kendi aralarında anlaşmaları neticesinde bir hükümet kurulmuştur. Bu hükümet Umumi Rusya Kurucular Meclisi toplanıncaya kadar iktidarda kalacaktır. Şayet Rusya hakayıkının cereyanı neticesinde bunun toplanması mümkün olmazsa bu hükümet Güney Kafkasya’dan ve Kafkasya Cephesinden seçilen kurucular meclisi azalarının içtimaine kadar iş başında kalacaktır. Rusya İhtilalince ilan edilmiş olan ve milletlerin kendi mukadderatlarını kendileri tayin etme salahiyetine malik bulduklarını ihtiva eden prensibe sadık kalan Mavera-i Kafkasya Komitesi Güney Kafkasya’da milliyet meselesinin çabuk ve adilane bir suretle halledilmesi yolunda çalışacaktır. Mavera-i Kafkasya komiseratı beklemeden sulh akdedilmesi yolunda en enerjik tedbirleri alacaktır.*”¹⁴⁴

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 29 Ekim 1914’te başlayan savaş, 18 Aralık 1917’de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile fiilen sona erdi. *Mavera-yı Kafkasya Komiserliği ile Devlet-i Ali Osmaniye* arasında imzalanan bu anlaşma ile Devlet-i Ali Osmaniye Mavera-yı Kafkasya Komiserliğini bir hükümet olarak resmen tanımış oldu.¹⁴⁵

Erzincan Mütarekesi ardından Rus Kafkas ordusu 19 Aralık 1917’den itibaren terhis edilmeye başlandı. Rus ordusunun bıraktığı boşluğu doldurmak üzere milli zeminde ordu teşkil edilmesi kararı alındı. Bu arada Türkiyeli Ermenilerden Kurulu

¹⁴² Mirza Bala, a.g.m., s.397.

¹⁴³ Halil Bal, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.66.

¹⁴⁴ Mirza Bala, Kafkasya İstiklalinin 40. Yıldönümü Münasebetiyle, Dergi, S.12, Berlin 1958, s.6-7.

¹⁴⁵ Bal, a.g.e., s.72.

kuvvetlerin başına General Ozanyan Andranik¹⁴⁶ getirilmiştir. Ruslar çekilirken cepheyi ve silahların çoğunu Rus ordusunda hizmet etmiş Ermeni gönüllü alaylarına bırakmış, Gürcüler ve Ermeniler Rus ordusundan kalan birliklerle kendi milli ordularını kurmaya başlamışlardır.¹⁴⁷ Bilhassa Ermeni kuvvetleri kuruldukları günden itibaren Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketleri yürütmeye koyulmuşlardır.¹⁴⁸

Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Bolşevikler arasında mahvolmamak için kendi ordularını kurmak zorunda kalmıştır. Ermeni Taşnaksutyun partisinin Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Ordubat, Nahçıvan bölgelerini alarak Ermenistan'ı büyütme fikrinde olduğu ve bu gayesine erişebilmek için de buralarda Müslümanları yok etmek düşüncesi açık bir şekilde meydandaydı. Öte yandan Ermeniler Müslümanlar arasında Bolşevik propagandası yaparak onları birbirine kırdırma için çalışmaya başlamışlardı.¹⁴⁹

Ermenilerin saldırgan tavırlarına karşılık, Vehip Paşa 5 Şubat 1918 tarihinde, Erzincan Mütarekesi'nin yürürlükten kalktığını ilan etti ve Türk Kuvvetleri, 12 Şubat'ta bu mütareke ile tayin edilmiş olan "Demarkasyon Hattını" aşarak ilerlemeye başladı.¹⁵⁰ Hızlı ilerleyen Türk Kuvvetleri, 13 Şubat'ta Erzincan'a, 12 Mart'ta Erzurum'a ulaşarak 14 Mart'ta ise 1914 Tür-Rus sınırına ulaştılar.¹⁵¹ Durumun ciddiyetini anlayan Maverayı Kafkasya Seym'i Trabzon Konferansını topladı (14 Mart-14Nisan). Türklerin Kars Ardahan ve Batum'u tahliyelerini istemesine karşın

¹⁴⁶ Ozanyan Andranik: 1865 Şebinkarahisar doğumludur. 1891 yılında Hınçak partisine üye olmuştur. 1892 yılında İstanbul Emniyet Müdürüne suikast düzenlemiş, tutuklanmış ancak kaçmıştır. 1897'de Ermeni Taşnaksutyun örgütünün Tiflis karargâhına gitmiş Van ve Sosun Ermeni fedai gruplarının lideri olarak görevlendirilmiştir. 1912-13 Balkan Savaşı'nda Ermeni gruplarının komutanlığını yapmış, Tekirdağ ve Edirne'de Müslümanları katletmiştir. 1914 Dünya Savaşı'nda Rusya ile birlikte savaşmıştır. Azerbaycan'ın İstiklal Savaşı verdiği dönemde Azerbaycan'da birçok katliam gerçekleştirmiştir. 2 Mart 1918'de Rus generali olarak Erzurum'a gönderilmiştir. Dağlık Karabağ, Zengezur, Nahçıvan'da Ermenilerin teşkilatlanmaları için çalışmalar gerçekleştirmiştir. Londra, Paris ve New York'ta "Büyük Ermenistan" hayalinin gerçekleşmesi için destek aramış Türkleri Ermenileri katletmekle suçlayan propagandalar yapmıştır (Melek Sarı Güven, Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellğin Sorgulanması: "Kahraman" Andranik Ozanyan Örneği, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi, C.4, S.2, Kış 2017, s.72-82).

¹⁴⁷ Bal, a.g.e., s.73.

¹⁴⁸ Cemil Hasanov, Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920, Bakü 1993, s.36.

¹⁴⁹ Hüsamettin Tuğaç, Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinde Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar, İstanbul, 1975, s.192-193.

¹⁵⁰ Swietochowski, a.g.e., s.164

¹⁵¹ Kurat, Türkiye ve Rusya..., a.g.e., s.467.

Gürcü ve Ermeniler Batum ile Kars'ın verilmemesinde ısrarcı davrandılar.¹⁵² Buradan sonuç alınamaması üzerine Batum Müzakereleri başladı. Müzakerelerde Seym ile Osmanlı Devleti'nin anlaşmaya varmak üzere olduğu bilgisini alan Ruslar Batum Müzakeresini tanımayacağını duyurdu.¹⁵³ Bu sırada Ruslar ve Ermeniler Azerbaycan'da katliama başladı. Odlu Yurt Mecmuası katliam ile ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Rus çarlığının mirasını devralan Lenin ve Komünist Parti ile Stephan Shaumian, Avakyan, Lalaef Arakelyan olmak üzere Azeri (Azerbaycan Türkleri) istiklal hareketini öldürmek için Bakü'de¹⁵⁴, Azeri Türküne kurtulma ve istiklalini elde etme imkânı vermemek için Bolşevikler-Taşnaklar tarafından 1918 senesi 31 Martında katledildi. İlk üç günde, yani Nisan'ın 2'si ne kadar on beş bin Türk kesilmiştir. Karadan, denizden ve havadan ateş içerisine alınan ve bombardıman edilen Bakü, yer ile yeksan edildi.”¹⁵⁵ 31 Mart 1918'de Bakü'nün o muhteşem saraylarına, Azeri Türkünün ilim ve irfan müesseselerine, sanat ve medeniyet abidelerine, Cami ve mekteplerine neden od vurularak yandırılıyordu?*

Asırlardan beri bin bir milletin akınına karşı durmuş olan, Azeriliğe birçok şairler, Âlimler, mütefekkirler vermesiyle iftihar ettiğimiz o güzel Şirvan neden yer ile yeksan ediliyordu?

Azerbaycan neden harabezare dönderiliyordu?

Bu sorunun cevabı aşikârdır: Azerbaycan Türklüğüne kurtulma, hürriyet ve istiklal hayatına nail olmak imkânı vermemek için...

Bu maksatla idi ki kızıl Rus askerleri, Velikorus siyasetinin daimi aleti olan Ermeni şovenleriyle beraber, Azeri milli mevcudiyetini tamamıyla ortadan kaldırmak için 31 Mart'ta masum çocukları, süt emen körpeleri süngüye takıyor, esir ederek götürdükleri kızların namuslarına kıyıyorlardı. Kulka'nın o günlere ait hatıralarına göre;

¹⁵² Kurat, a.g.e., s.472.

¹⁵³ Kurat, a.g.e., s.476.

¹⁵⁴ M.B. Mehmetzade, Otuz Bir Mart, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.58.

¹⁵⁵ Mirza-Bala, Azerbaycan ve Bolşevikler, O.Y.M., Y.3, S.2 (27), 27 Nisan 1931, s.50.

Özellikle Türk ve Müslümanlarla meskûn mahallelere girip ahaliyi öldürüyor kılıçlarla parçalıyor, süngülerle delk deşik ediyor, evlere ateş veriyor, çocukları bu ateşlere atarak yakıyor, üç-dört günlük süt emen çocukları süngülere takıyorlardı.

Hadise sonrası toprağa gömülmüş elli yedi Müslüman bulundu. Bunların kulakları burunları kopartılmış, karınları yırtılmış azaları kesilmişti.

Öldürmedikleri kadınların saçlarını birbirine bağlayarak çıplak bir halde sokaklarda gezdirilip tüfek dipçikleriyle vuruluyordu. Kimselere merhamet edilmiyordu. Çocuklara merhamet edilmediği gibi yaşlılara da aman yoktu. Seksenli yaşlarda kadınları da öldürüyorlardı, yirmi-yirmi beş yaşlardaki genç gelinleri de duvara çiviledikleri Bakü'nün birçok yerinde görülüyordu...

Kulka; “duvara çivilenmiş yavrularla köpekler tarafından kemirilen çoluk-çocukların ve çocuğunu emziren vaziyetteki annelerin yere serilen vaziyette zavallı kadın ölülerinden ve daha birçok feci manzara teşkil eden cinayetlerin fotoğraflarla tespit olunmuş canhıraş vakalardan da bahsediyor.” Ve bütün bunlar istiklale doğru giden Azeri milli hareketinden korkan ve daha bu hareketi başlangıçta kanlarda boğmak için gayr-i insani vahşetlere müracaat eden Kızıl Moskova'nın kanlı siyasetini bize hatırlatmaktadır. Bir siyaset ki -şu ya da bu şekilde- şimdide devam etmektedir...”¹⁵⁶

Mart Hadisesi ve ya Mart Katliamı olarak bilinen bu üç günlük (30-31 Mart/ 1 Nisan) katliamın sonunda ihtiyar, kadın ve çocuk olmak üzere yirmi binden fazla Azerbaycan Türk'ü katledilmiştir.¹⁵⁷

Hadisenin elebaşı Şaumyan 13 Nisan'da Sovnarkom'a¹⁵⁸ verdiği raporda, “Bizim için bu kavganın sonuçları fevkalade oldu; Bakü'de Bolşevik nüfuzumuz zaten mevcuttu, şimdi ise kelimenin tam anlamıyla duruma hâkimiz” diyerek amaçlarına ulaştıklarını bildirmekteydi.¹⁵⁹ Bu hadiseden sonra, Bolşevikler “Büyük Rusya” fikrinde Taşnakları müttefiki kabul etmiştir. Bolşeviklerin ve Ermenilerin yaptıkları

¹⁵⁶ M.B. Mehmetzade, Otuz Bir Mart, s.59.

¹⁵⁷ Sömbül, a.g.e., s.83.

¹⁵⁸ Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi sonucu Çarlık topraklarındaki milli unsurları “Bolşevikleştirmek” için kurulan “Sovyet Milliyet Komiserliği”dir. Stalin tarafından yönetilmiştir (Sömbül, a.g.e., s.69).

¹⁵⁹ Swietochowski, a.g.e., s.161.

bu katliam üzere, 26 Mayıs 1918 günü Halil Menteşe Maverayı Kafkasya Cumhuriyeti başkanı Gürcü Çenkeli'ye bir kesin uyarı göndererek şunları bildirmiştir: *“Bakü ve civarında yüzbinlerce Türk ve Müslüman kendilerine inkılapçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençelerinde inliyor... Kafkasya'yı ezen bu anarşi sebebiyle Osmanlı Devleti-i Osmaniye'nin vaziyeti çok hassastır. Çünkü bu anarşi Devletimizle aynı ırk ve dinden bir ahalinin emniyetini yok etmektedir. Diğer taraftan Umumi Harbin gereği olarak Osmanlı Devleti-i Osmaniye, diğer cephelere Kafkasya yolu ile asker ve teçhizat göndermek mecburiyeti karşısındadır. Bu da şimdiki muayyen olmayan vaziyete gecikmeden son verilmesini talep eder.”* Meydana gelen bu hadiseler Seym'de bulunan Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ayrılıkları büyötmüştür. Osmanlı Devleti, Seym'in istikrarlı olmadığını görerek, yapılacak kat-i barışın devamlı ve esaslı olmasını garanti etmek için Seym'de yer alan her üç milletin ayrı birer devlet olması gerektiğini bildirmiştir.¹⁶⁰ Bunun üzerine 26 Mayıs 1918'de gerçekleştirdiği bu son toplantıda, yaptığı münazaralar neticesinde kendini feshederek, Maverayı Kafkasya Cumhuriyeti'nin sona erdiğini ilan etmiştir.¹⁶¹

1.3. Şarkın İlk Cumhuriyeti, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti

Yukarıda anlatıldığı üzere yaşanan gelişmeler neticesinde Maverayı Kafkasya Seym'inin kendini fesh etmesi üzerine, Gürcüler ve Ermeniler 26 Mayıs 1918 günü istiklallerini ilan etmişlerdir.¹⁶² Azerbaycan Şura-yı Millisi de 28 Mayıs'ta ilan-i istiklal etmiştir.¹⁶³ Ermeniler'in bir merkezi olmaması sebebiyle 29 Mayıs'ta Azerbaycan Halk Cumhuriyetine müracaat etmişlerdir. Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarından vazgeçmek şartıyla İrevan'ın verilmesi Milli Şura tarafından kabul edilmiştir. İrevan Milli Şurası bu karara itiraz etmiş ancak Milli Şura bunu kabul etmemiştir.¹⁶⁴ Böylelikle 29 Mayıs 1918 tarihinden itibaren İrevan merkezli Ermenistan devleti vücuda gelmiştir.

Mayıs 1918 Azerbaycan İstiklal Beyannamesi; *Arayı umumiye ile intihap olunan Azerbaycan Şurayı Milliyeyi İslamiyesi bütün cemaate ilan ediyor ki:*

¹⁶⁰ Kurat, a.g.e., s.475-476.

¹⁶¹ Baykara, a.g.e., s.257.

¹⁶² Kurat, a.g.e., s.477.

¹⁶³ Mirza-Bala, Azerbaycan ve Bolşevikler, O.Y.M., Y.3, S.2 (27), 27 Nisan 1931, s.51.

¹⁶⁴ Azerbaycan Tarihi XIX-XXI..., s.260-261.

1. *Bu günden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi Cenubi ve Şarkı Maverayı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kamilelhukuk müstakil bir devlettir.*
2. *Müstakil Azerbaycan devletinin şekli idaresi Halk Cumhuriyeti olarak tekerrür eder.*
3. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletler ve bilhassa hem civar olduğu millet ve devletlerle münasebatı hasane tesisi eder.*
4. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti; millet, mezhep, sınıf, güç ve cins farkı gözetmeksizin kalemrevinde (hududu dâhilinde) yaşayan bütün vatandaşlarına hukuki siyasiye ve vataniye temin eyler.*
5. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazi dâhilinde yaşayan bilcümle milletlere serbest inkişafı için geniş meydan bırakır. Meclisi müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başına arayı umumiyeye ile intihap olunmuş Şurayı Milli ve Şurayı Milliye karşı mesul hükümeti muvakkat durur.”¹⁶⁵*

Mehmet Emin Resulzade bağımsızlığı şu şekilde değerlendirmektedir: “Azerbaycan halkı, 28 Mayıs beyannamesi ile bir milliyet olarak asırlardan beri taazüv eden ve senelerden beri genişleyerek nihayet siyasi şuur ve milli ihtiyaç haline gelen davasını tespit ile medeni milletler ailesi içinde, bir millet olarak yaşamak azminde olduğunu bütün cihana ilan etmiştir. İslam dünyasında ilk defa olarak teessüs eden bir Türk Cumhuriyetinin, istiklalini tesis eden 28 Mayıs beyannamesidir. Büyük Fransız ihtilali, büyük Amerika istiklal harbi, büyük Almanya istihlası, büyük İtalyan ittihadı gibi hürriyet ve milliyet hareketlerinde esas teşkil eden ve en nihayet Wilson'un 14. Maddesinde yer bulan bu beyannamedir. Milletler cemiyeti fikrinin esasını teşkil eden büyük fikir mukatziyatının, Azerbaycan hususiyeti ile imtizaç ettiğini gösteren bir vesika olmuştur.”¹⁶⁶

Müstakil devletin ilanından sonra dünyadaki ilk Türk Cumhuriyeti'nin teşkilatlanma yolunda attığı ilk adım başbakan seçimi oldu. Bu göreve Fethali Han Hoyski getirildi. Atandığı gün 28 Mayıs 1918'de kabinesini kurarak göreve başladı.

¹⁶⁵ O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.117.

¹⁶⁶ M.E. Resulzade, Bugünün İlhamı, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.118-119.

Yeni kurulan hükümet ilk olarak Gence şehrinin Merkez olarak belirlemesi üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu yabancı devletlere gönderdiği mesajla bildirdi.¹⁶⁷ Fethali Han Hoyski'nin kurduğu ilk hükümet koalisyon kabinesidir. Kabinedeki 8 bakandan 6'sı Müsavatçı ve Tarafsız Demokratik Grup, 1'i Himmet ,1'i de Müslüman Sosyalist Blok'a bağlıdır. Dolayısıyla 4 Parti hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti yönetilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁸

Bu dönemde İran ve Çarlık Rusya'nın garp hududunda harp cephesinin dağılması üzerine Bakü'ye Ermeni ve Rus askerleri toplanmıştır. Moskova bu kuvvetlerden yirmi bine kadar bir kuvvet teşkil eden Ermeni alayından istifade etmeyi uygun görerek Taşnak Fırkası ile anlaşmıştır. Bolşevikler Taşnak Fırkasının yardımı ile Bakü ve bilumum Kafkasya'da Sovyet Hükümeti kuracak, buna karşılık olarak Moskova da o zaman daha Rus ordusu işgali altında olan Doğu Anadolu ile Kafkasya Ermenistan'ından ibaret "Hayastan" oluşumuna yardım edecektir. Bu hususta Ocak 1918 tarihli "Amele ve asker murahhasları malumatı" gazetesinin birinci nüshasında, Rusya Halk Komiseri heyeti namına Lenin ve millet komiserliği adına Stalin tarafından imza edilen dekret (Dekret No: 13); "*Türkiye Ermenistan'ı Hakkında*" başlığı taşımaktaydı. Doğu Anadolu'dan çekilecek Rus ordusunun Ermeni milli alayları ile değişmesini emrederek, muhaceret usulü ile Doğu Anadolu'da Ermeni çoğunluğu yaratmayı ileri sürmekteydi. Ancak 1918 senesinde Brest-Litoviski Antlaşması gereğince Doğu Anadolu'yu tahliye mecbur kalan Moskova bu defa Bakü'yü Almanların elinde kalmasını sağlamak isteği ile Almanlar ile antlaşma imzalamıştır. Almanya Bakü petrolüne ortak olmak şartıyla Bakü'nün Rusya'da kalmasını kabul etmiştir. Azerbaycan hükümeti ile imzaladığı bir antlaşma gereğince yardıma gelen Türk ordusuna mani olmak sureti ile Almanya Moskova karşısındaki taahhüdünü ifa etmişti. O zaman İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetini temsil eden Mehmet Emin Resulzade Almanya'nın bu hareketini protesto etmiş ve Bakü'süz Azerbaycan'ı başsız vücuda benzetmiştir. Bakü'nün alınması için Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile akdedilen antlaşma gereğince Azerbaycan'a yardıma Türk ordusu gönderilmiştir.¹⁶⁹ Ordu Enver Paşa tarafından

¹⁶⁷ Milli Azerbaycan'ın 15 Yıllığı, A.Y.B., Y.2, S.17, 1933, s.113-114.

¹⁶⁸ Mirza Bala, Kafkasya İstiklalinin 40. Yıldönümü Münasebetiyle, Dergi, S.12, Berlin 1958, s.137.

¹⁶⁹ Mirza-Bala, Azerbaycan ve Bolşevikler, O.Y.M., Y.3, S.2 (27), 27 Nisan 1931, s.47-51.

Türk gönüllülerden oluşturulmuş ve başına da Nuri Paşa getirilmiştir.¹⁷⁰ Gence'ye beşinci alay gönderilmiştir. Ardından da on beşinci Çanakkale alayı da Gence'ye gelmiştir. Azerbaycan gönüllüleri ile birlikte Kafkas İslam Ordusu kurulmuştur. Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ve bütün Azerbaycan temizlenmiştir. Ancak 30 Ocak 1918 tarihinde Yunanistan'ın Mondros şehrinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşma gereğince İngiliz Kumandan Thomsen Nuri Paşa ve Türk askerlerinin Azerbaycan'ı terk etmesini talep etmiştir. Nuri Paşa ve silah arkadaşları bu çağrıya karşılık Azerbaycan vatandaşlığına geçip Azerbaycan'da kalarak Azerbaycan Halk Cumhuriyetine desteklerini sürdürmüşlerdir. Nuri Paşa'nı desteğiyle Harp Okulu açılmış ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milli ordu kurmak için çalışmalarda bulunmuştur.¹⁷¹

Ancak Osmanlı Devleti'nin imzaladığı anlaşmalarla Almanlar ve İngilizler'in Azerbaycan ve petrolü üzerinde elde ettiği imtiyazlar Ruslar'ı harekete geçirmiştir. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan, fiilen Rusların kontrolüne girmiştir. 11 Şubat 1920 tarihinde Bakü'de Azerbaycan komünist teşkilatı illegal olarak toplanarak Azerbaycan Komünist Partisini kurmuştur. Parti "Müsavat Partisi idaresine karşı silahlı mücadeleye ve işçi hâkimiyetine dayanan bir idarenin tesisi ile görevlendirilmiştir."¹⁷²

1.4. Müsavat Partisi Lideri, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Mehmet Emin Resulzade, 31 Ocak 1884 tarihinde, Bakü'nün Novhanı köyünde doğmuştur. Din adamları yetiştirmiş bir ailenin çocuğudur. Babası Hacı Molla Ali Ekber Resulzade'den ilk tahsilini alan Mehmet Emin Resulzade, daha sonra Bakü Teknik Okulu'nda Rusça eğitim almıştır.¹⁷³

Resulzade'nin matbuat hayatına geçişi 1903'te, Tiflis'te neşredilen "Şark-ı Rus" gazetesinde, rusçuluğa karşı inkılapçı bir hamlenin ifadesini teşkil eden ilk yazısıyla başlamıştır. 1904 yılında Rusya Sosyal Demokrat Federal Partisine bağlı "Himmet" Sosyal Demokrat grubunun üyesi ve kurucusu olmuş ancak teşkilatın

¹⁷⁰ Uçarol, a.g.e., s.484.

¹⁷¹ Mirza-Bala, a.g.m., s.52, Azerbaycan Tarihi XIX-XXI..., s.263-267.

¹⁷² Sümül, a.g.e., s.104-105.

¹⁷³ Nesimhan Yakuplu, Mehmet Emin Resulzade, Bakü 2015, s.26.

Bolşeviklerin eline geçmesi sonucu 1907 yılında İran'a geçmiştir. Emin Bey 1908-1910 yıllarında Himmetçi olarak İran İnkılabı hareketine iştirak eder. Hürriyet ordusunun zaferi ve İran'da meşrutiyetin ilanı üzerine, Tahran'da mücadelesine devam eden Emin Bey, müdüriyetini üzerine aldığı İran-ı Nev gazetesini bir taraftan modern bir yayın organı haline getirmeye çalışmış, bir taraftan da İran'ın Rusya nüfuzundan kurtulması yolunda sert yazılar yazmaya başlamıştır. Fakat o sırada İran kabinesi üzerinde hâkim bir nüfusa malik olan Rus elçiliğinin talebi üzerine, Sadrazam Mehmet Veli Han Resulzade'yi sınır dışı etmiştir. İran'dan Astara-Lenkeran yoluyla Bakü'ye gelmiş ve bir süre kaldıktan sonra 1911 yılında İstanbul'a iltica etmiştir. Ekim 1911 tarihinde, Resulzade İstanbul'dan Bakü'deki dostlarına yazdığı mektuplarda siyasi fikirlerini de aktarmayı ihmal etmez. Muhammet Ali Resuloğlu, Tağı Nağioğlu ve Abbaskulu Kazımzade tarafından oluşturulan "Müslüman Demokratik parti-Müsavat" adlı siyasi parti kurulur. 1911 de "Türk Yurdu" adlı dergide ve "Sebil-ül Reşat" dergisinde "İran Türkleri" adlı makalesi basılır. Bu makale Türk kamuoyunda büyük heyecan uyandırır. 1912'de Cemalettin Afgani'nin "Milli Birlik felsefesi" adlı eserini Farsçadan çevirerek "Türk Yurdu" dergisinde yayımlar. 1913 senesinde Çar ailesi Romanovların çıkardığı af kararıyla Bakü'ye döner. 28 Nisan 1913 "İkbal" gazetesinde yer alan "Taze Kitaplar" adlı yazısıyla yeniden toplumun sosyal ve siyasal sorunlarıyla ilgilenir. 15-22 Haziran 1913 "Şelale" dergisinde, "Asan dil" (kolay lisan) adlı makalesi yayımlanır. 1913 de Müsavat Partisinin güçlenmesi için genel yöneticilik görevini üstlenir. 1915 yılının Ağustos ayında "Açık Söz" gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Gazete Türk lehçesi ile yazılan ilk matbuat organıdır. "Milattan 1916" adlı makalesi ile açık söz de yazmıştır. Toplum hayatını ve sorunlarını kaleme almıştır. 1917 yılında Bakü Kafkasya Müslümanları Kurultayında Müslümanlara arazi muhtariyeti verilmesi iddiasını dile getirmiştir. Aynı yıl "Kardeş Kömeği" gazetesini çıkarmıştır. 1918 yılında Zakafkasya Seym'inin ilk toplantısında M. E. Resulzade Müsavat Partisinin lideri seçilir. Ermenilerin 31 Mart soykırımı ile Seym'de konuşmalar yaparak önlem alınmasını talep etmiştir. 28 Mayıs 1918 yılında ise Azerbaycan Milli Şurası Azerbaycan İstiklalini ilan etmiş ve hükümet kurulmuştur. Haziran ayında ise Batum'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında Dostluk Antlaşmasını Resulzade, M. Hacinski ile birlikte imzalamıştır. Mayıs 1920 tarihinde Bolşeviklerin parlamentoyu iptal edip tutuklamaları sonrası Resulzade takibe alınmıştır. İlk

önceleri Bakü'de Ramana adlı bölgede saklanmış, daha sonra Lahıça geçmiştir. Oradaki süre içinde ünlü eseri olan “Asrımızın Siyavuşu“ adlı eserini yazar. 17 Ağustos 1920 de Gökçay ilçesi yakınlarındaki Garameryem köyünde yakalanır ve Bakü'ye getirilir. Kasım 1920 de Stalin onu Bakü'deki tutukluluk halinden kurtarır birlikte Moskova'ya giderler. Kasım 1920'de Moskova'da gözetim altındadır. RSFSB Milletler Komiserliği nezdinde oluşturulan Doğu Halklarının Öğrenme cemiyetinde görevlendirilse de istemez. Doğu Ülkeleri Çalışanlarının Komünist Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmasını teklif edenleri de redd eder. Stalin'in ısrarı dahi etkili olmaz. Moskova'da iken yalnızca Lazerev Enstitüsü'nde Farsça ve Rusça dersleri verir. Burada farklı çalışmalar da yapar. “Jizni Nasionalnostey” (Milletler hayatı) dergisi üzerine yazıları yayımlanır. Mayıs-Ağustos ayı 1920 yılında M.E. Resulzade buradaki çalışmalarını bırakıp Sankt Petersburg'a oradan da Finlandiya'ya geçer. Bir müddet Helsinki'de yaşar. Burada ünlü mücahit Abdullah Battal Taymas ile tanışır. Helsinki'deki günlerinde onuruna verilen bir yemekte, hakkında duyduğu sözlerden mutlu olur. 16 Eylül 1922 de Helsinki'de pasaport işlemlerini tamamladıktan sonra Berlin'e gider. 12 Ekim 1922'de Berlin'de iken Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı mektupta ayın 13'ne kadar bütün işlerini bitireceğini bildirir. 14 Ekim 1922'de de Berlin'i terk ederek Paris'e, buradan da İstanbul'a gelmiştir.¹⁷⁴

Başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere İstanbul'a toplanan Azerbaycan Türkleri kendi aralarında siyasi bir birlik sağlamak amacıyla bir teşekküle ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu ihtiyacı karşılamak amacıyla da “Azerbaycan Milli Merkezi” adlı teşekkülü oluşturmuşlardır. Azerbaycan Milli Merkezi Azerbaycan'ın istiklalci ve milliyetçi faal unsurlarını birleştirmek, Milli istiklal davasının hariçte temsil, sevk ve idare etmek maksadı ile 27 Nisan 1924 tarihinde Müsavat Partisi lideri Azerbaycan milli şura reisi Mehmet Emin Resulzade'nin riyasetinde, milli hükümetin siyasi ricali tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Milli Merkez 28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 yılları arasındaki milli hükümetin muhaceretteki devamıdır. Azerbaycan'ın sürgündeki siyasi temsilcisidir.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Yakuplu, a.g.e., s.26-34.

¹⁷⁵ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 3. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s.28.

Siyasi mücadelenin yanı sıra basın yoluyla da Azerbaycan davası için çalışmalarını sürdüren Resulzade, 1923-1931 yılları arasında sırasıyla yayınladığı mecmualar:

- *Yeni Kafkasya mecmuası (1923 -1927)*
- *Azeri Türk mecmuası (1928 -1930)*
- *Yeşil Yaprak mecmuası (1928)*
- *Odlu Yurt mecmuası (1929 -1931)¹⁷⁶*

1.2. “Odlu Yurt” Mecmuası (1929-1931)

Azeri Türk Mecmuasından Mehmet Sadık¹⁷⁷, la yaşanan fikir ayrılığı sebebiyle ayrılan Mehmet Emin Resulzade ile Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşacağı güne kadar vazgeçmeden davalarını tüm dünya kamuoyuna duyurmak için Odlu Yurt Dergisi'ni İstanbul'da 1 Mart 1929 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. Dergi 1929-1931 tarihleri arasında aylık olarak 40 sayfa ve Latin harfleriyle toplam 31 sayı olarak yayımlanmıştır. Dergi kapağına Azerbaycan haritasının üzerine sekiz köşeli ışık saçan yıldız çizilmiştir. Mecmua kendisini “Milli Azerbaycan Fikriyatını Tercih Eden Aylık Mecmua” olarak tanıtmıştır. İstanbul'da Yeni Kafkasya ve Azeri Türk'ten sonra siyasi muhaceretteki Azeriler tarafından yayınlanan üçüncü mecmuadır. Diğer mecmualar gibi Bolşevik aleyhtarı görüş ve düşünceler kaleme almışlardır. Mehmet Emin Resulzade derginin başyazarı, imtiyaz sahibi A. Kazımzade ve sorumlu müdürü Kemal Bey'dir.

Mecmua özellikle Azerbaycan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde esir edilmiş milletlerin savunuculuğunu amaçlamış ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk Dünyasında yaşananlardan haberdar etmeye çalışmıştır. Odlu Yurt Mecmuası: Siyaset, edebiyat, ilim ve edebiyat ve havadis başlıkları altında yazılar kaleme almıştır. 28

¹⁷⁶ Şimşir, a.g.e., s.39.

¹⁷⁷ Mehmet Sadık kurtuluşu bütün Kafkasya'nın bağımsızlığında görmekte, Resulzade ve Mirza Bala ise önceliğin Azerbaycan'ın kurtuluşu olduğu fikri üzerinde görüş bildirmeleridir (Attar ve Şimşir, a.g.e., s.145-150).

Mayıs İstiklal gününün bayram olarak, 27 Nisan işgalini ise yaz olarak anan mecmua, istiklal ve işgalin üzerinde her sayısında durarak, Azerbaycan davasının diri tutulması için çalışmıştır.

Odlu Yurt zengin yazar kadrosu ve geniş bir fahri muhabir ağı ile başta Türkiye, Azerbaycan ve İran'da etkili olmuş bir mecmuadır. Azerbaycan İstiklal mücadelesi tarihi, Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum, Azerbaycan muhacirleri ve faaliyetleri, Azerbaycan'da icra olunan kollektifleştirme hareketi, Azerbaycan petrolü, Azerbaycan ve Rus basınından alıntılara, İran, Türkmenistan, Afganistan ve Kafkasya haberleri, kitap ve gazete tanıtımları, Azerbaycan'da Maarif hayatı, gibi konulara mecmuada yer verilmiştir.

Mecmua ile ilgili Aygün Attar ve Sebahattin Şimşir hazırladıkları eserde şu görüşü kaleme almıştır: *“Dergi kendisinden önceki diğer iki derginin ideolojisine sahip olsa da, bazı farklılıkları da içinde barındırmıştır. Zira Odlu Yurt diğer dergilere oranla dilinde daha fazla kavram ve yeni ifade yansıtmaktadır ki, bu da Türkiye’de söz konusu dönemde yapılan dil çalışmalarının etkisiyle açıklanabilir.”*¹⁷⁸

Yine mecmua ile ilgili Belkıs Ulusoy yayımladığı eserde: *“Odlu Yurt’un yayınları Azeri Türkleri üzerinde son derece etkili olmuş, dergi özellikle gençler arasında büyük ilgi görmüştür. Bolşevizm’in iç yüzünü gözler önüne seren, Azerbaycan’ın ne denli sömürüldüğünü verdiği örneklerle ve rakamlarla açıkça ortaya koyan Odlu Yurt yayınladığı beyannameler ve Azerbaycan istiklal davasını güden diğer yazılarıyla ülkede istiklal fikrinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bolşevik hükümetinin tek dayanağı olarak gördüğü işçi zümresiyle komünistler arasında dahi ciddi şekilde etkili olmuştu”*¹⁷⁹ sözlerine yer vermiştir.

Fakat mecmua Sovyet hükümetinin, Yeni Kafkasya ve Azeri Türk’te uyguladığı baskı gibi Odlu Yurt’un da kapatılması ve Azerbaycan siyasetinin daha fazla himaye edilmemesi yolunda, Türkiye Cumhuriyeti hükümetine baskı uygulamış ve 1931 tarihinde kapatılmıştır.¹⁸⁰ “Odlu Yurt” ve “Azerbaycan

¹⁷⁸ Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, Geçmişten Dünümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.148.

¹⁷⁹ Belkıs Ulusoy, Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Faaliyetleri (1923-1931), İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, C.0, S.16, 2003, s.167.

¹⁸⁰ Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Firka Divanı Neşriyat, 1938, s.175.

Muhaceret Dönemi” yayınlarının kapatılması hakkında: Türkiye hükümeti 17 Ağustos 1931’de Atatürk’ün imzası ve 11631 sayı ile yayımlanan bakanlar kurulu kararı şu şekildedir: “*Ecnebi politikalarına alet olarak komşu ve dost devletler hakkında neşrolunan “Yeni Kafkasya”, “ Odlu Yurd” “Bildiriş”, “Azeri Türk” adlı gazete ve risalelerin basın kanunumuzun 50. Maddesi gereğince kapatılmaları Hariciye Vekili beyefendinin şifahen vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 17.8.1931 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur.*”

Reisicumhur, M. Kemal Atatürk (16,030,18,01.03.48.48.4).¹⁸¹

1.2.1. “Odlu Yurt” Mecmuası’nın Amacı

Çarlık Rusya, Bolşevik Rusya ve Komünist Rusya, Rusların Azerbaycan istiklalini söndürmekte aynı yolu takip ettiklerini ve Azerbaycan işgalinin bağımsızlığı ve milli ruhu öldürmeyi hedeflediğinin anlaşılması için; mecmua 1 Mart 1929 tarihli “Çehremiz” adlı makalede aşağıdaki fikirleri kaleme alır ve amaçlarını ifade eder:

“Odlu Yurt” bu iki öz Türkçe kelimenin Azerbaycan’ın mukabili olduğunu söylersek mesele yarı yarıya anlaşılabilir olur. Yarı yarıya diyoruz çünkü hâlihazırda bir değil, iki Azerbaycan vardır: Rus istilasına perdelik rolü oynayan “Kızıl Azerbaycan” ile kalbinde hürriyet ve istiklalın sönmez odunu taşıyan “Milli Azerbaycan” dır. “Odlu Yurt” Milli Azerbaycan fikrinin müevvici olarak intişar ediyor. İntişar ile o kendisinden önce “Yeni Kafkasya” ile “Azeri Türk” mecmuaları tarafından gidilmiş ideal yolu izlemek azmindedir. Kızıl istilanın döktüğü masum kanlarla söndürmek istediğini bu ideal bu mukaddes od Azerbaycan toprakları altında saklı bulunan Oda benzer! Gâh yanar bir dağ, gâh parlayan bir su çok kere ateşten bir sütun ve daima beyaz şölelerle tüten bir nur halinde hayata sıcaklık ve ışık veren bu maddi ateş gibi, “od yurdu” gençlerin çarpan kalplerini sıcaklığıyla ısıtan ve ışıkla parlayan manevi ateş dahi *karartılamaz söndürülemez bir ateştir: hürriyet ve istiklal ateşi!*

“Gazetemizin başında Azerbaycan’ın eski-yeni maddi çok bulunan ışık ve odlarını gösteren levhada bu; her tarafa nur saçan bir yıldız şeklinde gösterilmiştir.

¹⁸¹ Belge ekte yer almaktadır.

Sekiz köşeli yıldız milli Azerbaycan yıldızıdır. Yıldız Hilal ile birlikte mavi kırmızı ve yeşil renkler üzerine gelince milli Azerbaycan bayrağını teşkil eder. *Milli Azerbaycan bayrağı- İşte bizim çehremiz!*”

“İstiklal işte Azerbaycan milliyetçilerinin meşgul eden en aktüel bir meseledir. İstiklal Milli hâkimiyet haricinde var değildir. Müstakil millet demek halk hâkimiyetine dayanan milli devlet demektir. Azeri Türk harsının Avrupai bir usul ile tezhibini alkışlarken, biz, bir taraftan halk diğer taraftan da fenni ile samimi bir irtibat ve ünsiyetten ayrılmamasını isteriz. Milli hars hususunda da bütün Türk dünyası ile olan akrabalığı ihmal etmek istemeyiz. Sınıf tahakkümlerinin bir nevisini reddiyle içtimai ve milli tenasüt esasını terviç eyleyiz. Taktikimizde dahi reel ve metodik olmak isteriz. İşte ana hatlarıyla çehremiz! Milli hâkimiyeti uğrunda çarpışan, çalınmış istiklallerini geriye almak için çalışan bir milletin çehresi!”¹⁸²

Mecmua ilk makalesinde kaleme aldığı yukarıdaki yazıdan anlaşılacağı üzere, Rusların Azerbaycan’ı işgalini “Kızıl İstila” olarak adlandırıyor ve bu istilaya karşı, toplumda farkındalık oluşturmayı amaçlayarak gazete ve dergiler yayınlamaya başlamıştır. İstanbul muhaceretinde “Yeni Kafkasya” ile başlayan yayınlar “Azeri Türk” ve “Odlu Yurt” ile devam ederek aynı amaca hizmet için yayınladıklarını ortaya koymaktır. İstiklalin kazanılması ve aydınlanmış bir Azerbaycan oluşturulması amaçlanmıştır. Rusları yıkacak bir istiklalin kazanılmasının mümkün olduğunu ifade etmek için ise yine aynı makalede kaleme alınanlar ise şu şekildedir: “*Bir kere yarınki Rusya dünkü Rusya olmayacak, bugünkü Rusya bile dünkü Rusya değildir. 140 milyon... Evet, bu doğrudur; fakat bu korkunç rakam bölünmez bir rakam değildir. İşbu mecmuayı teşkil eden rakam da; 30 milyon Ukrayna, 13 milyon Türkistan, 12 milyonda Kafkasya vardır. Halis Rus unsuru 80 milyonu bile bulmaz. Umumi harp neticesinde Avrupa’da doğan yeni milletlerle hali hazırda müşahede olunan milli cereyanlara bakılırsa, Rusya’daki milli teşekkül ve hareketler tetkik olunursa, Rusya’nın Cihan tarihinde Avusturya ve Osmanlı Devleti’nin akabetine giriftar olmayacağına hüküm etmek için bir sebep yoktur.*”¹⁸³

¹⁸² Çehremiz, O.Y.M., Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.1-5.

¹⁸³ Çehremiz, a.g.m., s.4.

1.2.2. “Odlu Yurt” Mecmuasının İlkeleri

“Milli Azerbaycan Fikriyatını Terviç Eden” mecmua, yayın ilkesini “hizmet ettiği fikirler” olarak, derginin ilk yılın da, ilk sayısının sonunda aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

1. “*Odlu Yurt*” milliyetçi, Türkçü, halkçı, radikal, cumhuriyetçi ve istiklalci bir mecmuadır.

2. “*Odlu Yurt*” müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti mefkûresini terviç ve müdafaa eder.

3. “*Odlu Yurt*” Türk kavimlerinin birbirine tanıtır, bilhassa Türk dünyasının yegâne müstakil ve şark radikalizmin mümessili Cumhuriyet Türkiye’sindeki âlemşümül ıslahat hareketini terviçle bu hususta okuyucularına malumat verir.

4. “*Odlu Yurt*” Kafkasya’nın istiklal ve hülasasını gözde tutar ve bunun husulü için Kafkasyalıları umumi düşmana karşı ittifaka çağırır.

5. “*Odlu Yurt*” Şarkın asriliğe bakan radikalizmini terviçle hususen mazlum ve mahkûm Türk kavimlerinin İstiklal davasını teyit ve milliyet mücadelesini tebcil eder.¹⁸⁴

Yukarıda belirlenen ilkelerle yayın hayatına başlamış olan bu mecmua aynı ilkelerle son yayınına kadar devam etmiştir.

1.2.3. “Odlu Yurt” Mecmuası’nın Yazarları

Mecmuanın başmuharriri olan Mehmet Emin Resulzade dergide; M.E. Resulzade, M. Emin ve Azeri isim ve mahlaslarıyla yazdığı yirmi yazı bulunmaktadır. Dergide Resulzade’den sonra esas müellif olarak Mirza Bala Mehmetzade¹⁸⁵gelmektedir. Dünyanın dört bir yanından muharrirlerin İstanbul’a

¹⁸⁴ “Odlu Yurt” İdaresinden, O.Y.M., Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.41.

¹⁸⁵ Mirza Bala Mehmetzade: 1898 yılında Bakü’de doğmuştur. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, iki kardeşi ile birlikte annesi tarafından yetiştirilmiştir. Ailenin durumu iyi olmadığı için, Mirza Bala

gönderdikleri mektuplar vasıtasıyla, Bolşeviklerin dünya kamuoyuna yansıttığı yanlış bilgiler ve daha önemlisi yansıtmadığı icraatlar hakkında bu geniş muharrir ağı sayesinde, hem Azerbaycan halkına hem Türk Dünyasına hem de dünya kamuoyuna gerçek bilgilere ulaşma imkânı sunmuştur.

“Odlu Yurt” Mecmuasında imzası tespit edilen yazarlar şöyle sıralayabiliriz;

-A., A. ,	-Alptekin,	- F.A.,
-A.B.,	- Alaattin Metin,	- Gültekin,
-A. Bat,	- Azeri,	- H.H.,
-A. Caferoğlu,	- Azer. Baykara,	- H. Hulki,
-A. Mir Kasım,	- Bir Türk,	- Hamdullah Suphi,
-A.T,	- Cafer Sadık,	- Kemal,
-A. Uran,	- Demircioğlu,	- Kırımlı C. Seit Ahmet,
-Abdullah Cevdet,	- Eşref,	- M.,

börek satmak sureti ile annesine yardımcı olmuş ve okunu ihmal etmeyerek İlkokulu bitirmiştir. Ardından Bakü Teknik Okulu'na gitmiştir. Mirza Bala, 1915 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan “Açık Söz” gazetesinde “Açık Sütunlar” da Resulzade'nin teşviki ile yazılar kaleme almaya başlamıştır. Ayrıca 1914-1920 yılları arasında yayınlanan haftalık “Basiret” gazetesinde başyazarlık, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Azerbaycan gazetesinin muhabirliği görevlerini üstlenmiştir. Rusya'da 1917 Şubat'ında yaşanan ihtilalden sonra, Bakü'de yayınlanan okul gençlerinin organı, “İttifak-ı Müteallimin” ve “Gençlerin Sedası”nın başlıca muharrirliğini de yapar. Mirza Bala, Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgali üzerine tutuklanarak bir müddet hapiste kalmıştır. 1927 yılında İstanbul'a gelen Mehmetzade, İstanbul'da da teşkilatın matbuat işleri ile uğraştığı gibi İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. 1932 yılından itibaren de Varşova'ya yerleşerek bir müddet burada kalmıştır. 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine tekrar Türkiye'ye dönmüş, İstanbul'a yerleşerek millî faaliyet ve muharrirliğini devam ettirmiştir. Mirza Bala, Mehmet Emin Resulzade'nin 6 Mart 1955 tarihinde vefatı üzerine Milli Müsavat Halk Partisi Başkanlığına seçilerek, ölümüne kadar bu görevi yürütmüştür. Mirza Bala; “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt”, “Bildiriş”, “İstiklal”, “Kurtuluş”, Müsavat Partisi Bülteni, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, “Birleşik Kafkasya”, “Komünizmle Mücadele”, “Azerbaycan Dergi”, “Cumhuriyet” ve “Milliyet” gibi gazete ve dergilerde Mirza Bala, Nuhoğlu, A. Kut, M.M. Mehmetzade, M.B. Daşdemir ve Ali Kutluk imzaları ile yazmıştır. 8 Mart 1959 tarihinde evinde geçirdiği bir kalp krizi neticesinde kurtarılamayarak vefat etmiştir. Cenazesi, 9 Mart Pazartesi günü ikinci namazından sonra Kadıköy Osmanağa Camisi'nde kılınan Mehmetzade, Karaca Ahmet Mezarlığına defnedilmiştir (Telli Ahundova, Mirza Bala Mehmetzade'nin Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001).

- M. Ağaoğlu, - Mirza Bala - Noy Jordaniya,
- M. Çelebioğlu, - Mustafa, - O.T.,
- M.Ş. Efendizade, - Mustafa Çokayoğlu, - Y. Ali,
- Mehmet Emin Resulzade, - N., - 117 Yey Elif,
- Mehmet Sadık, - Naki, -Yusufbeyli Nesib
- Mir, -Necati

1.2.4. “Odlu Yurt” Mecmuası’nın Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesindeki Yeri

*“İstiklal, o sönmeyen muabbet bir meş’ale
Gönüllerde tutuşur, gözlerde sönse bile!..¹⁸⁶”*

28 Mayıs 1918 yılında ilan edilen Azerbaycan İstiklal Beyannamesiyle bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, 27 Nisan 1920 tarihinde bağımsızlığını ilanından 23 ay sonra Bolşevikler tarafından işgal edilmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasında büyük rol oynayan Müsavat Partisi ileri gelenleri Azerbaycan’dan sürülmeye, katl edilmeye ve hapis cezasına çarptırılarak, milli kimlik, hars ve istiklalleri yok edilmeye çalışılmıştır. Azerbaycanlı aydınlar yaşanan bu maddi ve manevi katliama karşı, dünyanın farklı şehirlerinde, kaleme aldıkları yazılarla, yeniden milli istiklallerini kazanmak için yazmaya başlamışlardır.

İstilanın dokuzuncu yılına denk gelen yayın hayatı ile “Odlu Yurt” Mecmuası Azerbaycan Türklerini, milli kimliklerine sahip çıkmak, milli servetlerine kendileri hâkim olmak ve kendi ülkelerini kendileri yönetmek isteklerinde cesaretlendirilmeleri açısından yoğun çaba harcamış bir yayındır. Mecmuada “Milli ve medeni refah!” vurgusu üzerinde durulmuştur. Çünkü Ruslar, milli ve medeni

¹⁸⁶ Kırımli C. Seit Ahmet, Kızıl İstila, O.Y.M., Y.1, S.3, Nisan 1929, s.85.

varlığa karşı izledikleri politikalar ile 1820 yılından bu yana buldukları Azerbaycan topraklarında katliamlarda bulunmuşlardır. Bu katliamlar bir milletin sonunu getirecek kültürel, dini ve ırkçı bir boyuttadır. Resulzade buna karşı koymanın ancak bağımsız bir Azerbaycan ile mümkün olacağını ortaya koyan yayınlar yapmıştır. Azerbaycan aydınları, bu refahı sağlayacak bütün değerlere sahip çıkılmasını hedefleyen aşağıda ki yazıları kaleme almışlardır:

Mehmet Emin Resulzade İstanbul'da Azerbaycan İstiklaline kavuştuğu günü bayram olarak kutladıkları programda şu sözleri dile getirmiştir: *“Kahraman Türkiye'nin nail olduğu istiklal şerefi aynı yolda giden bizlere de mukadderdir. 28 Mayıs bu vaad olunmuş gücü bize bütün vuzuh ve parlaklığı ile hatırlatan büyük bir gündür! Bugünün mislinde hür ve mesut vatanda yaşadığımız parlak istiklal anlarını nazarımızda canlatarak ondan aldığımız ilham ile her türlü fedakârlığa hazır olarak, istiklale büyük bir azim ve ümitle yürüyelim. Yaşasın İstiklal!”*¹⁸⁷

Azerbaycan istiklali için kurban verilen, sürgün edilen, maddi ve manevi yok edilmeye çalışılan Azerbaycan Mücahitlerinin unutulmaması ve istiklal için kararlı davranılmasına dair görüş belirten mecmua beşinci sayısında: *“Eğer Azerbaycan istiklal fikri halktan doğmuş, halkın harsi hayat hususiyetinin tabii ve zaruri bir talebi ise, eğer halk bunun haricinde hiçbir hayat, hiçbir saadet tasavvur etmiyorsa, eğer Azerbaycan halkı yegâne hayat ve istiklal ve onun üç renkli bayrağının altında düşünüyorsa, o zaman halkın ölüm-dirim meselesi kadar mühim olan bu istiklal fikri üzerinde ısrar eylemesi, inat göstermesi, ölmesi fakat azminden dönmemesi lazım gelir. Bir millet yaşadığı bir arazi üzerinde hür ve serbest olarak hayatını kurmaya azmederse, vahitçe müşterek vatanını kanıyla canıyla kurtarmaya kalkarsa, ölür fakat azminden dönmezse, fikrinde ve kararında ısrar ederse, yalnız o zaman bir millet addolunabilir. On iki sene evvel, Azerbaycan halkının rey ve isteklerine tercüman olarak ilan edilmiş olan Azerbaycan İstiklal ve Cumhuriyeti, bugün on binlerle kurbanlara, azminden dönmeyen ateşin mübarizlere, elinden silahları bırakmayan mücahitlere, mazumlara, şehitlere, kahramanlara, bir sözle*

¹⁸⁷ A. Oran, Milli Azerbaycan Bayramı, O.Y.M., Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.206.

istiklâlini anlatmaya azmetmiş, ölen, kurbanlar veren, kanlar akıtan bir millete maliktir."¹⁸⁸

Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 istiklali ve Cumhuriyet'in 27 Nisan 1920 Ruslar tarafından işgalini kaleme alan yazılar, mecmuanın hemen hemen her sayısında yukarıda ifade edilen şekilde dile getirilmeye çalışılmıştır. "Odlu Yurt" Mecmuası bu yazılarla Azerbaycan'ın hürriyetine kavuşacağı gün için bütün Azerbaycan halkını istiklalin kazanılmasına katkıda bulunmaya ve bunun için durmadan çalışmaya teşvik eden yazılar kaleme almıştır.

Kızıl istilanın tarihi 27 Nisan 1920 günü yaşanan acıların, Azerbaycan halkına yeni bir ruh ve cesaret kattığı inancı kaleme alınmıştır: "27 Nisan milletimizin tarihten silinmeyecek kara bir gündür. Hürriyet'i müstakil hayatımıza nihayet verilen, milli varlık milli Hürriyet Milli hâkimiyetin izin timsali olan ve üç renkli sevimli bayrağımızın müstevli vahşileri tarafından indirildiği bir gündür. Bugün kalalarının bayrakları inmiş, topraklarının sesi kesilmiş, Ordusu ve münevverleri imha edilmiş Azerbaycan'da, Madenler içerisinde olan Azerbaycan'da Kızıl düşman Zafer şenlikleri yapıyor."¹⁸⁹

"Şimalin kudurmuş kan ve vahşet dalgası 27 Nisan'da Türk'ün mübarek ve mamur yurtlarından birisini daha istila etmiştir. 27 Nisan işgali her şeyden ziyade İstiklal kılıcını yeniden, ateşten, kandan geçirerek hazırlıyor... 27 Nisan vahşeti her şeyden ziyade eğilmeyen Türk başına, alçalmayan Türk alnına, titremeyen Türk imanına, yalnız daha yüksek şeref vermekle kalmıyor, onu tarihi daha layık bir ruhta, istikbaline büsbütün hâkim olacak bir surette hazırlıyor ve yükseltiyor. Sevgili Azerbaycan'ın 27 Nisan faciasına uğramış olmasından şüphesiz en acı elemleri duyarız; fakat unutmamalıyız ki böyle milli facialar kadar hiçbir şey milletler tarihinde istikbalinin kurtuluş yolunu açamaz!"¹⁹⁰

"Her Azerbaycanlı bu tarihin düşmanını tanır. Namuslu bir fert yoktur ki, 27 Nisan felaketini unutabilsin. Rusya 27 Nisan darbesiyle Azerbaycan hayatını ebediyen mahvedemedi. Kızıl Rusya bu tecavüz siyasetiyle Kafkas yalıların Gözünü

¹⁸⁸ Mirza Bala, 28 Mayıs, Y.2, S.16 (4), 28 Mayıs 1930, s.140- 141.

¹⁸⁹ Naki, Ateşin Göz Yaşları, Y.1, S.3, 27 Nisan 1929, s.99

¹⁹⁰ Kırımlı C. Seyit Ahmet, Kızıl İstila, Y. 1, S.3, Nisan 1929, s.85-87.

açtı ve bununla kendisinin Kafkasya dağları arkasına atılacağı büyüklüğünün muvaffakiyetini temin etmiş oldu. Evet, en büyük hareketlerini Affetmeyecek bir kim ile idame eyleyecek Azerilerin milli şuurunu şiddetlendi. Yarın kahraman bir hamle ile kalkacak vatan, Moskof istilası hakkındaki kat'i ve son hükmünü verecektir.”¹⁹¹

“Evet, zaman milli istiklal fikrinin lehine işliyor. Kalplerini bu gayeye bağlayan ve cehtlerini bu uğurda sarf eden Azerbaycanlılar, her sene 28 Mayıs'ta geçtikleri yolunu seyreder, hedefe varacak mesafeyi tetkik ederler; hareketin aktif ve pasifi ölçerek yıllık bilançoğu yaptıktan sonra yeni bir kuvvet ve ilham ile mücadeleye devam ettirirler. Mücadele azim ve idaresi metinleşen bir millet görüyoruz ki her türlü manilere rağmen bir defa tespit olunan büyük hedefe doğru durmadan yürüyor! Cihan tarihinin tecrübesinden Milliyet fikrinin kuvvetinden ve Türk'ün ezeli kabiliyetinden mülhem olan bu yürüyüş mutlaka zafere nail olacak. Bugün Çeka'nın kanlı bodrumlarında, Sibiry'a'nın güneş görmeyen Tundralarında muhacirin sefalet ve mahrumiyeti ile dolu şeraiti dâhilinde hürriyet, istiklal ve memleket aşkı ve hasreti ile çarpan hazin kalpler, çok geçmez vatanın aguşuna yerleşir. İstiklal ve hürriyet bayramını muzaffer bir suretle tesis ederler! Evet, arkadaşlar, yürüyelim, durmadan, yorulmadan, sarsılmadan, yılmadan, yürüyelim maksada ereceğimiz günü yaklaşıyor!”¹⁹²

“Odlu Yurt” Mecmuası Rus zulmü altında bulunan milletlere, istiklal ruhundan kopmadan, mücadeleden vaz geçmeyerek ve milli mefkûrelerine sahip çıkmaları için verdiği fikir, ideoloji ve destekle önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan'da istiklal mücadelesi için açtığı fikri hareketi, Türk gençlerinin ezilmek ve yok edilmek istenen geleceklerini ve milliyetlerini muhafaza etmelerinde ve Rusların politikalarına karşı Türk tarihi ve edebiyatına dair yayımladığı makalelerle nesilden nesile, Türk kültür ve tarihinin aktarılmasında önemli katkıları olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'ni de Ruslar'ın baskısı altındaki Türk Dünyası hakkında bilgilendirmiş, Türkiye'deki gelişmeleride Türk Dünyasına ulaştırmıştır. Mecmua ayrıca Sovyet Rusya basınının Türkiye hakkındaki yayınlarını ve izlediği politikayada yer vermiştir.

¹⁹¹ Kemal, 27 Nisan Faciası, Y.2, S. 14 (2), 27 Nisan 1930, s.78.

¹⁹² M. E. Resulzade, Bugünün İlhamı, Y.2, S.4, 28 Mayıs 1929, s.121.

II. BÖLÜM

SOVYET RUSYA'NIN KUZEY AZAERBAYCAN'DA UYGULADIĞI SİYASİ POLİTİKALAR

2.1. Siyasi Politikalar

Dünya Savaşı neticesinde Çarlık rejiminin zayıflatılmasıyla Rusya “Bolşevik” ve “Sovyetizm” olarak yeniden yapılanmıştır. Bolşevik fırkası üç farklı anlayış üzerinde şekillenmiştir. Bunlar sol grup, sağ grup ve merkezdir:

Sollar; temsilcisi Troçki'dir. Daima inkılap görüşünün mucidi olarak bilinir. İç siyasette köylüye yüklenip, işçiyi tercih ederek tam bir sanayileşme siyasetini yürütmek suretiyle “Sosyalizasyon” politikasını uygulamak taraftarı olmuşlardır. İşçileri hiç durmadan kontrol etmek istedikleri gibi dış siyasette de “Üçlü Enternasyonalin” daha etkili çalışmasını talep etmişlerdir.

Sağlar; Lenin'in “Yeni İktisadi Siyaset” demek olan “NEP” i tarihi bir zaruret olarak görmüşlerdir ve kapitalist cihan vaziyetinin gittikçe istikrara ulaştığı takdirde daha yeterli hissedilecek NEP'teki kapitalist unsurlara daha çok önem vermişlerdir. Onlara göre köylü ile yola çıkılmalı köylü mülkiyetiyle yeteri kadar ilgilenilmelidir. Avrupa kapitalist devletleri ile anlaşmayı ön planda tutmuşlardır.

Merkez grup; Stalin ile temsil edilmektedir. Ne Troçki gibi “Ya Ölüm Ya Zafer” söylemini ne de sağların “köylücülük” siyasetini kabul etmemişlerdir. Stalin, Sosyalizmin tek bir memlekete dahi uygulanabileceğine inanmıştır. Esas olan işçidir. Fakat işçi fırkası köylüden ibaret olan bir memlekette kapitalist dünyadan sıyrılmış bir halde Sosyalizmin uygulanmasına mecbur olduğu için köylüye de mecbur olduğu siyasetini takip etmiştir.¹⁹³

Sağ Grup Bolşevikler; mülkiyetçi burjuva, Merkez Grup; ortahallileri ve yoksulları, Sol Grup; yalnız yoksulları müdafaa politikası izlemiştir.¹⁹⁴ Bolşevik rejimi Rusya dâhilinde işini yürütmeye hâkim iki umdeden faydalanarak iş başına gelmiştir. Bu amillerden biri “Köylü” diğeri “Milletler” meselesidir. Leninizm'in

¹⁹³ Bolşevik Fırkasında Grup Kavgaları, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.42-43.

¹⁹⁴ Daş-Demir, Azerbaycan Mektupları-I, O.Y.M., Y.1, S.1, Mart 1929, s.26.

başarılı olmasında bu iki umde ne kadar etkili olduysa Stalizm'in başarısızlığında da aynı şekilde etkili olmuştur.¹⁹⁵

Dünya savaşı sonucunda yaşanan devrimle Çarlık Rusya'dan Bolşevik Rusya'ya dönüşen Rus yönetim biçimi Dünya Savaşı'nın sonucunda gelişen yeni bir hakla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu hak, Milletler Cemiyetinin "Milletlerin Kendi Mukadderatını Kendileri Tayin Edecek" kararıdır. Mecmua, sözde milletlerin kendi geleceklerini, bizzat kendilerinin belirlemesi hakkında haklı olduklarını kabul eden Bolşevikler'in, ortaya koydukları Rus emperyalizminin ananesine sadık olarak - o zaman ki siyasi vaziyetten bilistifade- büyük bir kuvvetle Azerbaycan sınırlarını çiğneyerek, istiklallerini yok hükmünde gördüğünü, ifade etmiştir. Resulzade Rus işgalini: "Milliyet, demokrasi ve cumhuriyet umdelerini tahkir ile Azerbaycan mukaddesatını çiğnemişlerdir" şeklinde dile getirmiştir.¹⁹⁶

Azerbaycan'ın Sovyet kuvvetlerince işgali, Bolşeviklerin takip ettikleri siyaset bakımından iki temel safhaya yönelmiştir. İlki; Sovyetlerin siyasi fikirlerini Azerbaycan'da yayacak yerli sosyalistleri ele geçirmek (kandırarak, satın alarak veya bazı tavizler vererek) ve daha sonra işleri bitince onları tasfiye ederek, Merkezi Sovyet idaresine bağlamaktır. İkinci olarak da; Azerbaycan'ın içinde bulunduğu iç şartları istismar etmek ve propaganda faaliyetlerini bu noktalarda çoğaltmaktır. Böylece ilk etapta yandaşlarının iktidara gelmelerini temin etmek ve akabinde idareyi Rus-Slav milliyetçiliğinin "Komünizm" adı altında gizlenerek yaşattığı Sovyet Rejimine çevirmektir.¹⁹⁷

28 Mayıs 1918'den, 28 Nisan 1920'ye kadar geçen İstiklal Devri'nde, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni zora sokacak olan beş hükümet değişikliği yaşanmıştır.¹⁹⁸ Ülkenin içine düştüğü bunalım, hükümetin vadettiği toprak reformu ve ekonomik düzenleme planları gerçekleştirilemeyerek, Müsavat Fırkası'nı ve Mehmet Emin Resulzade'yi zora sokmuştur. Bu yaşananların sonucu olarak Sovyet

¹⁹⁵ Şayanı Dikkat Bir Safhada, O.Y.M., Y.1, S.10, Birincikanun (Aralık) 1929, s.387.

¹⁹⁶ Resulzade, Bugünün İlhamı, s.119-120.

¹⁹⁷ Sümül, a.g.e., s.98.

¹⁹⁸ Swietochowski, a.g.e., s.195.

tarafklararının da içinde bulunduğu hükümet değişikliği gerçekteşirilmiş ve Bolşevikler hızla yönetime hâkim olmuştur.¹⁹⁹

2-9 Aralık 1919 tarihinde yapılan Rusya Komünist Partisi 8. Kongresinde, Sovyet Rusya topraklarındaki bütün milli örgütlerin bölgesel alt birimler oluşturulması üzere kapatılarak, Komünist Partisine katılmaları kararlaştırılmıştır.²⁰⁰ 11 Şubat 1920 tarihinde Bakü’de toplanan kongre ile Himmet ve Adalet Partisine mensup Komünistler Azerbaycan Komünist Partisi’ni kurduklarını açıklamışlardır.²⁰¹ Partinin kurulmasıyla birlikte Bolşevikler, iktidarı kontrolleri altına alma amaçlarını gerçekteşirmiş oldu.²⁰²

1919 yılında Azerbaycan yönetimini elinde tutan güçler otorite kaybına uğrarken, dört bin kadar Azerbaycan komünistinin ülkedeki etkisi artmıştır. Halk arasında Bolşevik propagandalarının etkili olması ise, halkın yönetim üzerindeki baskısının artmasına sebep olmuştur. Bir yandan ekonomik ve sosyal sorunlar, diğer yandan uluslararası gayretlerin cevapsız kalması gibi gelişmeler hükümetin yıpranmasına, bunun yanı sıra Müsavat Partisi’nin sağ ve sol olarak ikiye ayrılmasına ve oluşan tabloda her iki tarafın çekişmesi siyasi krize sebep olmuştur. Yönetimde oluşan güç kaybına Mehmet Emin Resulzade ve Hacinski, partinin II. Kongresini 2-11 Aralık 1919’da toplayarak, reform programının kabul edilmesini sağladı. Ancak Bolşevikler hükümet değişikliğinde ısrarını sürdürdü. Bu sebeple Aralık sonunda Yusufbeyli ikinci kez hükümet kurmakla görevlendirilmiştir. Oluşturulan koalisyon hükümetine²⁰³ ilk kez “İttihat Partisi” de girmiş oldu. Türkçülüğü, daha doğrusu Osmanlı Devleti ve Anadolu’yu çağrıştıran her şeye muhalif olan İttihat Partisi enternasyonalizmi ve komünizmi desteklemek için hükümeti zorlamaya başladı. Ülke yönetiminde karşı karşıya kalınan bu sorunlarla

¹⁹⁹ Saray, a.g.e., s.43.

²⁰⁰ Swietochowski, a.g.e., s.230.

²⁰¹ Süleyman Tekiner, Azerbaycan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyetleri’nin 50 Yılığı, Dergi, No: 62, 1970, s.6.

²⁰² Sömbül, a.g.e., s.105.

²⁰³ Kabinede: Başbakan: Yusufbekov, Dışışleri Bakanı: Fethali Han Hoyski, İç İşleri Bakanı: Hacinski, Savaş Bakanı: Mihmandarov, Çalışma Bakanı: Pepinov, Maliye Bakanı: Raşit Kaptanov, Ticaret Bakanı: Hudad Aslanov, Eğitim Bakanı: Şahtanski Hamid Bey, görev almıştır (Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1990, s.37).

uğraşan hükümete karşı Bolşevik Rusya dış baskı uygulamak için harekete geçmiştir.²⁰⁴

Azerbaycan'da gerekli zeminin oluştuğu haberini alan Çiçerin²⁰⁵, Azerbaycan Milli hükümetine bir nota vererek derhal Sovyetlerle görüşme masasına oturmasını istemiştir. Fethali Han Hoyski ise 1 Şubat'ta gönderdiği cevap notasında Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olduğunun tanınması gerektiğini bildirmiştir. Çiçerin gönderdiği bu nota ile aslında ulaşmak istediği, ülkedeki siyasi sorunlar üzerinden bir baskı oluşturmaktı ve büyük ölçüde amacına ulaşmış oldu.²⁰⁶

Azerbaycan'daki siyasi parti ve teşkilatlarının artan gerilimi, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan üzerine harekete geçmesi ile daha da gergin bir ortamın oluşmasına yol açtı. Bu sırada zaten yetersiz ve zayıf olan Azerbaycan ordusu ise Ermenilerin Karabağ'daki şiddet olayları nedeniyle Bakü'den Karabağ'a sevk edildi. Bu sebeple Bakü'nün dışarıdan gelecek herhangi bir saldırıya karşı koyma imkânı yoktu. Rus ordusunun Derbent üzerinden ilerlemeye başlaması ile Azerbaycan kendisini bağımsızlığını tehdit eden siyasi krizin ortasında buldu. Bu krize ek olarak birleşmek yerine daha çok muhalefet etmeyi tercih eden parti ve teşkilatların tutumu sonucu, 1 Nisan 1920 tarihinde Yusuf Bey ile hükümeti istifa etti. Bunun yerine hükümeti kurma görevi Hacinski'ye verildi. Hacinski'nin göreve gelmesiyle ülkenin içinde bulunduğu siyasi şartların daha çok ağırlaşmasına sebep oldu. Böylece Rus Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etme planları için bütün şartlar hazır hale gelmiş oldu. Petrovsk'ta XI. Kızıl Ordu komutanı Levandoski, devrimci askeri Sovyet üyesi K. Mehonoşin ve siyasi Bölüm Başkanı Voronkov'un yapmış olduğu plan gereğince, Azerbaycan Türk komünistleri darbe girişimini başlattılar.²⁰⁷

İçerisinde Nerimanov²⁰⁸, Hüseyinov, Musabekov, Bünyatzade, Alimov ve Garayev'den oluşturulan "Azerbaycan Geçici Askeri-Devrimci Komitesi

²⁰⁴ Tahir Sümbül, Azerbaycan'da Siyasi Partiler 1905'ten Günümüze, Doktora Tezi, Ankara 1996, s.84-85.

²⁰⁵ Çiçerin Georgi Vasilyeviç (1872-1936): Sovyet Devlet görevlisi diplomat. 1896 yılında Petersburg Üniversitesini bitirmiştir. 1918 yılında Dış İşler Komiserliği görevine tayin edilmiştir (M. Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakı: Elm Neşriyat, 1990, s.85).

²⁰⁶ Sümbül, Azerbaycan Dosyası-I, s.106.

²⁰⁷ Sümbül, Azerbaycan'da ..., s.85-87.

²⁰⁸ Neriman Necefoğlu Nerimanov (1870-1925): yazar, gazeteci, doktor ve bir siyasetçi olarak XX. yy.'ın önemli simalarından biridir. Gori seminerini bitirdikten sonra Borçalı'da öğretmenlik yapar ve

(Azrevkom)” Azerbaycan Parlamentosu’ndan görevlerini yirmi dört saat içerisinde kendilerine bırakılmasını istedi. Azerbaycan Parlamentosu’nun etrafı silahlarla çevrelenmiş bir vaziyette ve Kızıl Ordu’nun Bakü’ye yaklaştığı bir ortamda yapılan son toplantıda vaziyete hal çaresi aramaya çalışan Parlamento, 27 Nisan 1920 saat 11’de çaresizce kesin emre itaat etmek zorunda kaldı. Azrevkom Lenin’e telgraf göndererek, Müsavat Partisi’nin devrildiği bildirilerek, yaşanacak iç ve dış baskılara karşı Sovyet Rusya’nın yardımını talep etti.²⁰⁹

Federasyon’un kurulmasından önce, 1920 yılında Çiçerin ve Behbut Şahtahtinski²¹⁰ arasında imzalanan anlaşmada, Şahtahtinski, Azerbaycan’ın sanayi, iktisadi serveti ve müesseselerini, harici ticaretini, maliye, erzak, iaşe, posta, telefon ve telsiz tesisatını Sovyet Rusya’ya terk etmiştir. Şahtahtinski aynı yıl Azerbaycan’ın hariciye, harbiye, dâhiliye, bahriye, demir yolu ve deniz nehir taşımacılığını tamamen Sovyet Rusya’ya vermiştir. Hatta Azerbaycan’da satılacak petrolün dahi miktarı Rusya iktisat şurası ve Rus harici siyaset komiserliği insiyatifine bırakıldı (Madde:2). Azerbaycan’a kalan maarif ve sıhhiye müesseseleri olmuştur. Bu müesseselerde, Moskova’dan verilen emirler üzerine faaliyetlerini gerçekleştirmiştir.²¹¹

1920 yılının Mayıs-Haziran aylarında Gence’de, Terter’de, Ağdam’da, Şuşa’da ve Zakatala’da gerçekleştirilen isyanlarla işgale karşı silahlı direniş başlatılmıştır.

1891’den itibaren Bakü’de siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetlerine başlar. Odesa Üniversitesi Tıp Fakültesi’ni bitirerek (1908) doktorluk görevini yerine getiri. Azerbaycan’ın önde gelen Komünist liderlerinden biridir. Yeraltı “Hümme” Bolşevik teşkilâtına girmiş ve bu teşkilât 1917’de resmileşince de burada çalışmalarına devam etmiştir. 1918-1920 yıllarında Heşterhan’da ve Moskova’da yaşayan Nerimanov, burada birçok önemli görevlerde bulundu, Millî İşler Komiser yardımcılığını yaptı. Komünizm düşüncesinin şarkta yayılması ile ilgili makale ve araştırmalar yazdı. Kremlin’de çalıştığı dönemde Lenin’le sık sık görüştü, millî meselelerin, özellikle de Şarkın bilicisi olarak onun inancını kazandı. 1920 Nisan’dan sonra Nerimanov, yeni Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin cumhurbaşkanı -Halk Komiserleri Sovyet’inin başkanı olarak 5 Mayıs 1920’de Bakü’ye geldi. Bu dönemde Nerimanov, Lenin’e ve Bolşevikler Partisine inanmaktaydı. Ancak Göreve geldikten sonra etrafını Rus, Yahudi ve Ermenilerle çevirerek Azerbaycan için yapmak istediği projeleri engellediler. Buna karşılık Lenin’i ve faaliyetlerini ortaya koyan yazılar yazmaya başladı. Mustafa Kemal ve Anadolu halkının başlattığı kurtuluş savaşına desteklerde bulundu. 1925 yılının 19 Mart tarihinde Moskova’da vefat etti (Teymur Ehedov, Böyük İctimai Hadim ve Yazıcı, Bakü: Nurlan 2001, s. 37-48).

²⁰⁹ Sümül, Azerbaycan Dosyası-I, s.108.

²¹⁰ Behbut Ağa Şahtahtinski: Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasında etkili rol oynayan diplomat. 1917-1918 yılları arasında Bakü Sovyet İcra Komitesi Komiserliğinde başkanlık görevinde bulunmuştur. 1920 Eylül ayında V. I. Lenin’e Kafkasya, Türkiye ve İran’da ki gelişmeleri bildirmiştir. Lenin ile harbi-iktisadi ittifak anlaşmasını imzalamıştır (1920, Eylül, 30) (Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s.86).

²¹¹ Mirza-Bala, Sovyetler’in Akıbeti ve Milletlerin İstilas, Y.3, S.1 (26), Mart 1931, s.6-7.

Direnış 1924 yılına kadar sürmüştür.²¹² Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirir geçirmez eski rejimin üyelerini tutuklanmaya ve kurşuna dizilmeye başlanmıştır. İşgalin ilk ayı dolmadan eski rejim üyelerine baskılar, halk arasında ortaya çıkan isyanların da etkisiyle katliama dönüşmüştür. İlk katledilenler, Yusufbeyli, Ziyadhanov, Refibeyli, Fethali Han Hoyski ve Ağazade olmuştur.²¹³

2.1.1. Sovyet Yönetiminin Azerbaycan Yönetimindeki Ermeni Faktörü

Bolşevik Rusya'nın işgal ettiği topraklarla ilgili siyaseti, III. Komünist Enternasyonal'inin, II. Kongresi'nde federasyonun tam birliğe geçmek için zorunlu dönüşüm tedbiri olduğu fikri öne çıkarılmıştır. Komünist fırkası genel kongresinde Stalin; *“Milletlerin kendi geleceklerini kendileri belirleme haklarıyla biz çoktan vedalaştık. Hakikatte takip ettiğimiz amaç dünya iktisadiyatı dâhilinde işçi sınıfının hâkimiyeti ve birleşmesidir. Federasyon ise bu birliğe giden yolun yalnız bir adımıdır...”*²¹⁴ Bu sözleriyle Stalin, mahkûm milletler ile ilgili yeni oluşumun asıl amacını açıklamıştır.

1923 yılında Sovyet Cumhuriyetler Birliği ilan edilmiştir.²¹⁵ Odlu Yurt Mecmuası Sovyet Cumhuriyetler Birliği'nin oluşumu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Rus olmayan milletler, Sovyetler dâhilinde iki kategoriye bölünür. Bunlardan biri Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti olup mahalli otonomiye sahiptir: Bunlar Kazan, Kırım, Başkırt, Kırgız, Kazak, Çuvaş, Kalmık, Dağıstan, Nogay, Balkar, Kabarda, Çerkez ve Karaçay gibi Türk memleketleridir. İkincisi tam müstakil kategoride olan, Sovyet Cumhuriyetleri Birliği'ne dâhil edilmiş olan; Ukrayna, Belarus, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan, Maverayı Kafkasya Federasyonu ve Rusya Sovyet Cumhuriyetleri'dir. Bu ikinci kategoride yalnız Azerbaycan, Kafkasya Federasyonu vasıtasıyla umumi Sovyet Cumhuriyeti Birliğine alınmıştır. Sovyetlerin dâhili kuruluşunda, umumi idare Komünist Fırkası elindedir. Kurultaylar, kurultayları seçtikleri Merkezi İcra Komiteleri ve bunun sonuncusunun vücuda getirdiği komiserler heyeti, haddizatında birer gösterişten ibaret olup, hakikatte ise memleket

²¹² Cebi Behramov, Azerbaycan 1918-1990 Yıllarında Maddesi, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, s.299.

²¹³ Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, s.213.

²¹⁴ Mirza Bala, Sovyetler'in Akıbeti..., s.7.

²¹⁵ Mirza Bala, a.g.m., s.7.

idaresi Komünist Fırkasının genel kâtibî tarafından düzenlenmektedir. Müstakil ve müstakil olmayan memleketlerin bütün komünist teşkilatları, merkezi Moskova'da bulunan genel İttihat Komünist Fırkası'na dâhil buldukları için, bu merkezin dâhi, yüzde doksan beşi Ruslar elinde bulunduğundan, fiilen her yerde Moskova hâkimdir. Muhtar ve Müstakil Cumhuriyetlerin çoğunda az çok mahalli girişim ve serbestlik bulunmaktadır. Ukrayna, Gürcistan, Belarus ve Ermenistan Komünist Fırkası'nın genel kâtipleri Moskova'nın onayıyla da olsa yine yerli milletin kendileri tarafından seçilmektedir. Fakat yalnız Türk memleketlerinde özellikle Azerbaycan'da bu durum farklıdır. Azerbaycan'ın yönetimi Türk olmayanlara verilirken, ancak yardımcılıklarına Komünist Türkler getirilmektedir. Azerbaycan istila olduğu zaman yönetime Kirov adlı bir Rus, yardımcılığına ise Neriman Nerimanov getirilmiştir. Komiserler heyeti başkanı Doktor Neriman Nerimanov, Azerbaycan'da yıllarca diktatörlük yapan Kirov'un emirlerini yerine getirirken, bu vaziyete karşı çıkan Ahmetzade Ahmet Bey ise 1927 yılında kurşuna dizilmiştir.²¹⁶ Yerli komünist olan Dr. Neriman Nerimanov da bu siyasette bir araç olarak kullanılmış ve sonrasında Sovyetlerin işine yaramaz hale gelince öldürülmüştür.²¹⁷

Azerbaycan, Bolşevik Rusya'nın izlediği politika ile Komünist Partisi'nin kontrolünde işgal edilmiş oldu. Bolşevikler hâkimiyeti kendi istedikleri şekilde sağladıktan sonra en eski dostu Ermeni faktörünü burada yine devreye sokmuştur. Yukarıdaki bölümlerde de anlatıldığı üzere Ruslar ile Ermeniler'in birlikte hareket etmeye başladığı dönem I. Petro'nun İran Yürüyüşü'ne dayanmaktadır. Eçmiyazın Kilisesinin kontrolünü İran'dan alan Ruslara karşı, Ermeniler "Hristiyan Birliği" nazarıyla bakarak birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Rusları büyük Ermenistan hayaline inandıran İsrail Ori'nin çalışmaları ile Petro, Büyük Ermenistan'ın kuruluşunun gerçekleşmesini vasiyetine taşımıştır. Ruslar'ın Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı en büyük silahı yine Ermeniler olmuştur. Ermenistan'ın kuruluşu Ruslar açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Azerbaycan ve Türkistan coğrafyasına açılan Kafkasya'da İstanbul yönetimine karşı bir set görevi üstlenmektedir. Geline bu süreçte karşımıza 1905 ve 1918 tarihlerinde Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamlarda Ermeniler çıkmıştır. 1920 tarihinde işgal edilen topraklarda, 1923 yılında kurulan Sovyetler Birliğinde yine Ermeniler Ruslar'ın en

²¹⁶ Mirza Bala, Şüphe Altında, O.Y.M., Y.2, S.21 (9), Teşrinievvel (Ekim) 1930, s.361-362.

²¹⁷ Ahundova, a.g.e., s.58.

sadık bekçileri olmuşlardır. Ruslar işgal ettikleri Azerbaycan'ın yönetimini Ermenilerin kontrolüne vermiştir. "Odlu Yurt" Mecmuası Ermeniler'in Azerbaycan faaliyetleri hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir.

Kendi çıkarlarına hizmet edilmesi üzerine kurulu olan Sovyet yönetimi Müslüman Türk topraklarını, Müslüman Türk olmayanların yönetimine bırakma politikası gereğince, 1929 senesi Temmuzuna kadar, Azerbaycan'ın geleceğini Kirov'dan sonra Levon Mirzoyan adlı bir Ermeni'nin yönetimine vermiştir. Mirzoyan yalnız Azerbaycan Komünist Fırkası'nın merkez heyet başkanı değil, Bakü Teşkilatı ile Umumi Azerbaycan Birlikleri'ni kontrolü altında bulundurmıştır. Levon Mirzoyan'ın Türk köylüsüne, Türk milliyetperverliğine, Türk münevverlerine ve Türklere karşı açtığı sefer yürütmüş olduğu mücadele imha ve korkutma üzerine kurulmuştur. Mirzoyan, devlet müesseselerinin ve Azerbaycan mekteplerinin birleştirilmesi, Azerbaycan sanayisini Türk mütehassis ve işçiler istihdam edilmesi, Azerbaycan'da mahalli endüstri yatırılmak istenmesi ve Rus muhaceretine engel olunulmasını isteyen Azerbaycan komünistlerini "Müsavatçı" ilan ederek, Sibiryaya sürgüne göndermiştir. Azerbaycan Türkünün yaratıcılık kabiliyetlerini öldürmek inkişaf ve yükselmesine mani olmak için Taşnak örgütü ile birlikte çalışmışlardır. Okullardan Türk öğrenci ve Türk öğretmenleri atırılmıştır. "Azerbaycan'da yazarlar İstanbul ve Müsavatçıların nüfuzuna düşüyor" diyerek edebi eser yazılmasını yasaklatmıştır. Azerbaycan Edebiyatını proleterleştirmek için sadece Rus eserlerinin tercüme edilmesini emretmiştir.²¹⁸

Bolşevik matbuatı "Müsavat ve Müsavat İdeolojisi" aleyhinde uzun yazılar kaleme almaya başlamıştır. Neşriyat seferini devam ettirenler: Azerbaycan Komünist Fırkası Genel Kâtibi Ali Haydar Karayev, Azerbaycan Eğitim Komiseri Mustafa Kuliyeve, Azerbaycan Komünistlerinin en ileri gelenlerinden Dr. Sultan Mecit Efendiyev, Ali Kerimov, Zakirov, Ali Yakubov, Ahmet Bedi vs. den oluşmuştur. Bu neşriyatlar, Bolşeviklerin "Müsavat ve Müsavatizme" ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Bu önemin sebebi Azerbaycan'da milliyetçilik adına icraat yapacak ve dahi milleti için Rus istek ve emirlerine karşı gelecek bütün varlıkları sindirmektir. Siyasi hakları elinden alınan Azerbaycan'a kendi geleceklerini kendileri için tasavvur etme düşüncesini de basın yoluyla uyguladığı baskıyla ortadan

²¹⁸ Mirza Bala, a.g.m., s.362-363.

kaldırmak siyaseti uygulanmıştır. Bu sebeple, Bolşevikler 1920 senesinden bu yana Müsavat'ın kaç defa iflas ettiğini ilan etmişlerdir.²¹⁹

Sovyet yönetimi için, Azerbaycan'da Rus çıkarları aleyhinde yapılacak her faaliyet milliyetçilik ve milliyetçilik de müsavatçılıktır. *Müsavatçılık ile mücadele için* Onuncu Komünist Fırkası aşağıdaki kararları almıştır:

1. *Troçki unvanı altında diktatörlüğüne muhalefet edenlerin memleketten sürülmesi.*
2. *NEP Devriminin mülkiyetçi ufak burjuva sınıfının meydana çıkarmak ve taraftarlarını memleketten sürmek.*
3. *Komünist Fırkasını, milliyetçi ve yeni iktisadi kuralların yetiştirdiği ufak burjuva ruhlu unsurlardan temizlemek,*
4. *Okulları, müesseseleri, Sovyetleri milliyetçi elemanlardan temizlemek,*
5. *Müsavatçıların Göz önünde olan adamlarını memleketten çıkartmak ve Müsavat Fırkasının işçi köylü ve halk sınıfı içerisinde nüfuzunu ortadan kaldırmak”.*²²⁰

Müsavatın yok olduğunu, istila ettikleri günden (1920) bu yana ilan etseler de, Azerbaycan Komünist Gençler İttifakı'nın 1928 senesi Eylül ayında açılan kurultayında, 17 Eylül tarihli celsede, Karayev “Müsavatçılıkla Mübareze” hakkında verdiği uzun raporda “Müsavat Tehlikesinin” hala çok kuvvetli bulunduğunu itiraf etmiştir. Bu gerçeğin yanı sıra, yeni bir gerçeğe de bu toplantıda yaptığı konuşmada şahit olmuştur. “Müsavatizm”in Genç Komünistleri de istila ettiği meydana çıkmıştır. Karayev Genç komünistleri mücadele için seferber hale getirmek maksadıyla yaptığı konuşmada:

“Son vakitler Müsavatçılar canlanmış bilhassa ideoloji cephesinde bize hücum ediyorlar, bunun için Müsavatçılar eski denenmiş silahları olan milliyetçilikten istifade ediyorlar. Onlar milliyetçilik psikolojisi yaratmaya

²¹⁹ Mirza Bala, Azerbaycan Tarihi Hareketinde Müsavatçılar ve Komünistler-1, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.51.

²²⁰ Daş-Demir, Azerbaycan Mektupları -1-, O.Y.M., Y.1, S.1, Mart 1929, s.26.

çalışıyorlar” diyerek dikkatleri Müsavat tehlikesine çekmeye çalışırken, Komünist gençler Karayev’e: *“Bizim neft nereye gidiyor? Neden bu servetten vergi alınmıyor? Azerbaycan’ın hâkimi kimdir? Türkler mi? Ruslar mı? Neden idarelerimizin başında dilimizi bilmeyen ecnebler oturuyor?”* Diye sorar. Mecmua, Karayev’in bu sorular karşısında her şeyden evvel Komünist Fırkasını Müsavatçılardan temizlemek gerektiğini düşünerek tedbirler almak gerektiği kanaatine ulaştığını kaleme almıştır.²²¹

Aynı yılın aynı ayında Komünist Fırkasının Bakü Kongresinde Bakü komünist fırkası reisi Levon Mirzoyan Azerbaycan’ın sağlık, eğitim, dâhiliye, ziraat, maliye, genç komünistler kooperatifler vs. gibi müesseselerin Müsavat Fırkası elinde ve Müsavat nüfuzunda olduğunu kaydeder. Mirzoyan Karayev’in riyaset ettiği Azerbaycan Komünist Fırkasının ve Dr. Mustafabekov’un sadaret ettiği Azerbaycan Sovyet hükümetinin dahi Müsavat Fırkası nüfuzunda bulunduğundan bahis ile:

“Müsavatçılar Sovyet kurumlarını idare edenlerden öyle mahirane istifade ediyor ki, bunu adı geçen komiserler dahi hissetmiyorlar. Burada Müsavatçılık komiserlerin diliyle çeşitli talepler şeklinde meydana geliyor. Mesela diyorlar ki; Azerbaycan da müstakil endüstrisi oluşturulmalı ve ham mal ile yanacağı Azerbaycan’dan çıkartılmasına engel olunmalıdır. Azerbaycan’da elde edilen kaynaklardan vergi alınmalıdır. Azerbaycan’ın Servet ve imkânına göre devlet bütçesi oluşturulmalıdır. Azerbaycan’ın diğer Sovyet cumhuriyetlerinden az asılı olmasını temin etmelidir. Azerbaycan’a muhacirlerin getirilmesi engellenmelidir...” Mirzoyan raporuna ilave olarak diyor ki;

“Malumdur ki bütün bu milliyetçilik fikir ve arzularını tahrik eden ideolog Müsavat Fırkasıdır. Bu münasebetle biz Müsavatçılar ile olan kavgamızı şiddetlendirmeliyiz ve baş düşmanın Müsavat Fırkası olduğunu proleter sınıfa ilan etmeliyiz. Kesin ve açık örneklerle bir Müsavat’ın Sovyet aleyhtarı ve ihtilal düşmanı olduğunu göstermeliyiz. Başlıca düşmanımız olan Müsavat Fırkasını ideoloji ve harsi cephelerde amansızca mahvetmeliyiz. Aynı zamanda milliyet

²²¹ Mirza Bala, a.g.m., s.52.

*meselesi ile ilgili tekrar tekrar matbuat sayfalarında bilgi vermeli ve halka anlatmalıyız.*²²²

Azerbaycan Komünist Fırkası Azerbaycan halkına yüklediği ağır kollektivize ve sosyalize siyaseti ile yönetime getirilen ve Türk olmayan diktatörlerin acımasız uygulamaları sonucu isyan etmiştir. İsyancılar Azerbaycan namına, “Azerbaycan’a İstiklal” şiarı ile Azerbaycan bayrağı altında hareket etmişlerdir. “Odlu Yurt” Mecmuası isyanlar karşısında Ruslar’ın; “Vahit ve parçalanmaz Sovyet Rusya’nın parçalanacağını gösteren bu hareket karşısında, Siyah-Beyaz Rusların bu meselede Bolşevikler ile birleştiğini ve Azerbaycan’ı Maverayı Kafkasya, istiklal hareketini ise Bolşevizm aleyhtarlığı olarak değerlendirdiğini yazmıştır. Ayrıca yayınladıkları yazılarda Türk milleti yerine Maverayı Kafkasya Tatarları olarak bahsettiğini bildirmektedir.” Böylece, Milli Türk hareketi olan Azerbaycan İstiklal hareketini Rus idaresi altındaki yerlerde meydana çıkan bölgesel bir hareket olarak anlatma siyasetini takip etmiştir.²²³

Bakü bu isyanlarla güçlenirse, Ruslar Bakü’de kurmak istediği bütün sömürü ağını kaybedecektir. Maverayı Kafkasya’da iktisadi bir birlik ortaya getirmeye muvaffak olamayan Moskova, yalnız Bakü’yü Maverayı Kafkasya’dan ayırarak, doğrudan doğruya kendine bağlamıştır. “Odlu Yurt” Mecmuası, resmen değil fiilen yapılan reformun önemini, Bakü ve Azerbaycan’ın Maverayı Kafkasya içerisinde sahip olduğu konumdan ileri geldiğini yazmaktadır. Ayrıca, Bakü’nün bu hususi mevkiî yalnız petrol, sanayi ve orada çalışan azim proleter kütlesinin mevcudiyetinden ileri gelmekte olduğunu ifade etmektedir. Burada bu Müslüman Cumhuriyetin uluslararası bir öneme sahip olması ve Azerbaycan köylü isyanları neticesinde son zamanlarda Sovyet ve fırka müesseseleri dâhilinde ortaya çıkmış olan ağır vaziyet de etkili olmuştur. Bu sebepten dolayıdır ki, Moskova Azerbaycan’ın bağlı olduğu Maverayı Kafkasya yönetimini muhatap almadan Azerbaycan’ın idaresini doğrudan doğruya kendi kontrolü altına almaya karar vermiştir.²²⁴

²²² Mirza Bala, a.g.m., s.52-53.

²²³ Rus Ajanları Faaliyette, O.Y.M., Y.2, S. 19 (7), Ağustos 1930, s.311.

²²⁴ Moskova ve Maverayı Kafkasya’da Nasyonal Komünistler, Y.2, S.22 (10), Teşrinisani (Kasım) 1930, s.408.

Direkt olarak Moskova'ya bağlandıktan sonra Mirzoyan, en eski Türk komünistlerini kovarak makamlarına Rus, Ermeni ve Yahudileri yerleştirmiştir. Bu son hareketi ve önceki faaliyetlerinin de isyanlardaki etkisi sebebiyle Mirzoyan Moskova'ya çağırılmıştır.²²⁵ Mirzoyan 1926-1929 yılları arasında Azerbaycan yönetiminde bulunmuş ve yönetimde kendisinin yanında yer alanlarla birlikte görevden atılmıştır. Mirzoyan'dan sonra Bakü'de Azerbaycan Merkezi Komünist Fırkası mesul kâtipliğine Gikalo tayin edilmiştir. Gikalo Krinitski ile beraber Maverayı Kafkasya'da "Rus hanedanını" tahkim edecek ve bu ülkenin idare tarzını Rusya'nın diğer yerlerindeki idare tarzını Bakü'ye uygulayacaktır. Bu sebeple Gikalo ilk önce işe, Bakü fırka teşkilatında bir düzen vücuda getirmekle başlamıştır.²²⁶

Moskova tarafından tayin edilen hüviyeti meçhul olan Gikalo, bir yıllık hâkimiyeti boyunca, Azerbaycan'ı kana bulamıştır. Zulüm ve tahakküme tahammül edemeyen Azerbaycan köylüsü isyan ederek tepkisini göstermeye başlamıştır. Gikalo ve Dadaş Bünyatzade bütün hataların sorumlusu olarak eski "rehber heyetini" göstermektedir. Ali Haydar Karayev, Levon Mirzoyan ve Yusuf Kasımov'un döneminde izlenen politikalarla sağ görüşün kuvvetlenmesini sağlamış, köy burjuvazisini canlandırmış ve yaşanan isyanlara zemin hazırlamışlardır. İsyanın yanı sıra Azerbaycan öğrencileri, işçileri, öğretmenleri, komsomolları dahi Azerbaycan'ın Gikalo diktatörlüğüne karşı açık çıkışlar yaparak, komünist fırkasının kollektivize siyaseti aleyhine beyanlarda bulunmuşlardır. Gikalo politikasıyla Azerbaycan'da meydana gelen isyanlar, Rusya Komünist Fırkası Merkezi tarafından alınan 3 Ağustos tarihli kararlar, Azerbaycan'da Gikalo heyeti azledilerek, Azerbaycan'a, başta Polonski olmak üzere yeni rehber heyeti gönderilmiştir.²²⁷

1920 yılında başlayan istila hayatının 11. yılında, Azerbaycan'ın genel idaresinin başında bir tane dahi olsun Türk görülmemiştir. Bu yalnız siyasi sahadan değildir. Azerbaycan iktisadı Barinov'un, Azerbaycan askeri kuvveti Yedorovların elinde, Azerbaycan maarifi, maliyesi vs. hep Rusların elinde olmuştur. Türkler yönetimde olmadıkları gibi en ufak bir memuriyette dahi alınmayarak Ermeni ve Ruslardan Türkçe konuşanlar iş başına getirilerek Rus sosyalizmine, Azerbaycan'ın

²²⁵ Son Posta Mirzoyan'ın Azli, O.Y.M., Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.260.

²²⁶ Moskova ve Maverayı Kafkasya Nasyonal Komünistleri, a.g.m., s.409.

²²⁷ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.2, S.21 (9), Teşrinievvel 1930, s.365.

daha hızlı ve etkili bir şekilde ulaşması hedeflenmiştir. Türk asıllı komünistler de fırkalardan atılmıştır.²²⁸

2.1.2. Sovyet Rusya Tarafından Azerbaycan’da oluşturulan “Türk Olmayan Milletler” Seksiyonu

Dünyamızda hemen hemen her ülkede farklı dil, din ve ırktan insanların bir arada yaşadığı görülmektedir. Çeşitli sebeplerle başka ülke ve coğrafyalarda yaşamlarını sürdürmeye çalışan milletler yaşadıkları yerde kendi varlıklarını sürdürmek için bireysel gayretlerinin yanı sıra, yaşadıkları ülkelerin yönetimleri tarafından desteklenmeleri sayesinde varlıklarını korumaya muvaffak olmuşlardır. Azerbaycan’da farklı ulusların bir arada bulunduğu ülkelerden bir tanesi olmuştur.

Ruslar’ın Azerbaycan coğrafyasında varlık oluşturabilme siyaseti gereğince, farklı ulusları, farklı inançları ve farklı dilleri çeşitli yöntemlerle kimi zaman birbirinden uzaklaştırmış kimi zaman da tek bir çatı altında toplamaya çalışmıştır. Bir diğer ve en önemli politika ise Türk soykırımı ve asimilasyonu olmuştur. Azınlıkların çoğunluk olabilmesi için Türkler, Ruslar ve Ermeniler tarafından belirlenen bölgelerde, planlanan şekillerde katledilmiştir. Türklerin azınlık kalması amacıyla soykırımdan sonra en etkili bir diğer yöntem de Rus ve Ermeni yerleşimcileri Azerbaycan topraklarına yerleştirmek olmuştur. Sovyet dönemi bu politikaların en sert uygulandığı dönem olarak karşımıza çıkmıştır.

Azerbaycan coğrafyası sahip olduğu konum sebebiyle defalarca göçebe halkların akınlarına maruz kalmış, işgalciler birçok kavim ve dini grubu buralara yerleştirerek bölgedeki hâkimiyetlerini kalıcı hale getirmeye çalışmışlardır. Eski ve orta çağlarda İran yönetimi, yakın dönemde Çar Rusya’sı daha sonraki dönemlerde Bolşevik Rusya’nın siyaseti olarak Sovyet yönetimi, işgal ettiği Kafkasya’da özellikle de Azerbaycan’da yabancı yerleşimci getirme yolunu deneyerek birçok yönden muvaffak olmayı başarmışlardır.²²⁹ Azerbaycan’ın içinde bulunduğu coğrafyanın önemli bir geçiş yolu olması karışık bir yapı oluşmasına yol açmıştır. Bu karmaşık yapı ve yaşanan işgaller Azerbaycan’ın “Odlu Yurt” olarak tarif edilmesini beraberinde getirmiştir.

²²⁸ Mirza Bala, Şüphe Altında, s.363.

²²⁹ Yusuf Bey Vezirof, Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, İstanbul 1338 (1920), s.4-9.

Milliyetçiliğin bölgede güçlü bir fikir akımı olduğunu ve halk tarafından desteklendiğini fark eden Lenin, Azerbaycan'da ve tüm Türk-İslam coğrafyasında pratik bir çözüm olarak ulusal gruplara otonomi kendi kendilerini yönetme ve ulusal bir devlet olma hakkı tanıma kararı almıştır. Lenin'in bu kararının sebebi Sosyalizm ile birlikte ulusların kendi kendini yönetme haklarından vazgeçeceği öngörüsü olmuştur. Böylece Bolşevik yönetimi zamanı gelince ortadan kaldırmak üzere farklı milli devletlerin meydana getirilmesini sağlamıştır.²³⁰

Azerbaycan'ın, tarihi İpek Yolu üzerinde oluşu, elverişli doğası, yer altı ve yer üstü zenginlikleri birçok milli azınlığın gelip bu coğrafyada yerleşmesine neden olurken, bu zengin bölge dünya devletlerinin hep dikkatini üzerine çekmiş ve birçok ekonomik çıkar savaşlarının da zemini olmuştur.²³¹ Azerbaycan coğrafyasının bir sonucu olarak ortaya çıkan etnik unsurların çeşitliliği, ekonomik çıkar elde etmek için küçük etnik gruplardan da faydalanmak isteyen devletlerin, önemli bir siyaseti olan, parçalama, bölme, yok etme aracı haline gelmiştir. Azerbaycan Türkleri'nin siyasette ve her alanda etkisiz kılınması ile başlatılan bu süreç, Türkler ile Türk olmayanları karşı karşıya getirmeye çalışılan, Türk olduğu halde Türk olmadığı iddiası ile millet içinde millet oluşturmaya yönelik çeşitli yollar üzerinden planlanarak uygulanmaya başlanmıştır.

“Zarya Vostoka” gazetesinin 22 Eylül 1930 tarihli nüshasında “Türk olmayan milletlerin ağır vaziyette oldukları” hakkındaki makalesinde aşağıda verilen bilgiler kaleme alınmıştır.

Sovyet Azerbaycan halkının milletlerden oluşması bakımından Maverayı Kafkasya'nın Cumhuriyetleri'nden oldukça farklı olarak Azerbaycan'da; Türk, Ermeni, Rus, Alman, Kürt, Lezgi, Tat, Avar, Udin, Yerli Yahudiler, Aysor (Asor), Talış, Gürcü, İdil Boyu Tatarları ve Özbek muhacirleri, Çinli kolonistler, Ukraynalılar gibi basit bir hayat yaşayan başka muhtelif milletler varlıklarını sürdürmektedir. Ruslar bu milletlerle ilgili Azerbaycan'da hedeflerini gerçekleştirmek için öncelikle, Azerbaycan komünist fırkasının Merkez ve Bakü komiteleri nezdinde, Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi ile Maarif

²³⁰ Gregory Gleason, Orta Asya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri, Faruk Çakır (Çev.), Türkler C.XVIII, Ankara 2002, s.855-856

²³¹ Nizamettin Tebrizli, Bugünkü Azerbaycan Davası, İstanbul 1946, s.8.

Komiserliğinde olmak üzere üç adet “Azınlıkta Olan Milletler Seksiyonu” oluşturulmuştur. Fakat seksiyonda azınlıkta olan milletlerden yalnızca bir temsilci bulunmaktadır. Tek temsilcisi olan o seksiyon Ermenilere aittir.²³² Seksiyonda Ruslar anlaşıldığı üzere politikalarını Ermenilerle birlikte geliştirerek aşağıdaki gibi milletler oluşturmaya aşağıdaki gibi uygulama ve çalışmalarla başlanmıştır:

Talış²³³ denilen millet Azerbaycan'ın Lenkeran kazasında yaşayan Türkçe'den başka bir lisan bilmeyen, 75.000 kişiden ibaret bir cemaattir. Yalnız 1920 senesinden itibaren Talışlar için hususi alfabe, tedris kitapları vs. hazırlanmış ve Talış dilinde ders verilmeye başlanmıştır.²³⁴

Azerbaycan'da yaşayan Lezgiler²³⁵ arasında milli hars ve lisans sahasında çok çalışılmamıştır. Bunun sebebi Lezgiler'de muhtelif lehçelerin çok olmasıdır. Lezgiler'e Lezgi ve Avar alfabeleri kullanmaları teşvik edilmiştir. Yahudilerin miktarı 13.500 kişiden ibarettir. Kuba kazasında yaşamlarını sürdürmektedirler ve bütün okullarda eğitim kendi lisanslarında yürütülmektedir. Fakat Yahudiler'in medeni ihtiyaçlarına Azerbaycan Komünist Hükümeti önem vermemektedir. 1930 senesi iptidasından itibaren Azerbaycan'ın pamuk mıntıkasına Türkistan'dan, 200.000 Özbek Türkü göçürülmüştür. Bunların da kendi lisanslarında eğitimlerine önem verilmemiştir.²³⁶

Azerbaycan'ın Karabağ vilayetinde bir bölgede yaşamakta olan ve miktarı 15.000'den fazla olmayan dil ve harsça çoktan Türkleşmiş olan Azerbaycan Kürtleri için bir Cumhuriyet ve bir alfabe, gramer, lügat, edebiyat, neşriyat ve matbuat yaratılmıştır. Gerek Azerbaycan Kürtleri, gerekse Ermenistan dâhilinde Erivan Kürtleri için, Rus ve Ermeni âlimleri başta olmak üzere merkezi Erivan'da olan bir hars ve medeniyet kurumları meydana getirilmiştir. Bu vakte kadar alfabeye sahip

²³² M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y. 2, S.22 (10), Teşrinisani (Kasım) 1930, s.403.

²³³ Hint-Avrupa dil grubunda İran ailesine aittirler. Güney Azerbaycan'da yoğun olarak yaşamışlar ve Şii mezhebine bağlı olmuşlardır. Azerbaycan'ın yerli halkı olan Talışlar milattan önceki dönemlerden itibaren bölgede bulunmuşlardır (Elnur Ağaoğlu, Azerbaycan'ın Etnik ve Demografik Yapısı, Türkler C.XVIII, Ankara 2002, s.221-222).

²³⁴ M.B., a.g.m., s.404.

²³⁵ Kafkas dili halklar grubunda önemli bir yere sahiptirler. Kafkasya'nın en eski halkı olan Lezgiler, Gusar, Haçmaz, Gökçay, Gelebe, Oğuz, İsmayılı bölgelerinde yaşamışlardır (Ağaoğlu, a.g.m., s.223-224).

²³⁶ M.B., a.g.m., s.404-405.

olmayan Kürtler için yeni alfabe tatbik olunmaya başlanmıştır. Ermenistan'da Kürtlere mahsus tertip edilen yeni Kürt alfabesi Azerbaycan Kürtleri için dahi tatbik edilmektedir. Erivan'da açılmış olan özel Kürt Milli Teknik Umumu'na Azerbaycan'dan on beş öğrenci gönderilmiştir.²³⁷

Maverayı Kafkasya Sovyet Federasyonunun fikirlerini neşreden “Zarya Vostoka” gazetesinin 30 Mayıs 120 numaralı nüshasında K. Bedirhan'ın “Yeni Kürt Alfabesi” başlıklı makalesinde, Sovyet hükümetinin Kürt çocuklarını okutmaya başladığı tespit ediliyor. Ermenistan'daki Kürtler Ermeni alfabesi ile Azerbaycan'daki Kürtler Arap alfabesi ile daha sonra, Azerbaycan'da uygulanan Latin esasından alınan yeni Türk alfabesiyle yazılı Kürt kitaplarıyla eğitiliyorlar. Ermenistan eğitim komiserliği tarafından oluşturulan bir komisyon Kürt diline mahsus Latinleştirilmiş bir alfabe düzenlemiş ve oluşturulan bu alfabeyi yalnız Ermenistan'daki değil, Azerbaycan ile Gürcistan'daki Kürtler de Latinleştirilmiş Kürt alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Edindikleri alfabe neticesinde medenen yükselecek olan Kafkasya Kürtleri, başka siyasi hudutlar dâhilinde (Türkiye, İran, Irak) yaşayan ırkdaşları üzerinde, bittabi medeni bir etkiye sahip olacaktır.²³⁸

1929 yılından itibaren Talışlar için tertip edilmiş hususi alfabe kullanılmaya başlanmıştır. 1929 senesinden itibaren İdil Boyu Tatarları için dahi alfabe oluşturulmuş ve uygulamaya konmuştur. Şeki kazasında iki ufak köy teşkil eden Udinler için Rus alfabesinden alınma bir alfabe vücuda getirilmiştir. Bu milletlerin kendi insanlarından Muallim vs. gibi adamlar yetiştirmek maksadıyla; Gürcistan, Ermenistan, Tataristan, İdil Boyu, Alman Muhtar Cumhuriyetine (Alman kolonistler), Leningrad yüksek mekteplerine bu milletlerden talebe gönderilmiştir. Leningrad'da, Kürt ve Talışlar için tesis olunmuş yüksekokula, Azerbaycan'dan bir grup Kürt ve Talış talebesi gönderilmiştir. Gazete, en fazla 75.000 ve en az 100 kişiden temsil olunan, ekseriyeti Türkleşmiş bir kısmı da aslen Türk olan bu topluluklarla ilgili “milletlerin inkişafına mani olan kuvvet Türk milliyetçiliği” içerikli yazısında, milletlerin oluşumunu Türkler'in engellediklerini yazıyor. Örnek olarak ise; eski Müsavat hükümet adamlarından olan Maarif Komiseri Pepinof'un,

²³⁷ Mirza Bala, Şark Vilayetlerindeki Hadiseler Münasebetiyle, O.Y.M., Y.2, S.19 (7), Ağustos 1930, s.276.

²³⁸ A., Kürt Alfabesi, O.Y.M., Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.197-198.

Azerbaycan'ın beş yıllık medeni kuruluşu hakkında plan oluştururken bu milletleri yok saydığını ve Kuba vilayetinde ise Türkçe lisan olarak kabul ettiklerini ve Kuba Yahudilerini Türkleştirmeye çalıştıklarını gösteriyor.²³⁹

Alınan bir kararla vilayetlerin lağv edilmesiyle birlikte azınlıkta olan milletler ayrı ve hususi nahiyelere ayrılmıştır. Dairelerde bütün devlet müesseseleri, Sovyetler, mektepler vs. millileştirilecek ve o milletin lisanına çevrilecektir. Bu nahiyeler de o milletlerin lisanında gazeteler yayımlayacaktır. Rus, Alman, Kuba Yahudileri, Kürt ve Talış dillerinde gazeteler çıkartacaktır. Bu suretle Bakü'nün etrafında Kuba, Lenkeran, Zakatala, Şeki, Gence, Karabağ vs. vilayetlerde yaşayan Türk halkı, diğerini anlamayacak milli hususiyetlere bölünmüştür. Bu milletler için düzenlenmiş çeşitli; alfabe, lisan, hars vs. ile bütün olan Azerbaycan toprakları parça parça edilmeye başlanmıştır. “Odlu Yurt” Mecmuası uygulanan böl, parçala yönet siyaseti ile ulaşılmak istenenin, Azerbaycan'ı bin bir parçaya ayırarak, mahalli Azerbaycan Türkçesi'ni kullanan nüfusu azaltmak, bu parçalanmış memleket ahalisini yeniden Rus lisanı vasıtasıyla birleştirmek ve Rus Cemiyeti içinde bütün Azerbaycan'ı yok etmek olduğunu savunmuştur. Mecmua Türk Lisanı'nın hâkimiyet ve üstünlüğünü şerefle müdafaa ettiğini ve bu sayede Zarya Vostoka gazetesinin “gel anlaşalım Rus, Türk, Ermeni arasında münasebatı yola koyalım” demek zorunda kaldığını bildirmektedir. Mecmua ayrıca Azerbaycan münevver gençliğinin ve Azerbaycan köylüsünün Ruslar'ın ölüm darbesi kadar korkulu olan bu cinayetlerinin hakiki yüzünü görmesi ve bilmesi gerektiği konusunda tedbirli olmaları için uyarıda bulunmuştur.²⁴⁰

2.1.3. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan ve Çevresinde Pantürkizm'e Karşı Panaryenizm Birliği Siyaseti

Türk varlığı ve kültürü hakkında ilk yazılı bilgi Orhun Yazıtlarıdır. Yazıtlara 1790-91 senelerinde Finlandiyalı Heikel ve Rus Radloff, Sibiry'a'nın güneyinde Yenisey bölgesinde yaptıkları seyahatte rastlamışlardır. Okumasını ise, Kopenhag Darü'l Fünun'unda Filoloji öğretmeni Thomsen 1896 yılında Radloff ile birlikte

²³⁹ M.B., a.g.m., s.405.

²⁴⁰ M.B., a.g.m., s.406.

yapmıştır. Avrupalılar ve Ruslar Türkleri araştırmaya başlayarak Türkoloji bölümleri açmışlardır. Osmanlı Devleti de ilk kez 1922 tarihinde Darü'l Fünun Türk Lisanı Tarihi Müderrisi Necib Asım tarafından çalışılmıştır.

Türkçülük fikrinin gelişimi Sultan II. Abdülhamid döneminde yurtdışı eğitimin yeniden başlatılmasını ile gelişen süreçte Fransa'daki öğrencilerin denetimi için Talebe-i Osmani Nazırlığı tekrar tesis edilerek başına tecrübeli bir diplomat olan Mehmed Feridun Bey²⁴¹ (1847-1903) atanmıştır. Ármin Vámbéry, 1870'te Budapeşte Toplum Bilimleri Üniversitesi'nde kurduğu dünyanın ilk Türkoloji kürsüsünde, Türk kültürü ve Türkçeye dair araştırmalar yapmış, Jön Türklerle de ilişkisi olan Vámbéry, Türkiye'de Milliyetçilik ve Türkçülük fikirlerinin gelişmesinde büyük öneme sahiptir.²⁴²

Türkçülüğün oluşumu hakkında Ziya Gökalp Türkçülüğün Esasları adlı eserinde şu bilgileri vermiştir. Türkçülüğün memleketimizde ortaya çıkmasından evvel, Avrupa'da Türklüğe dair iki hareket ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi Fransızca “Turquri” denilen Türkseverlik'tir. Türkiye'de yapılan ipekli dokumalar, halılar, kilimler, çiniler, demirci ve marangoz işleri, kitap ciltçilerinin, süslemecilerin, yaptıkları ciltler, ciltlemeler ve tezhipler, mangallar, şamdanlar vb. Türk sanatının eserleri çoktan Avrupa'daki antikacıların dikkatini üzerine çekmiştir. Türklerin eseri olan bu eşyaları binlerce lira karşılığında toplayarak, evlerinde bir Türk Salonu ya da Türk Odası oluşturmaya başlamışlardır. Avrupa'da ortaya çıkan ikinci hareket ise Türkiyat (Türkoloji) adı ile başlatılan Türk çalışmaları olmuştur. Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere'de birçok ilim adamı Eski Türküler, Hunlar ve Moğollar hakkında tarihi ve arkeolojik araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Türklerin çok köklü bir millet olduğu ve çok geniş bir alana

²⁴¹ Feridun Bey: Bir Macar Kredi Bankasında olan 500.000 frank parasını, Macaristan Akademisine bırakarak, bu meblağın getirisiyle dört Müslüman Osmanlı Devleti öğrencisinin okutulmasını vasiyet eder. Söz konusu vasiyet gereği, bu dört gencin birincisi ulum ve fünun, ikincisi ziraatı, üçüncüsü musikiyi, dördüncü de ressamlık ve heykeltıraşlık sanatını mükemmel şekilde öğrenecektir. Ayrıca bu meblağın faizinden bir miktarı, hem cins olan Macar ve Türklere ait eski tarih, dil ve milli yapılarının derinlemesine incelenmesine ayrılacaktır. Feridun Bey'in bu konuya ilgisi, kuşkusuz Ármin Vámbéry'nin Macarlar ile Türklerin aynı dil grubuna mensup akraba kavimler olduklarına dair tezinden kaynaklanmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.EE., 149/110. Tarık Demirkan, Macar Turancıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.9-10).

²⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.EE., 149/110. Tarık Demirkan, Macar Turancıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.9-10.

yayılmış bulduklarını ve farklı zamanlarda dünyaca tanınmış devletler ve büyük medeniyetler kurduklarını meydana koymuşlardır.²⁴³

Memleketimizde ise Türkçülüğün ilk adımlarını Ahmet Vefik Paşa ile Süleyman Paşa atmışlardır. Sultan Abdülaziz zamanında açılan Darülfünunda Hikmet-i Tarih profesörü olan Ahmet Vefik Paşa Şecere-i Türkiyye adlı eseri Doğu Türkçesi'nden İstanbul Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Askeri Okullar Bakanı Süleyman Paşa da Asker-i Rüştiye okulunda okunmak üzere Esmâ-i Türkiyye adlı kitabı Osmanlıca etkisi altında Türkçe kelimelerin yok olmaması için kaleme almıştır. Bu dönemde Sultan Abdülhamid tarafından Anadolu'da Türkçülük geriplanda tutulmaya çalışılırken Abdülhamid Han Çarlık Rusya'da ise iki büyük Türkçü yetiştirmiştir. Bunlardan birincisi Azeri Türkçesi'nde yazdığı özgün komedileri Bütün Avrupa dillerine çevrilen Mirza Fetali Ahundov'dur. İkincisi de Türkçecilikteki ayırt edici özelliği ile "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" fikrini ortaya çıkarmış olan Kırım'da "Tercüman" gazetesini yazan, İsmail Gasprinski'dir. Bu dönemde Rusya'dan İstanbul'a gelen Hüseyinzade Ali Bey ise Tıp Fakültesi'nde "Türkçülüğün Esasları"nı anlatırken "Turan" şiiri ile "Panturanizm" düşüncesinin ilk kez dışa vurumu gerçekleştiren ilk adımı atmıştır. Yunanlar ile savaşın başladığı bu sırada Türk Şairi Mehmet Emin Bey'de, "Ben bir Türküm dinim cinsim uludur" mısraları ile başlayan ilk şiirini kaleme almış ve bu iki oluşum Türk hayatında yeni bir inkılabın başlayacağını habercisi olmuştur. Yine bu dönemde Tıp Fakültesi'nde oluşan İnkılap Cemiyeti'nde Pantürkizm, Panosmanizm ve Panislamizm fikirlerinden hangisinin daha etkili sonuçlar vereceği tartışılmıştır. Akçuraoğlu Yusuf Bey ve Ferit Bey Türk Birliği siyaseti üzerinde görüş bildirmekteydi. Bu sırada Hüseyinzade Ali Bey İstanbul'dan ve Ağaoğlu Ahmet Bey Paris'ten Bakü'ye gelerek burada mücadele vermek için bir arada hareket etmeye başlamışlardır. M. Topçuoğlu'nun da kendilerine dâhil olmasıyla üç kişi, geçmişten bu yana devam eden Sünnilik-Şiilik ayırımına son vererek Türklük ve İslamlık adıyla bir cemiyet altında bütün Azerbaycanlıları bir araya getirmeye çalışmışlardır.²⁴⁴

Türklerin siyasi hatasıyla kurulmuş ve 16 yüzyıldan bu yana Türk memleketlerini yıkarak büyümüş ve daima Türk'ün zararına güçlenmiş olan Çarlık

²⁴³ Gökalp, a.g.e., s.39-40.

²⁴⁴ Gökalp, a.g.e., s.40-47. M. Şükrü Hanioğlu, Türkçülük, İslam Ansiklopedisi, C.41, s.552.

Rusya'da, 1917 inkılabından sonra Türk illeri kendi haklarını geri almaya kalkışmışlardır. “Odlu Yurt” Mecmuası, her milletin kendi mukadderatlarını tayinde bulunduğunu taahhüt eden ve cihanı istismardan kurtarmak emelinde bulunan Bolşevikler’in, haklarına hürmet edeceği bir halk varsa o da “Türklerdir” der. Bu amaçla verilen mücadelede 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan istiklale kavuşmuştur. Fakat Çarlık emperyalizminin beşiği olan Moskova’da kuvvetlenen Bolşevikler de aynı yolu takip ederek Türk yurtlarını birer birer kandan ateşten geçirmeye başlamışlardır. Çar İvan’dan bu yana takip edilen siyasi sınırlar ve entrikalar, Bolşevikler tarafından aynen uygulanmaya devam edilmiştir. Mecmua, 27 Nisan 1920’de kaybedilen Azerbaycan istiklali, Rus Ordusu’ndan ziyade bu entrikaların kurbanı olduğunu kaydeder. Türklüğün bu büyük geçidinin, Türk’ün en büyük düşmanının elinde bulunması bütün Türkler’in esaretine yürüyen Rus emperyalizmine, amaçlarına daha da yaklaşma imkânı sunmuştur. Türk Birliği olmasa bile milletimizin birbirine maddi, manevi el verebilmesini temin eden Azerbaycan geçidinin, düşman elinde kalması Türklüğün atisini düşünenleri can yerinden sarsan bir hadise olmuştur. Ruslar’ın hayata geçirdiği amansız siyasete karşı, “bilhassa yarım asra yakın bir zamandır, Türk Dünyası’nın geleceğini düşünenlerin yüreklerini, milliyet kaynağından yükselen büyük bir ümit, yüksek bir iman heyecanı ile çarpıtırıyordu” diyen mecmua, Türk’ün büyük hayaline sahip, sağlam imanlı evlatlarından bazılarının, Türk tarihinin kudretini, Türk halkının sağlığını ve seciyesinin salabetini, Türk yurtlarının zenginliğini anladıkça, Asya tarihine daima hâkim olagelmış büyük milletimizin yeniden kurulacağını, birliğini, istiklalini ve şerefini kazanacağını ümit etmiş olduklarını yazmaktadır. Pantürkizm ile aslında Türk İlleri’nde uyanmakta olan milli vicdanın ilk eseri olan bölgesel lehçelerdeki edebiyat ve şiir ifade edilmeye çalışılmıştır. En büyük ilham ve kuvveti hayalden alan şiir gibi, Pantürkizm de ancak Türk’ün şanlı geçmişinin, büyük kudretine dayanmaktadır. Türk milletinin tarihine en büyük sayfaları ilave ettiği zamanlarda, siyasi hedeflerin uygulanması daima gizli tutulduğu bilinmektedir. Yeniden Cihan siyasetinde kendi kudretleriyle ve şerefleriyle uygun roller oynamaya başlayacak olan “Genç-Türkler” de milli programlarını, Pantürkizm’in esaslarını gizli tutmuşlardır. Türk düşmanlarının bu kelimedenden korkmaları ve bu husustaki çıkarlarının etkisi, Türk gençlerini bu kelimenin büyük bir anlam ve sağlam bir gerçeği ifade ettiğine inandırmıştır. Herkes bu kelimenin siyasi bir programa istinat

ettiğini kabul etmiş ve bu hususta hiç kimse küçük bir şüpheye dahi düşmemiştir. Türk düşmanları Pantürkizm'e karşı cephe almakta gecikmeyerek, İran'dan, Çin'e kadar hepsi ayaklandılar ve Türk varlığına, harsına karşı savaş açmışlardır. Azerbaycan gençleri, G.P.U. zindanlarında ve Solofka adasında binlerce münevver "Pantürkizm" ile itham edilerek katledilmiştir.²⁴⁵

Ruslar işgal ettiği Türk topraklarında bir birliğin oluşumunu engellemek için baskı ve Türk milletini kendi içinde parçalama siyaseti uygularken, İngiltere sömürgelerini korumak ve Türkiye'nin doğusunu da içine alacak bir "Kürdistan" için harekete geçmiştir. İngiltere bu adımla, Türk ve İslam dünyası topraklarını parçalayarak hâkim olma siyasetini ve Sovyet Rusya'nın sıcak denize ulaşma hedefini engellemeyi hedeflemektedir. İngilizler tarafından Irak'ta, Kürt mahalli yönetimi oluşturularak harekete geçmiştir. İngiltere'nin bu adımına karşılık Rusya; Azerbaycan, Ermenistan ve İran'ı içine alan "Panaryenizm" fikrini geliştirmiştir. Kürt milli medeni merkezinin biri İngilizler tarafından Irak'ta kurulurken, Rusya İngiltere'ye karşı Kafkasya'da ikinci, belki İran'ı dahi hesaba alınca, üçüncü bir merkez ve medeni Kürt ocağı kurmuştur. Ruslar, Suriye'nin kuzeyi ve Türkiye'nin doğusunu içine alan bu oluşum için Türkiye'nin komşusu olması sebebiyle İran'ı dâhil etmiştir. Türkiye'ye geçerek, terör faaliyeti yapan Kürtler, kolaylıkla İran arazisinde gizlenerek, İran'ın zaafından istifade ediyor ve burasını karargâhı haline getiriyordu. İran'da Kürtler için oluşturulan bu harsi-siyasi merkez ile bütün Kürtleri harekete sevk edilmekteydi. Kürt istiklali fikrinde çalışan bu merkez, Irak için tehlike oluşturmaya başlaması; Araplarla-Kürtler, İngilizlerle-Araplar arasında çatışmaları beraberinde getirmiştir. İran ve Irak olarak iki merkezden yönetilen hareketin, Suriye'nin Kuzeyi ve Türkiye'nin Doğusunu da hedef alan oluşum için milli medeni bir yönetim dil ve kültür oluştururken bir yandan da dünyada en etkili rol oynamaya başlayan basın-yayın organları da aktif hale getirilmiştir. Bu yayınlar, Türkiye aleyhinde yazılar kaleme almaya başlamıştır. "Odlu Yurt" Mecmuası, İ. Vardin'in "Türkler'in Kürtleri amansızca asimile ettiğini ve milli varlıklarını ortadan kaldırmak istediklerini, bunun yanı sıra Türkiye'de Türk'ten başka hiçbir milletin bırakılmak istenmediği" içerikli "Bakiniski Roboçi" (N 104) gazetesinde yayımlanan makalesinde Türkiye'nin Doğu velayetinde Kürtlere karşı siyasetini eleştirmiştir.

²⁴⁵ Kırmımlı Cafer Seit Ahmet, 27 Nisan, O.Y.M., Y.3, S.2 (27), 27 Nisan 1931, Temmuz 1929, s.39-40.

Ermeniler Kürdistan için yine Ruslarla birlikte hareket ederken, Ruslar'ın desteği ile Büyük Ermenistan hayaline kavuşmayı hedeflemektedir. Kürdistan'ın Türkiye'nin Doğusunda kurulmasıyla, aynı soydan geldiklerini savunduğu ve bu yönde çalışmalar yaptığı Kürtler vasıtasıyla, Büyük Ermenistan hayaline kavuşmayı planlamaktadır. Rusya ise Türkiye'nin Doğusu ve Suriye'nin Kuzeyinde şekillenecek bu devlet vasıtasıyla, Pantürkizm-Panturanizm mefkûresine sekte vurmaya ve bu devletçikler vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşma siyasetini gütmektedir. Bu amaçla İran'ı da bu denklemde Rusların yönetiminde yerini alması için strateji geliştirmiştir. "Odlu Yurt" Mecmuası İran'ı bu denklemde harekete geçirecek yayınlar hakkında şu bilgileri vermektedir: Taşnak Fırkasının resmi propagandasını yapan Droşak gazetesini ve İran'da "İran-ı Kebir" adında "Pan-Aryenist" bir gazete çıkaran Yegikyan'ın; Kürtler, Asorlar ve Ermenilerin de dâhil olduğu, Kara ve belki Akdeniz'den, Hindiçin'e ve Kaf Dağı'ndan, Hint Bölgesi'ne kadar uzanan, büyük bir "Aryen Birliği" etrafında yazılar kaleme alarak, Aryen Birliğinin propagandasına başlamıştır. Yegikyan ve Droşak bu birliği Türk milletinin; İran'ı dahi Ermeni ve Kürtler kadar tehdit eden "Panturanizm-Pantürkizm" fikrine karşı koyduğunu kaydederek, İran'ın Türklere karşı önemli bir rol üstlendiğini vurgular. Türkiye Kürtlerinin katılımı ile "Büyük Ermenistan" gayesinde Azerbaycan'ın yok edildiğini hedeflediğini yazan mecmua, bu fikri sıradan bir macera ve bir "Ayende" etrafında birleşmiş bir hareket olarak değerlendirmekte ve Tahran yönetiminin, bu fikir oluşumuna karşı hiç de rahatsız olmadığını yazmaktadır. Adı geçen gazete daha Şeyh Sait İsyanı (1925) zamanında İran'da günlük olaylarının yazıldığı bir kısımda "Aryen ırkına mensup kardeş Kürt milletinin hürriyet ve istiklal yolundaki mücadelesine İran'ın lakayt kalmaması" gerektiği hakkında uyarılar kaleme almıştır. Musul'da gerçekleştirilen Kürt Kongresinde İran Azerbaycan'ında bulunan Selmas Dağı'nda silahlı kuvvetler hazırlanması kararı alınmıştır. Hoy şehrinde yapılan son toplantıdan sonra Kürt teröristler çeteler halinde yayılmaya başlamıştır. Teröristlerin Türkiye Cumhuriyeti'ni sınırını geçmeden önce 1925 yılı yaşanan isyana adını veren Şeyh Said'in oğlu Selahaddin İngiliz Casusu Lavrens ile Doğu vilayetlerini gezerek Irak ve Türkiye sınırında fikirlerini yaymışlardır.²⁴⁶

²⁴⁶ Mirza Bala, Şark Vilayetlerindeki Hadiseler Münasebetiyle, O.Y.M., Y.2, S. 19 (7), Ağustos 1930, s.275-276.

Rus ihtilalci Çernof'un Avrupa'da yayınladığı “Şarki Avrupa Milletlerinin Birliği” adlı mecmuanın ilk sayısında; “Ermenilerin Kürt hareketini müdafaa ettiklerini ve bunda hiçbir anormallik görmediklerini ve bu işte İran'a dayanmalarının doğal olduğunu yazmaktadır. O zamandan beri Ermeni-Kürt-Asor birliği ortaya çıkmıştır. Gerek Suriye'de, gerek Irak'ta, gerekse İran'da, Ermeni-Kürt cemiyetleri oluşturulmaya başlanmıştır. İran'da serbest denecek derecede çalışan bu cemiyetlerin merkezi olarak; Tebriz, Hoy, Urmiye ve Maku bölgeleri belirlenmiştir. İran'ın Çarlık Rusya'sı ile imzaladığı 1828 Türkmençay Antlaşması gereğince Azerbaycan, Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmasıyla Güney Azerbaycan İran'a dâhil olmuştur. Çok önceki dönemlerden beri Türk akınlarına ve yerleşimlerine sahip olan İran coğrafyası, Güney Azerbaycan bakiyesiyle büyük bir Türk nüfusunu da hâkimiyeti altına aldı. 1000 yıllık Türk hâkimiyetinin hüküm sürdüğü coğrafyada Ruslar, Farslar'ın daha etkin bir siyasete sahip olabilmesi için İran'da çalışmalar sürerek, Türkler'i İran'da da asimile etme siyasetini gerçekleştirmeye çalışmıştır. İran tıpkı Ruslar ve Ermenler gibi Türkler'in güçlenmesinden endişelenmektedir. İran'ın endişesinin sebebi Güney Azerbaycan hâkimiyeti sebebiyle ve en eski dönemlerden beri topraklarında yerleşmiş olan Türk Boylarının varlığından dolayı, devletin zayıf düştüğü bir yönetimde Türkler'in topraklarına sahip çıkma faaliyetlerine başlayacağını öngörmesidir. Bunun sonucu olarak Türkleri baskı altında ezme politikası gütmektedir. Azerbaycan ile önce Osmanlı Devleti ve sonra Türkiye Cumhuriyeti (29 Ekim 1923) arasında yakınlaşmanın önlenmesi, Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik olarak güçlenmesini engellemek için Ermeni ve Ruslar gibi Kürt hareketini destekleyerek kendi çıkarlarını bu siyasetle korumayı yöntem olarak seçmiştir. Odlu Yurt Mecmuası, İran'ın birliği ve varlığını asırlarca kanları pahasına yaşatmış ve İran'ın bugünkü meşrutiyetini, verdikleri kurbanların desteğiyle kazanmış olan İran Azerbaycanlıları hakkında: Türk dilinde okulda, Türkçe gazete ve neşriyatı sahip olmadıkları, hatta Tebriz'de, Türkçe tiyatro gösterimini yasakladıklarını, Ermeniler' in ise kendi dilinde gazeteleri, okulları, cemiyetleri, siyasi fırkaları ve tiyatrolarının olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Ermenilerden sonra da Kürt ve Asorlar da aynı ayrıcalıklara sahip oldukları bilgisine yer vermektedir. İran hükümeti İran'da yaşayan Türklere kendini lisanını konuşmayı yasak ettiği halde, Kafkasya Azerbaycan'ından İran'a sığınan milleti seven istiklalcileri, Tebriz ve Erdebil tarafları dışında; Gilan, Mezederan, Astrabet, Horasan

ve hatta Tahran taraflarında bile yaşama izni vermemiştir. Buna karşılık Ermeniler, Kürtler, Asorlar hatta Yahudiler bile İran'da tamamen özgür ve hiçbir engelleme olmaksızın yaşama imkânı sunmuştur.²⁴⁷

²⁴⁷ Mirza Bala, a.g.m., s.279

III. BÖLÜM

SOVYET RUSYA'NIN KUZEY AZERBAJCAN'DA UYGULADIĞI İKTİSADİ POLİTİKA

3.1. Ziraat Politikası

Kafkasya Azerbaycan'ının 97.297. 17 kilometreye sahip olan arazisinin yüzde yetmiş beşi ekine müsait, yüzde yirmi beşi dağlık ve bataklıktan ibarettir. Ziraat Azerbaycan'ın sahip olduğu arazide önemli bir saha olmuştur.²⁴⁸

“Odlu Yurt” Mecmuası, on dokuzuncu asrın sonlarına doğru inkişafı müthiş bir şekil alan toprak beyliği ve mülkedarlığın, on sekizinci asır Azerbaycan'ında asla mevcut olmadığını kaleme almıştır. Toprakla alakaları bakımından Azerbaycan'ın Hanlık Devri, Rus Çarlık devrine mukayese edilmeyecek derecede yüksek bir mevkide olduğunu savunur. Hanlık devrinde toprak köylünüdür. Rus Çarlığı Azerbaycan Hanlıklarını kaldırdıktan sonra daimi bir istinatgâh olmak üzere, Hanlar'ın eski kapı kullarını birer toprak beyi yaparak toprakları onların mülkiyetlerine ve Azerbaycan Türklerini'de onların kontrolüne vermiştir. Bilahare 1861 kanunu ile Rusya köylüleri “Krepostyon²⁴⁹” esaretinden kurtarılırken, bu kanun Azerbaycan'a uygulanmamıştır. Bu sebeple Rus Çarlığı'nın birer memurları olan derebeyleri Azerbaycan Türk köylüsünü istismara devam etmiştir.²⁵⁰

Uzun işgal döneminden sonra 1918 senesinde bağımsızlığa kavuşan Azerbaycan, Müsavat Partisi tarafından ekonomiyi her alanda geliştirmeye yönelik programlar hazırlanmıştır. Hazırlanan program, 7 Aralık 1918 tarihinde açılan Parlamentoda M.E. Resulzade tarafından bildirilmiştir.²⁵¹ Zamanına göre oldukça modern nitelikte olan programın meselenin çözümü için teklif ettiği maddeler:

1. Bütün topraklar kime ait olursa olsun köylüye dağıtılmalıdır.

2. Azami özel toprak mülkiyeti, kanun ile tespit edilmelidir.

²⁴⁸ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.149.

²⁴⁹ Çarlık döneminde İnsanların para karşılığı alınıp satıldığı, isteyenlerin satın alınan insanları katletme hakkına sahip olduğu, çiftçiler için uygulanan yöntem.

²⁵⁰ Mirza Bala, Azerbaycan Tarihi Hareketinde Müsavatçılar ve Komünistler –II, O.Y.M., Y.1, S.3, 27 Nisan 1929, s.95.

²⁵¹ Swietochowski, a.g.e., s.226-227.

3. Toprakları dağıtılacak olanlardan, bu topraklara yatırım yapmış olanlara, emlak vergilerinden alınmış bir tazminat verilmelidir.²⁵²

Milli Azerbaycan Hükümeti çoğunluğu köylü olan Azerbaycan halkının kölelikten kurtulup refah bir hayata kavuşmasını hedeflemiştir. “Odlu Yurt” Mecmuası, köylünün üzerinde yaşadığı toprağa sahip olmak istediğini, onun bu isteğini de Müsavat Fırkası tarafından kavranmış ve kendi programına kayıt edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Müsavat, “Toprak parasız olarak alınacak ve parasız olarak ekincilere verilecektir.” Şiarı ile hareket etmiştir. Mecmua, toprağına, mahsulüne, yurduna ve ocağına sahip olmak isteyen ufak mülkiyetçi Azeri köylüsünün, Müsavat’ın bu programı tamamıyla tatmin ettiğini savunmuştur.²⁵³

Müsavat fırkasının sağladığı bu refah ortam, 1920 işgali ile Ruslar tarafından yeniden sonlandırılmıştır. Ruslar Müsavat Fırkasının aksine toprak politikaları geliştirerek Azerbaycan ekonomisini sekteye uğratmıştır. Köy için geliştirdiği politikalar halkın bir kısmını zenginleşmesine, bir kısmının da fakirleşmesine sebep olmuştur. Oluşan bu dengesiz ekonomik düzen Ruslar ’ın Azerbaycan halkı üzerinde çeşitli politikalar denemesini beraberinde getirmiştir.

3.1.1. Askeri Komünizm, Nep ve Kolektivize Politikaları

5 Mayıs 1920’de İhtilâl Komitesi, toprağın kamulaştırılması hakkında hazırlanan öneriyi kabul ederek Askeri komünizm politikası ile Azerbaycan topraklarını kontrolleri altına almışlardır.²⁵⁴

Mecmua, istilanın ilk yıllarında Bolşevikler, toprakları yalnız mülkedarlardan (mal sahipleri) değil, köylülerden de alarak sosyalize ettiğini ve Sosyalize politikasıyla ikinci halkın ücret mukabilinde çalışan muzdur (çoban) vaziyetine düştüğünü yazmıştır.²⁵⁵

Sovyet Hükümeti ve Komünist Fırkası 1928 senesi sonlarına kadar bu yoksul ve az topraklı köylülere karşı kolçomak (zorba) adlandırdığı, beş altı desyatın²⁵⁶

²⁵² Mirza-Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, s.163

²⁵³ Mirza Bala, Azerbaycan Tarihi..., s.97.

²⁵⁴ Tahir Gaffarov, Azerbaycan Tarihi, Elm Neşriyat: Bakı 1999, s.18.

²⁵⁵ Mirza Bala, a.g.m., s.97.

²⁵⁶ 1 desyatın 10.800 metrekareye denk gelmektedir.

toprağı, iki-üç yüz baş mal karası olan, orta halli köylülerin temsilcisi ve koruyucusu yapılmıştır. Bolşeviklerin, kolçomakları himaye ederek, memleketin iktisadi olarak düzeleceğini ve Müsavat için önemli bir dayanağın da ortadan kalkmış olacağını düşünmüştür. Bu politika kolçomak sınıfının gittikçe çoğalmasına, zenginleşmesine yol açarken, yoksul ve toprağı az olan köylülerin gittikçe azalmasına yol açmıştır. Kolçomaklar bir adım daha ileri atarak, toprakları zapt etmiş ev ve arazi sahibi olmaya başlamıştır. Mecmua Komünist Fırkası'nın köy işçilerini aç ve çıplak bırakarak, kolçomaklara bu kadar imtiyaz göstererek sınıf mücadelesinin devamlı olarak sürmesi siyasetini takip ettiğini savunmuştur.²⁵⁷

Odlu Yurt Mecmuası, kolçomak ve köy kapitalisti adlanan varlıklı ekicilerin istilanın ilk yılında izlenen politikayla güçlenmesi üzerine Komünist yönetim yeni bir politika geliştirdiğini yazmıştır. Bu politika, 3 desyatinden, 6-7 desyatine kadar yeri olan ekincilerin fazla arazi diye toprakları alınarak sosyalizm ziraatine dâhil olmak şartıyla yoksun köylülere verilmesidir.²⁵⁸

Köylü üç sınıftan oluşmuştur. Bunlar;

1. Kolçomak adı verilen ve 6 desyatine kadar toprağı olan köylüler,
2. Ortabab adı verilen 1-3 desyatine kadar toprağı olan köylüler,
3. Yoksullar,

Sovyet Hükümeti'nin belirlediği ve miktarı 3.000.000 olan bu topraksız köylüler yoksullardır ki birinci ve ikinci dereceli mülkiyetçi ve ufak burjuva karşıtı kolektif ve komünizm ziraatı etrafında birleştirilmiştir.²⁵⁹

Komünist Hükümeti Kolçomak Zümresini ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Kollektivize politikası bu sebeple oluşturulmuştur. Ortabab ve yoksullar bu politika gereği desteklenmeye başlanmıştır. Ortabab köylüler Azerbaycan köylerinde kolçomak kadar mühim bir zümre olmuştur. Altı desyatin toprağı olan Kolçomak, 1-2 desyatine sahip olanlara da ortabab, yani orta halli denilmiştir. Komünist Fırkası köylerde kolçomaklara karşı, ortabab ve üçüncü kuvveti teşkil eden yoksulları

²⁵⁷ Mirza Bala, Baş Döndürücü Muvaffakiyetler, O.Y.M., Y.2, S.18 (6), Temmuz 1930, s.218-219.

²⁵⁸ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.233.

²⁵⁹ Daş- Demir, Azerbaycan Mektupları-I, s.26.

koymayı planlamıştır. Mecmua, ortababların kolçomaklar kadar zengin olmak gayesini takip ettikleri, yoksullar da hayatlarını kazanmak için bir parça toprağa, tohum ve ata-malkaraya sahip olmak isteği içinde olduklarını ifade etmiştir. Bir taraftan komünist hükümetin istirahat ettiği zümrelerin böyle bir haleti ruhiyesi diğer taraftan komünist hükümetinin yoksulları bile tatmin etmeyen kollektivize ameliyatı kolçomak adını taşıyan halli köylülerle ufak burjuvanın nüfuzunun daha da kuvvetlenmesine yol açmıştır.²⁶⁰

Azerbaycan'da "Askeri Komünizm" siyasetine bağlı olarak uygulamaya konan "erzak sapalığı" vergisinin uygulanmasına geçilmiştir. İlk olarak Rusya'da ilan edilen "Askeri Komünizm" siyaseti, Azerbaycan'da da Erzak diktatörlüğü ismi verilerek söz edilmeye başlanmıştır. İkincisi, köylü ve toprak sahiplerinin ürettiği ürünlerin başına silahlı denetimciler koyuldu. Üçüncü olarak, köylünün elinde fazla bulunan ürünü zorla elinden alınmış, üstüne de erzak vergisi alınmıştır. Bütün bunlar ülkede işyerlerinin kapanmasına ve mahsul fiyatlarının her geçen gün artmasına yol açtı.²⁶¹ Askeri komünizm adlanan bu rejimin Rusya'ya da olduğu gibi Azerbaycan'da dâhi köylünün tepkisine maruz kalmıştır. Bunun neticesinde Lenin "Nep" Yeni İktisadi Siyaset adıyla oluşturulan politikanın uygulanması emrini vermiştir. Bu "Nep" hukukuna göre köylüye mülkiyet hakkı tanınmış ve Buhari'nin de tabiriyle köylüye zenginleşmek imkânı verilmiştir.²⁶²

1920 yılı sonuna doğru hükümet "Askeri Komünizm" siyaseti ile tarımcılık alanında da bir gelişme sağlayamamıştır. Bu sebeple, çözüm yolu olarak Yeni Komünist İktisadi Siyaset (NEP) planının uygulanması düşünülmüştür. 11 Ocak 1921'de Azerbaycan Yüksek İktisat Şurası kurulmuştur.²⁶³

Sovyetlerde askeriye komünizminin vücuda getirdiği kıtlık açlık ve sefalet neticesinde ilan edilen Nep yeni iktisadi siyaset, netice itibariyle ifrat-sol komünistlerin güçlü şekilde muhalefetine yol açmıştır. Çünkü beş sene devam eden bu "Nep" devriminde köylerde yeni ufak toprak burjuvazisi, şehirlerde yeni ticaret ve ufak sanayi erbabı vücuda getirmiştir. Bunlar bütün bölgeyi içtimai, siyasi, medeni,

²⁶⁰ Mirza Bala, Köyün Gücü, O.Y.M., Y.2, S.15 (3), Mayıs 1930, s.114-115.

²⁶¹ Elçin Neciyef, Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937), Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.230-231.

²⁶² Mirza Bala, Azerbaycan Tarihi..., s.97-98.

²⁶³ Neciyef, a.g.e., s.231.

hayata hâkim olmaya, kumanda etmeye, başlamış ve yavaş yavaş siyasi hâkimiyet davasına girişmişlerdir. Komünizmin mahiyetini gayesine içtimali hukuki iktisadi prensiplerine tamamıyla zıt, yeni ufak mülkiyetçi yani “Kooperatifçi Ufak Burjuva Cumhuriyeti’ne” doğru inkişaf eden bir cemiyet oluşmuştur. Sol muhalefete göre bu cemiyet, komünizmi mahvedecek ve Bolşevik ihtilalinin bütün anlamını ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla bu ifrat sollar aleyhinde, sağlar cereyanı vücuda getirmiştir. Bunlar ufak mülkiyetin imha edilmemesini bu sayede köylü hâkimiyetini elden bırakmamak ve bu vasıta ile memleketi iktisadi felaketten korumayı tavsiye etmişlerdir.²⁶⁴

Azerbaycan Komünist Fırkası’nda sağ cereyan gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Komünist Gazetesi N.2469 sayısında Sağ cereyanla ilgili, “Lenin yolundan çıkarak sosyalizm yolundaki zorluklardan korkmuş, Komünist Fırkası’nın ülkeyi sanayileşmek ve sosyalizm ziraatı yaratmak siyasetine inanmamışlardır. Onlar kolektif ziraatın ehemmiyetini takdir edemiyorlar ve sosyalizm ziraatını lüzumsuz hesap ediyorlar.” Şeklinde düşüncelere yer vermiştir. Nep devriminin yetiştirdiği ufak köy ve şehir burjuvazisinin kuvvetlenmesinden korkan hâkim orta cereyan, memleketi sanayileştirmek için beş yıllık plan hazırlamıştır. Bu plan tatbik olunursa, Rusya’da bilhassa Ukrayna’da, Azerbaycan, Türkistan ve Gürcistan gibi köylüsü yüzde 75-80 olan ülkelerde faydalanılacak işçi gücü oluşturulmuş bulunacaktır. Bu muazzam sanayileştirme planının tamamıyla tatbikine kadar köyün yeni burjuvazisi sıkıştırılarak daha fazla zenginleşmesine imkân vermemek için çalışılmıştır. Mecmua Sağlar’ın; bir taraftan ufak köy maliklerinin olduğu gibi muhafazaları talep ediyor, diğer taraftan da diyor ki; köylüleri sıkılamakla biz en zaruri ihtiyaçlarımızı temin eden buğdaydan mahrum kalırız ki o zaman sanayileştirme suya düşmüş olur. Memleketi açlığa maruz kılmaktansa, ferdi mülkiyetçi ziraatın terakkisine mani olmayalım ve hayali projelerden vazgeçilmesi yönünde görüş bildirdiğini yazmaktadır.²⁶⁵

Lenin tarafından ilan edilen Nep siyaseti artık kaldırılmış ve Sovyet hükümeti beş yıl zarfında bütün ticaret ve sanayiye sosyalize etmeye karar vermiştir. Mecmua, mezkûr planın uygulanması için ittihaz edilen tedbirlerin asırlardan beri cari olan tabii iktisadi kanunların mukavemetine maruz kalması keyfiyeti bu işte Bolşeviklerin

²⁶⁴ Mirza Bala, Köylü ve İnkılap, O.Y.M., Y.2, S.25 (13), Şubat 1931, s.492-493.

²⁶⁵ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.3, Nisan 1929, s.105-106.

pek de muzaffer olamayacağı ve Stalin köylülere, yani Sovyet ahalisinin %90 nispetine karşı açtığı muharebeyi, on iki yıllık Bolşevik rejim tarihinin en büyük olayı olarak değerlendirmiştir.²⁶⁶

Azerbaycan Komünist Fırkası'nın gerek sanayi sahasında gerekse ziraatta Umum İttifak Komünist Fırkası'nın direktiflerine uyularak başarılı olmuştur. Odlu Yurt Mecmuası, Sovyet Cumhuriyeti'nin hepsi için büyük rol oynayan petrole sanayi sahasında büyük muvaffakiyetler kazanılmış olduğu gibi, ziraatın sosyalleştirilmesi yolunda dahi gayet ciddi gelişmeler yaşandığını bildirmiştir. Mecmuaya göre; köylerde mülkedarların toprağına müsadere usulü ile el koymak "Ekim Devrimi'nin" birinci adımı ise, "Kolektif" ziraate geçilmesi ikinci ve kati adımdır.²⁶⁷

Mart 1928'de Parti Kurultayında kolektif çiftliklerin idaresi için "Azerbaycan Merkez Kolhoz İdaresinin (Azkolhozsentr) kurulduğu ilan edildi. Çiftliklerin teknoloji ile donatılması için kredi desteğinin sağlanması kararı alındı. 21 Haziran 1929'da "Kolhoz sistemini sağlam hale getirmek" ve "Ellikle Kolektifleşmeye" geçmek şiarı oluşmuştur.²⁶⁸

1929 yılında Azerbaycan'da 535 kolhoz oluşturulmuştur. Komünist Fırkası 14 Birinciteşrin (Ekim) ayını Kolhoz ve Kolektif Ziraat Günü ilan etmiştir. Kolçomak ve halli köylerin "fazla arazisi" alınarak yoksul kolhozlara verilmesi kararı uygulanmaya başlamıştır.²⁶⁹

Kolektif ziraatin uygulanabilmesi için büyük çiftliklerin varlıklarına son verilmiştir. Mecmua, büyük çiftliklerin sayılarının az olması, fakir ve orta halli köylülerin yok olmasına da neden olduğunu yazmıştır. Uygulanan politika ile milyonlarca köylünün arazisi elinden alınmıştır. Karşı çıkanların ise evleri, barkları tahrip edilerek, Sibiryaya sürgün edilmiştir.²⁷⁰ Mecmua, Karabağ vilayetinde kolhozlara karşı kolçomakların karşı çıktığını ve kolhoz reislerinin kolçomaklar tarafından öldürüldüğünü bildirmiştir. Kolçomaklar, kolhozların topladığı erzak

²⁶⁶ Buhran İçerisinde Çabalayan Komünist Rejim, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.1-2.

²⁶⁷ Mirza Bala, Baş Döndürücü Muvaffakiyetler, s.218.

²⁶⁸ Neciyef, a.g.e., s.257-259.

²⁶⁹ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.10, Birincikanun (Aralık), s.403.

²⁷⁰ Buhran İçerisinde Çabalayan Rejim, O.Y:M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.2.

ambarlarını yakarak, hayvanları telef etmişlerdir. Kolçomaklar bunların yanı sıra kolхозlarda görevli memurlardan kendi adamlarını kullanarak kolхозları içerden parçalayarak kendi denetimleri altına almaya çalışmışlardır.²⁷¹

Kolçomakların kolektif ziraate karşı tavrını Sağ Cereyan destekleyerek, kendi prensiplerini ve kolçomakları koruma politikası geliştirmiştir. Kolektivize siyaseti için oluşturulan kolхозları bozmaya ve dağıtmaya yönelmiştir. Bunun için de kolçomak ve köylü tüccarlara borç vererek özel mülkiyeti ve ticareti sürdürmeye çalışmıştır. Halka da hükümete erzak vermemesi için propaganda faaliyeti yürütmüştür.²⁷²

Mecmua, kolektivize hareketinin başta erzak ve azuka hazırlığında oynayacağı büyük role önem vermiş olduğunu fakat asıl amacın ferdi ve şahsi mülkiyetin oluşumunu ve artmasını engellemeye çalışarak, kolektivize hareketinden Sosyalizmin inşasına ulaşmayı hedeflediği fikrini savunmuştur.²⁷³

Komünist Fırkası 1929 Teşrinisani (Kasım) tarihinde düzenlenen Genel toplantısındaki konuşmasında Stalin Sosyalizm ile ilgili şunları söylemiştir: “Köylerde sosyalizm yaratmazsak ekseriyeti köylü olan memlekette gittikçe kuvvetlenen burjuva ve kapitalizm usulü, kapitalist unsurlar hâkim olacaktır. Bunun için dahi sanayi ve mamulatı arttırmalı, ziraate lazım olacak kadar istihsal aletleri ve mamulat yaratmalıyız. Bunlar beş yıl müddetinde yapılmazsa, beş yıllık plana muvaffak olamazsak Kapitalizm karşısında diz çökmekten başka çaremiz kalmayacak.”²⁷⁴

Mecmua Stalin ve Orjenekidze'nin, sanayinin dev adımlar atarak ilerleyen Avrupa ve Amerika karşısında, Avrupa ile Amerika'dan daha süratle artması için çalışmayı teşvik etmeye çalıştığı, aksi takdirde Rus sanayisi bu suretle bir iş yapmayacak ve Sosyalizmi elde edemeyeceği fikrinde olduğunu belirtmiştir. Mecmua gayelerinin beş senede bütün ziraatı traktör ve elektriğe geçirmek ve diğer vasıtaların kullanımını yasaklayarak, köylüye Sosyalizmi emretmek şeklinde olduğunu, Sovyet Hükümeti'nin bu gayeye iki taraftan yaklaşmak istediğini

²⁷¹ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.12, Şubat 1930, s.523.

²⁷² Y. Ali, Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.9, İkinciteşrin (Kasım), s.358.

²⁷³ Daş-Demir, Azerbaycan'dan Mektup, O.Y.M., Y.2, S.14 (2), 27 Nisan 1930, s.59.

²⁷⁴ Daş-Demir, a.g.m., s.56-57.

yazmıştır. Birinci olarak Nep devriminin yarattığı ufak mülkiyeti kaldırarak köylerde Kollektif ziraatı vaaz etmek. İkinci olarak da sanayi üretimini yükselterek lazım olan alet ve mamulâtı sağlamak şeklindedir.²⁷⁵

3.1.2. Kolektivize Ziraatinin Köylerde Uygulanışı

Mecmua 1929-1931 yılları arasında yayımlandığı dönemde kolektif ziraat Azerbaycan topraklarında uygulamaya konulmuştur. Mecmua uygulanan politikaları aşağıdaki şekilde aktarmıştır.

Azerbaycan kazalarında köylüler zabıta kuvvetiyle kolektiflere zorlanmıştır. Kuba vilayetinde bağları, tavukları, inekleri, menzilleri, yemek takımları, hatta yatakları bile kolektivize ederek, bugünlerde yemekleri dahi müşterek olacağı ilan edilmiştir. Kürdemir vilayetinde kolektivizm yapanlar ellerinde silahla köyleri dolaşarak, kolektivize gelmeyenlerin Şimali Rusya'ya sürmekle tehdit edilmiştir. Karabağ'da kolhozlara gelmeyenler sürgün edilerek, ellerinden toprakları alınmış vergileri de artırılmıştır. Kollektif Ziraat teşkilatlarına gelmek istemeyen şahsi ziraat sahibi ortabab ve yoksullar seçki hakkından mahrum edilmiş oldukları gibi bunlara su ve traktör verilmeyerek kredileri kesilmiştir. Kazalarda bunların emlak ve mahsulü, mal karası ellerinden alınmıştır. Hükümetinin mevcut bir kanunu mucibince toplanan vergilerin %50 miktarında ilave gönüllü vergi toplanmaya başlanmıştır. Köylülere gelecek mahsulü almak için avans verildiği zaman, verilen paranın büyük kısmı kredi, sigorta ve kooperatif teşkilatlarına azalık hakkı adıyla kesilmiştir. Köylülerin tavuklarına kadar aldığı görülünce köylüler bütün hayvanlarını öldürmeye başlamıştır. Bunun önüne geçmek için hayvanları öldürmeyi men eden bir kanun verilmiştir. Kazalarda bu uygulanırken köylüye tavuk kesmek ve yumurta satmak bile yasak edilmiştir. Komünist Fırkası köylerin sosyalleştirilmesine karar verdiği için ufak burjuva ziraatini toplayarak büyük Kollektif Ziraat teşkilatları kurmuştur. Kollektif ziraate katılmayanlara zorluklar çıkardığı gibi, kolektif ziraate katılanlara da kolaylıklar getirmiştir. Köylünün sosyalleştirilmesi için kolektif ziraattan başka yol olamadığını düşünen Sovyet

²⁷⁵ Daş-Demir, a.g.m., s.57.

Hükümeti, kolektifleri şahsi vergilerden ve su vergisinden azat etmiştir. Kolektiflere, ziraat makineleri, tohum, kredi vs. vererek kontrolü altına almaya çalışmıştır.²⁷⁶

Mecmua, kolektivize hareketini; köylünün şahsiyetini, mülkiyetini, hürriyetini aradan kaldırmış, onu kolhozlar içerisinde köle, kolhozlar haricinde Kuzey'in buzlu cehennemde mecburen ve ücretsiz çalışmaya mahkûm esirler haline getirdiğini savunmuştur.²⁷⁷ Tehdit ve ilga kolektivize hareketinin baş şiarı olmuştur diyen mecmua; bunlardan birincisi köy ufak burjuvazisini kısmen, ikincisi de tamamıyla aradan kaldırmak anlamına geldiğini yazmıştır. Köylere sosyalizm taarruzu bütün şiddetiyle devam edip dururken köylünün tavuğuna, ineğine, bal arılarına kadar sosyalize edilmiştir. Köy burjuvazisinin imhası sosyalizm kuruluşunda birinci halkayı oluşturmuştur. O halkayı köyün ve şehrin ufak burjuva unsurlarını imhadan ibaret olan öteki halkalar takip etmiştir.²⁷⁸

Odlu Yurt Mecmuasının verdiği bilgilere göre; köylüyü her bir irticai hareket için müsait adleden, Rus sosyal demokratları; kolektivize hareketi, zorla uygulandığı için kötü olarak gördüğünü, oysa ulaşılmak istenen hedef açısından çok iyi bir sistem olduğunu savunmuşlardır. Hatta ona göre muvaffak olunur ve Bolşeviklerin iddia ettikleri gibi, sosyalizm iyi neticeler verirse sosyalizm için bir hizmettir.²⁷⁹ Bu fikirler doğrultusunda sosyalizm politikası Azerbaycan halkına uygulanmıştır.

3.1.3. Azerbaycan Topraklarında Rusların İskânı

Ruslar işgal ettikleri Azerbaycan topraklarında kalıcılıklarını sağlamak ve sömürü politikalarını uygulamaya bilmek için Rus ve Ermeni muhacirleri çeşitli bölgelere yerleştirmişlerdir. Rusların bu politikası hakkında "Odlu Yurt" Mecmuasının çeşitli sayılarında aşağıdaki şekilde bilgiler verilmiştir.

Mecmua, 1929 senesinde üç bin Rus ailesini yerleştirmek için Azerbaycan Baş İktisat Şurası'ndan altı yüz manat ayrıldığını yazmıştır. Her aileye iki yüz manat verilecek ilave olarak da yeni Rus ailelerinin oturacakları yerlerde kanallar ve kuyular açılması için on beş bin manat ayrılacaktır. Bu Rus ailelerin bir kısmı

²⁷⁶ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.2, S.18 (6), Temmuz 1930, s.238-239.

²⁷⁷ Mirza Bala, Sovyetlerin Akıbeti ve Milletlerin İstilasası, O.Y.M., Y.3, S.1 (36), s.5.

²⁷⁸ Mirza Bala, Köylüyü İmha Siyaseti, O.Y.M., Y.2, S.17 (5), Haziran 1930, Temmuz 1930, s.187-189.

²⁷⁹ Mirza Bala, Köylü ve İnkılap, O.Y.M., Y.2, S.25 (3), Şubat 1931, s.493.

Karasakal kanalı taraflarında iskân edilecektir.²⁸⁰ Yine Karasakal köyüne yeni yerleştirilen Ruslarla oluşturulan köye, iki yüz manat sarf edildiği halde kolhoz tesis edilmeye çalışılmıştır.²⁸¹

Yine başka bir sayıda, Bakü'nün etrafındaki köylerden Bülbüle, Emirhaçyan, Sabuncu, Saruhanı, Balahanı, Ramana, Ahmetli, Keşle vs. köyleri dağıtılıp Rusları yerleştirme fikrinde oldukları yazılmıştır. Bakü'nün Bülbüle ile Emirhaçyan köyünün bütün ziraat yerlerini gasp edip büyük köyler haline getirmişlerdir. Buralara işçileri yerleştirmişlerdir. Ahmetli ve Keşle köylerinin yanına büyük işçi köyleri inşa edilmiştir ki Rus ve Ermeniler'den oluşmaktadır.²⁸²

Bir başka sayıda, Bakü'de yaşayan Rusların nüfusu yüzde otuz beş, Türklerin yüzde yirmi yedi, Ermeniler yüzde on altı, diğer milletlerin nüfusu yüzde yirmi iki olduğu aktarılmıştır. Azerbaycan kazalarında Türkler yüzde doksan iken önemli mevkilerde yalnız yüzde kırk üç civarındadır. Köylülerle alakası bulunan müessese ve kooperatiflerin Türklere verdiği anket ve defterlerde Türkçe kullanılmamaktadır.²⁸³ Azerbaycan'da işsiz, aç ve sefil ameleler sokaklarda sefil halde gezerken, Bolşevikler Rusları amale olarak buraya göndermiştir. Beş bin Rus muhacir Azerbaycan'ın farklı şehir ve kazalarına yerleştirilmiştir.²⁸⁴

3.1.4. Mahsul Ekimine Yönelik Uygulamalar

Ruslar, Azerbaycan arazilerinde hangi mahsullerin ekileceğine dahi karar vermiştir. Azerbaycan'da istediği ürünün yetişmesini, istemediği ürünün ise ekilmemesi için uygulamalarda bulunmuştur. Bu politika gereğince Azerbaycan'daki uygulamaları "Odlu Yurt" Mecmuası şu şekilde kaydetmiştir.

Mecmua, "Rusya Azerbaycan'ının ham malına erzakına ve mahrukatına malik müstakil bir iktisat mıntıkası yapmamak için buğday yerine pamuk ektiriyor, Kür-

²⁸⁰ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.214.

²⁸¹ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.8, Birinciteşrin (Ekim) 1929, s.312.

²⁸² Yey Elif, Azerbaycan'dan Mektup-I, O.Y.M., Y.1, S.10, Birincikanun (Aralık) 1929, s.400.

²⁸³ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.38.

²⁸⁴ Azerbaycan'da Vaziyet, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.9.

Aras sahasında suni sulama işlerine mani oluyordu. Bu yüzden ekilmemiş 1.500.000 desyatın arazi boş duruyor.” Şeklinde ifadeleri kaleme almıştır.²⁸⁵

Bakü gazetesinin yazdığını aktaran mecmua, tamir olunan tarihi Teymur-Lenk veya Gâvur-Ark suvarma kanalının inşaat işleri bitmiş ve suvarma işleri başladığı bilgisini vermiştir. Pamuk ekimi için mezkûr kanallar Aras’tan gelen su vasıtasıyla otuz üç bin hektar sulanabilecektir. Mil steplerinde pamukçulukla meşgul olmak için on binlerce köylü buraya yerleştirilecektir. Köylülerin nereden geleceği ise meçhuldür.²⁸⁶

Yine bir başka sayıda, Komünist (15 Nisan N. 84) gazetesinin ekin işlerinin Karabağ, Salyan, Şirvan ve Gökçay vilayetlerinde zayıf olduğunu yazan mecmuadan alınan bilgiye yer verilmiş ve Rusların Azerbaycan’da bilhassa pamuk yetiştirmek istediği yazılmıştır. Her şeyi yetiştirmeye müsait olan Azerbaycan kendisini yaşatacak, hatta ihracat yapacak kadar buğday yetiştirme imkânı varken, istila devrinde yetiştirdiği buğday ile ihtiyacının yalnız yüzde yirmi beşini ancak temin edebilir hale gelmiştir. Bunun mukabilinde pamuk yetiştiren Azerbaycan, Rusya’dan karşılık olarak buğday almaya mecbur edilmiştir.²⁸⁷ Azerbaycan halkının buğday üretmesini engelleyen Ruslar, kendi topraklarında yetiştirdiği buğdayları Azerbaycan’a satma kararını uygulamış ancak buğdayları çoğu zaman göndermeyerek halkı açlığa mahkûm etmiştir.

Mecmua yine bir başka sayıda, Bakü petrol dairesinin Amerika unu alıp Azerbaycan’da sattığını bildirmektedir. Köylü buğdayı ekip biçtiği ve kendi hasılatını satıp ihtiyaçlarını karşılamak istediği halde, köylünün buğdayını Ruslar almamıştır. Müşterinin olduğu yere ise ne demir yolu ne de vapur yolu tahılı kabul etmemiştir. Ayrıca tahılı başka kazalara satmakta yasaklanmıştır. Mesela Salyan kazasındaki tahıl Salyan şehrinde satılır. Ahalinin genel kısmı ekinci olduğu için yerlilerin fazla tahıla ihtiyacı olmadığından, köylü tahıl ekmeyerek kıtlıkla boğuşur

²⁸⁵ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.146.

²⁸⁶ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.2, S.16 (4), 28 Mayıs 1930, s.175.

²⁸⁷ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.2, S.16 (4), 28 Mayıs 1930, s.159.

hale gelmiştir. Buğdayın ekimini yasaklayan, ekileni de almayan Ruslar, Azerbaycan halkına Amerikan unlarını satmakla çare bulmuşlardır.²⁸⁸

3.2. Ticaret Ve Sanayi Politikası

Azerbaycan'ın Rus işgaline uğradığı 1820'li yıllardan itibaren bereketli toprakları Rusların ekonomik açıdan faydalanmak için yayıldığı memleketlerin ilk sırasını almıştır.²⁸⁹

“Odlu Yurt” Mecmuası bu istifadenin sebebini şöyle ifade etmiştir: “Azerbaycan dünyanın en zengin bir parçasıdır. Burada ihtiyacı temin edeceğinden fazla azuka, ihracat yapacak kadar maden ve ham mal ile petrol gibi bir yanacak olduğunu tasavvur etsek memleketimizin ne gibi parlak bir istikbale malik olduğu aşikâr olur.”²⁹⁰

Azerbaycan coğrafi açıdan merkezi bir vaziyet işgal ediyor olması, dört bir taraftan hayat ve iktisadi harekete sahip memleketlerle ilişkiler kurmasını beraberinde getirmiştir. İlave olarak da Doğu Avrupa ile Asya arasında tarihi ticaret yolu üzerinde bulunması Azerbaycan'ın önemini arttırmıştır. Hazar Denizi vasıtasıyla Azerbaycan, Türkistan, Şimali Kafkasya, İdil Boyu, Bolşevik Rusya ve İran ile kolay ticaret alış-verişi yaparken, Bakü-Batum, Bakü-Rostof Demiryolları vasıtasıyla da Türkistan ve İran arasında bir transit yolu rolü oynamaktadır. Azerbaycan'dan Avrupa'ya sevk edilen malları ile Avrupa'dan İran'a ve Türkistan'a gönderilen malların bir yolu ve deposu rolünü üstlenmektedir. Bu transit yol yolun sağladığı bir kazanç olarak, Azerbaycan bu kolay irtibat ve münasebet vasıtalarından istifade ederek kendi malını Türkistan'a, İran'a, Avrupa'ya, Ukrayna'ya ve Rusya'ya sevk edebilmektedir.²⁹¹

Jeopolitik ve Jeostratejik önemine, 1859 yılında Bakü'de petrol²⁹² çıkarılmaya başlaması ve Çarlık Hükümeti'nin 1872 yılında aldığı kararla petrol yataklarını ihale ile uzun vadeli kiraya vermesi adımı eklenmiştir. Bu önemli adım dünyanın büyük

²⁸⁸ Yey Elif, Azerbaycan'dan Mektup, O.Y.M., Y.1, S.11, İkincikanun (Ocak) 1929, s.454.

²⁸⁹ Saray, a.g.e., s.50.

²⁹⁰ M.B. Mehmetzade, On yıllık İstismar, O.Y.M., Y.2, S.14 (2), 27 Nisan 1930, s.63.

²⁹¹ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, s.148-149.

²⁹² İlk petrol kuyusu 1848 yılında, Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yer alan Abşeron yarım adasında, Bibiheyet'te kazılmıştır (Paşhayeve, a.g.e., s.46-47).

sermayeli şirketlerinin Azerbaycan'a ilgisinin artmasını sağlamıştır. İsveçli Nobel Kardeşlerin 1879'da, Bakü'de kurdukları petrol şirketi ile dünyada sayılı şirketlerin arasına girmiştir. 1890'lardan itibaren de 6 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan firması Bakü'de faaliyete geçmiştir.²⁹³

Azerbaycan petrolce dünyanın en zengin bir kısmı olduğu gibi bakır, demir, zek, tuz, barut, taş kömürü, değirmen taşları, inşaat taşları, mermer tebeşir, maden suları ve sıhhi çamurlar açısından da zengin bir ülkedir.²⁹⁴ Bunun dışında pamuk, ipek, mısır, pirinç ve diğer tahıl çeşitleri ile meyve ve üzüm üretimi ülke ekonomisinin önemli gelir kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁵ Ülke ekonomisine katkıda halk, hayvancılık, ipekçilik, balıkçılık ve avcılıkla meşgul olmakta, Azerbaycan yün, ipek, balık, halı ve havyar ihracatı yapmaktadır.²⁹⁶

Azerbaycan 1918 istiklali ile bağımsız olarak kısa da olsa kendisi için milli kaynaklarını kullanabilmiştir. "Odlu Yurt" Mecmuası iktisadın önemini şu sözlerle kaleme almıştır: "İktisadi vahdet sayesinde vücuda gelen müşterek milli cemiyetin yarattığı ve yaşattığı milli harstır ki, bilahare milli istiklal hareketinin esasını teşkil, milli şuur ve mefkûrenin yaratıcısı olur."²⁹⁷

İktisadi refahın "milli medeni refah" anlamına geldiğini vurgulayan Azerbaycan milliyetçileri Müsavat Partisi iktidarınca iktisadi tedbirler oluşturmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı zamanında dağılmaya başlayan üretim alanlarını düzeltmenin, yeni kurulmuş devlet için maliye sistemi tesis etmenin, petrol sanayi geliştirip ihracatı arttırmanın ve köylüye toprak dağıtmanın gerekli olduğunu ön görmüştür. Kısa bir süre içerisinde iş bankası kurularak işçilerin karşılaştığı çeşitli zorluklara önlem alınmıştır. Gence'de bulunan hazinenin Bakü'ye taşınması, Azerbaycan Vergi İdaresi'nin ve devlet bankasının kurulup para basması, köylüye

²⁹³ Swietochowski, a.g.e., s.39.

²⁹⁴ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, s.148.

²⁹⁵ Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987, s.66-68.

²⁹⁶ Mehmetzade, On yıllık İstismar, s.63.

²⁹⁷ M.B., İstiklalimizin İktisadi Temeli, s.146.

toprak dağıtılması gibi birçok başlık hakkında kanunun çıkarılması Milli Azerbaycan Devleti'nin önemli politikaları olmuştur.²⁹⁸

Milli Azerbaycan Devleti'nin politikaları Azerbaycan'da önüne geçilemeyecek bir zeminin oluşmasına doğru adımlar olarak değerlendiren Bolşevik Rusya'sı, istiklalin ikinci yılında Milli Azerbaycan Devleti'nin varlığına son vermiştir. Ruslar, işgalle birlikte Azerbaycan'da 1918 bağımsızlık öncesi Askeri Komünizm politikasını ve işgalden sonra 1921 yılında ilan edilen Nep politikasını uygulamışlardır. Ruslar Azerbaycan'ın sahip olduğu bütün varlıkları güçlü bir dünya devleti olabilmek için bir araç olarak görmüştür. Dünya devletlerinin başlattığı kapitalizme karşı "Sosyalizmi" yaratmaya çalışan Ruslar, bunun için sanayileşmenin üzerinde yoğunlaştılar. "Odlu Yurt" mecmuası Londra'da haftalık yayınlanan "Ekonomist" mecmuasının 4549 numaralı nüshasında beş yıllık plan hakkındaki yazısını şu şekilde değerlendirmiştir: "Moskova iktisadi bir ihtilal planı düşünmüştür. Beş yıllık plan ile alakadar olarak sanayide, ziraatta, içtimai ve medeni hayatta yapılmak istenen değişiklikler derindir. Bu program Rusya'yı harici dünyadan ayırarak tam müstakil yapacaktır." "Odlu Yurt" Mecmuası ise, yeni inkılâbın esas öneminin yeni teknik ile beraber oluşacak yeni ruh, yeni makine ile beraber yeni makinelere karşı oluşacak yeni alakanın yaratılmasında mecbur olduğu şeklinde yazmıştır. Neticenin ise insan faktörü ile tayin edileceğini belirtmiştir.²⁹⁹ Bu yeni programla Ruslar işgal ettikleri her memlekette her anlamda sanayileşmeyi planlamışlardır. Bu memleketler içerisinde ise yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile Azerbaycan, Bolşevik Rusya'nın sanayileşmesinde en büyük paya sahip olmuştur.

Mecmua, beş yıllık planın uygulanmasını engelleyen üç madde üzerinde durmuştur;

1. Sermayenin olmaması,
2. Ham malın az olması,
3. Usta ve uzman sayısının azlığı.

²⁹⁸ Sever Aslanov, Azerbaycan Ekonomik Cumhuriyeti'nin ekonomik Tedbirleri, XI, Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1994, s.2209-14.

²⁹⁹ Mirza Bala, Beş Yıllık Plan Hakkında, O.Y.M., Y.2, S.24 (12), İkincikanun (Ocak) 1930, s.459.

Beş yıllık plan için Sovyet Hükümeti yetmiş altı milyar sarf etmeyi planlamıştır. Sermayenin olmaması sebebiyle bu açığı halktan alarak kapatmayı planlamıştır. Yine ham mal açığını kolhoz politikası etrafında toplanan halktan karşılanacaktır. Planın uygulanmasındaki insan kuvveti ve uzman işçilerin varlığına ihtiyaç vardır. Ustaya ihtiyaç olduğu gibi teknik ve mühendise de büyük ihtiyacı olan planın uygulanması için Sovyet hükümeti mühendis okullarındaki eğitimi iki yıla düşürmüştür.³⁰⁰

Sanayileşmek için harekete geçen Ruslar'ın çalışmaları mecmuda şu şekilde yer almaktadır: “Azerbaycan Baş İktisat Şurası'nın Daşkesen madenlerini işletmek için tahsis ettiği iki milyon yedi yüz kırk bin manatın Moskova'da onaylandığı Bakü'ye haber verilmiştir. Bu meblağ da elmas kazma işleri sanayi inşaatına altı yüz kırk bin manat, Gence'den Daşkesen'e elli altı kilometre uzunluğunda bir demir yolu çekmek için hazırlık yapmaya yüz bin manat, demiryolu inşaatına ise bir milyon manat, Daşkesen'de maden ile Gence'de Metalürji imalathanesi projesine bir milyon manat ayrılmıştır. Daşkesen dairesinin sanayi inşaatı 1930 senesinde bitecektir.³⁰¹ Yine konu ile ilgili başka sayı da, Maverayı Kafkasya Yüksek İktisat Şurası uzun müzakerelerden sonra Karasakal da bir elektrik istasyonu inşa edilmesine karar verildiği yazılmıştır. İnşaat işlerini bu sene (1930) Teşrin-i Evvel (Ekim) de başlanılması düşünülmektedir. Yapılacak istasyon otuz beş milyon rubleye mal olacaktır. İstasyon Azerbaycan sanayisini enerji hususunda temin edebilecek kuvvette olacaktır³⁰²

3.2.1. Sömürü Politikası

Ruslar'ın Azerbaycan topraklarını daimi sömürge haline getirmek istemesinde en önemli sebebin petrol olduğuna dikkat çeken mecmua, Azerbaycan'ın işgal edilişi şöyle ifade edilmektedir: “Şimal ayısının” bu kara Azerbaycan Türkü'nün kanını emmek için Azerbaycan'ı istila ettiği ortadadır.”³⁰³

Bakü'nün dünyanın en zengin petrol kaynağına sahip olan şehri olması diğer ülkeleri cezbetmiştir. Petrol ulaşım vasıtası olarak geliştirilecek her gelişme de petrol

³⁰⁰ Mirza Bala, a.g.m., s.460-61.

³⁰¹ Havadis kısmı, O.Y.M., Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.213.

³⁰² Havadis kısmı, O.Y.M., Y.2, S.15 (3), Ağustos 1930, s.136.

³⁰³ M.B. Mehmetzade, İstilanın Asıl Maksadı, O.Y.M., Y.1, S.3, 27 Nisan 1929, s.101.

ve petrolden çıkarılacak çeşitli diğer ürünlerin kullanılacak olması sebebiyle dünyanın en kıymetli madeni olarak değerlendirilmiştir. Mecmu petrolün önemi hakkında şu fikirlerini sunmuştur: “Dünyanın kömürleri yakın zamanda tükenecek, şimendiferler, vapurlar, tayyareler ve ilahir... Hepsi petrol ve ya petrolden çıkarılacak mutenavir diğer yağlarla tahrik olunacaktır.”³⁰⁴

“Odlu Yurt” mecmuasında Ruslar’ın petrolü sömürmeleri ile ilgili görüşlerini şu şekilde aktarmıştır: “9 yıldan (1920-1929) bu yana Azerbaycan’ın bu akar altını Rusya’ya aktarılmaktadır, mukabilinde hiçbir şey vermeyen, zeli (sülük) gibi yurdumuzun sinesine yapışarak onun kanını soran Rusya kaç milyon ton petrol çalmıştır?.. Yalnız petrol değil, yün, pamuk, ipek, balık, bakır, barut, meyan kökü, meyve, şarap vesaire gibi bedelsiz olarak Rusya’ya götürülen milli servetimiz temin ettiği varidat, petrol varidatından ayrı olarak milyonlar teşkil eder.”³⁰⁵

Yine başka bir nüshada; “Azerbaycan Türkü amelesinin elinde olan Bakü Petrol Sanayisi 1920 istilasından sonra Türklerden alınmış ve ekseriyeti Ruslardan ibaret olan ecnebilere verilmiştir. Azerbaycan Petrol Sanayi istila altında Ruslar tarafından, Ruslar için Rusya’nın yararına istismar edilmekte ve istismarın temini için Azerbaycan daima bu işgal altında bulundurulmaktadır. Milletimiz bu dokuz senede (1920-1929) bu vahşi istismar, istila ve işgale karşı ne kadar mücadele etti, ne kurbanlar verdi... Ve Rusya’nın zindanlarına ne kadar kahramanlar gönderildi! Gibi ifadelere yer verilmiştir.”³⁰⁶

Rus Petrol sanayisinin yüzde atmış ikisi Azerbaycan’dan karşılanmaktadır.³⁰⁷ Bunun yanı sıra Azerbaycan petrolünü Azerbaycanlılar adına Ruslar 1920 yılında Şahtanski ve Çiçerin arasında imzalanan anlaşma gereğince Ruslar tarafından belirlenen fiyatla dış ülkelere satılmıştır. Sömürleştirilen Azerbaycan petrolünün Azerbaycan adına diğer ülkelere satılışı ile ilgili “Odlu Yurt” Mecmuası şu bilgileri vermektedir: “Uluslararası dünya petrol rekabeti yeni bir hadise ile zenginleşti. İngiliz ve Amerikan Petrol şirketleri ile Sovyetler arasında Azerbaycan petrolüne ait bir anlaşma imzalandı. Matbaata geçen malumata göre İngiltere senede 1.000.000 ton

³⁰⁴ Dr. Abdullah Cevdet, Azerbaycan’ın Mukaddes Yarası, O.Y.M., Y.1, S.3, 27 Nisan 1929, s.88.

³⁰⁵ M.B. Mehmetzade, İstilanın Asıl Maksadı, s.101.

³⁰⁶ Mehmetzade, a.g.m., s.104.

³⁰⁷ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.7, Eylül 1929, s.273.

petrol alacak. Muharebeden evvelki petrol fiyatları nazara alınırca bu muamele neticesinde Sovyetler İngiltere'den senelik 30 milyon ruble miktarında bir para tahsil edecek. Amerikalı Standart Oil şirketiyle bir itilaf işbu muameleyi icra eden İngiliz tröstüne, bu işi idare eden maruf ser Henry Diterding 'in temsil ettiği İngiliz-Holland petrol şirketi, Royal-Doç-Şel ile Anglo-Perşen ve Anglo-Amerikan şirketleri de dâhildir. Royal-Doç şirketiyle bilhassa Sovyetlerden aldığı Azerbaycan nefti sayesinde Hindistan, Mısır'da dâhil olduğu halde Yakın Şarkta ve hatta İngiltere adalarında bile rekabet eden Standart-Oil'e karşı mücadele halinde iken Ser Diterding Sovyet petrolüne "Haram Mal" namını takmıştı. Zaten Royal-Doç müdürü vaktiyle "haram" ilan ettiği "kanlı" ve "çalınmış" Bolşevik petrollerini sonradan bizzat almaya başlayınca dün ki "haramı" bugün helal eden şeyin İngiltere hükümetinin emri olduğunu alenen söylemiştir. Bu defaki tabiyesinde Ser Diterding "haramı" "helale" çevirmek için hükümetin emrinden maada, bir de sabık mülk sahipleriyle "helalleşmek" usulünü keşfetmiştir. Alınan petrol fiyatından yüzde beş Bolşevikler tarafından tenzil olunacak ve bundan hâsıl olan para ile petrolün sabık sahiplerinin rızası salınacaktır! Bolşevikler vuku bulan beyanatlarında sabık sahipler için katıyen bir hak tanımadıklarını ilan ediyorsa da, yüzde beş ticari indirim yaptıklarını inkâr edemiyor. Rusya birkaç hususi mülk sahiplerinin müşkül maliyetlerinden istifade ile az bir para mukabilinde kendilerinin rızası alınmakla Azerbaycan halkının çalınmış malı helal gibi satmaktadır.³⁰⁸

Başka bir sayıda ise Azerbaycan petrolünü Ruslar'ın Moskova'ya taşımak için yaptığı çalışmalardan bahseden mecmua şu bilgileri kaydetmiştir: "Azerbaycan neft komitesinin 1928-1929 senesi için yaptığı program Moskova'da tasdik edilmiştir. Bu programa göre 1929 istihsal yılında yalnız deniz vasıtası ile Rusya'ya sevk edilecek miktarı 5.368.500 ton olarak tespit edilmiştir.³⁰⁹ Aynı konu da başka sayıda; "Rusya hükümeti madeniyat idaresine Bakü ile Moskova arasında Petrol borusu inşaatı için lazımı istikşafıta başlanmasını emretmiştir. Boru Moskova'dan başlayıp İdil Çayı sahilinde olan Saratofan'ı geçerek Dağıstan Cumhuriyetinin şimdiki payitahtı Şamilkalan da bitecek 2000 kilometre uzunluğunda olacaktır. Borunun inşaatı için Amerika'nın mühim uzmanlarıyla birçok büyük firmalar celp edilmiştir. Boru yılda Bakü'den Moskova'ya 100.000.000 put petrol sevk edecek hacimde olacaktır. Bu

³⁰⁸ Haram Mal Ticareti, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.45-46.

³⁰⁹ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.76.

suretle Moskova Bakü'yü Sanayi merkeze halinden çıkarıp sırf sağmal inek gibi ham mal merkezi haline getirme planını uyguluyor. Rusya Sovyet hükümeti tarafından kabul olunan beş yıllık inşaat planı mucibince beş yıl içerisinde Azerbaycan'da Bakü demiryolu ikmal edilecek Nuha ve Karabağ'dan, Yevlak istasyonuna Taşkesen'den, Gence'ye, Kuba'dan, Haçmaz'a, Mugan pamuk mıntıkasından, Bakü-Culfa hattına demiryolu çekilecektir. Deniz işlerinde 1933 senesine doğru Bakü Deniz vesaiti nakliyesi 11.050.000 bin ton kuru yük, 7.350.000 ton petrol mahsulatı, 230.000 yolcu taşıyacak bir hale getirilecektir.³¹⁰ Büyük servetin kıymeti hakkında bir fikir edinmek için bu sevk olunan petrolün sade ham petrol olmadığını bildiren mecmua, petrol ile beraber bilhassa benzin, gaz yağı, makine yağı, ligroin, gazolin vs.nin de mevcut olduğunu ve yalnız benzinin petrol ve mahlûkatı içerisinde yüzde on dördünü teşkil ettiğini kaydetmektedir.³¹¹

3.2.2. İşçi Politikası

Sanayileşmenin uygulanması için en büyük güç şüphesiz insan kuvvetidir. Usta, işçi ve mühendis teknik işler ve makinelerin kullanımı ve üretimin sağlanması için en önemli unsurdur.

Bakü büyüklüğü ile Bolşevik Rusya'da üçüncü şehirdir. Azerbaycan işçilerinin yüzde yetmiş beşi Bakü'dedir.³¹² İşgalin başladığı 1820 yılından bu yana Ruslar Azerbaycan ve diğer müstemlekelerinde sanayileşmeye ve işçi sınıfının oluşmasına büyük önem vermiştir. Sanayinin oluşumu için yukarıda da bahsettiğimiz politikaları amansızca uygulamıştır. 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı ile Müsavat Fırkası'nın iktidara gelmesiyle işçilerin daha iyi bir çalışma hayatına ulaşmaları için Müsavat Fırkası aşağıdaki prensipleri benimsemiştir:

1. *Sekiz saatlik iş gününü talep eder.*
2. *Her bir amale haftada bir gün istirahat hakkına maliktir.*
3. *Geceleri amele çalıştırılmaz.*
4. *Bütün sanayi müesseselerine fabrika müfettişi tayin edilmelidir.*

³¹⁰ Havadis Kısmı, , O.Y.M., Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.249-251.

³¹¹ M.B. Mehmetzade, İstilanın Asıl Maksadı, s.103.

³¹² M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, s.275.

5. *İş amele kanunu bozan patronlar mesul tutulmalıdır.*³¹³

Milli Hükümet kısa süreli iktidarında amele sınıfı için hazırladığı bu programı savunmuştur. Ruslar ise 1920 yılında işgal ettikleri Azerbaycan'da işçiler ile ilgili görüşleri Mecmua'da şu şekilde kaydedilmiştir: “Fabrikalarda sanayi ve nakliyat sahalarında amelenin mesai intizam ve disiplini bozulmuştur. Karayev'e göre amele yılın 365 gününde 270 gün ancak çalışıyor, geride kalan 95 gün işe gelmeyecek sahtekârlık yapıyor... (Zarya Vostoka N. 56 ve Komünist 8.9.10 Mart NN) buraya bayramlar, adli tatiller, mezuniyet, istirahat, hastalıklar, içtimalar, kongreler, mitingler vs. dâhil değildir. Karayev diyor ki;

“Mesai disiplininin böyle korkulu bir şekil alması sanayinin istihsaline fena suretle tesir ediyor. Bununla mücadele edilmelidir... Fakat mücadele nasıl olacak? Sekiz saatlik iş gününü arttırmak. Bayramları azaltmak...” Karayev'in sözlerinden de anlaşıldığı üzere Müsavat'ın tam tersi bir politika takip edilmiştir. İşçi gücünün oluşumu için köy ve şehir burjuvazisinin güçlenmesini istememiş olan Komünist rejim, memleketi sanayileştirmek için hazırladığı Beş Yıllık Plan'ın tatbik olunması halinde, Rusya'da, bilhassa Ukrayna, Azerbaycan, Türkistan ve Gürcistan gibi köylüsü yüzde yetmiş beş-seksen olan memleketlerden sağlanacak işçi kuvvetini hazırlayacaktır. Bu yeni sanayileşme planının tamamıyla uygulanıncaya kadar mecmua, köyün yeni burjuvazisine baskı yapılmakta ve fazla zenginleşmesine imkân verilmediğini kaydetmiştir.³¹⁴

Sovyet Hükümeti'nin köylü siyaseti ve neticede meydana gelen erzak buhranı, işçileri dâhil harekete geçirmiş ve komünistlere karşı mücadeleye geçmelerini sebep olmuştur. İşçiler kendi bireysel memnuniyetlerini gerek içtimalarda ve gerekse matbaada açıkça söylemekten çekinmemişlerdir. Bakü'nün maden amelelerinden birisi içtimai idare eden mesul bir komüniste hitaben: “Hükümete biz nasıl amele hükümeti diyelim, kendimiz bütün gün çalışıyor, ailemizde bütün gün kooperatif önünde geçirerek bir funt³¹⁵ ekmeği zor alabiliyor. Hâlbuki aldığımız bu ekmeği kapitalist devletler de çalışan ameleler köpeklerine veriyor. Kapitalist ameleleri

³¹³ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.2, S.17 (5), Haziran 1930, s.205.

³¹⁴ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.3, 27 Nisan 1929, s.106.

³¹⁵ Funt-Fond: 409,5 grama karşılık gelen Rus ölçüm birimi.

bizlerden bin kat daha iyi yaşıyor. Bu hükümet amelelerin değil, komünistlerindir. Çünkü refahla yaşayan istediğini yapan onlardır” demiştir.³¹⁶

Kânunusani (Ocak) ayının sonlarına doğru Bakü'de demiryolu ve fabrika işçileri ile hükümet arasında “Kollektif Muahede” üzerinde çıkan ayrı görüş kargaşa yaşanmasına sebep olduğunu bildiren mecmua, Kollektif Muahedenin işgalden evvel patronlarla amele arasında imzalanan ve maaşları tayin eden bir şeiatname olduğunu kaydetmiştir. Fabrikalar ticaret ve tüketim vasıtaları hükümet elinde olduğundan işçiye istedikleri kadar maaş vermişlerdir. Hayatın pahalı bir zamanında verilen maaşlarla ihtiyaçlarını temin edemeyen amele kendi temsilcileri vasıtasıyla amele sendikasına maaşların arttırılmasını talep eylemiştir. Amele sendikası denilen müessesenin Komünist Partinin bir şubesinden başka bir şey olmadığı görüşünde olan mecmua, komünist olmayan işçilere kapıların kapalı olduğunu bildirmiştir. Talep edilen maaşla ilgili amele temsilcisi sendikanın teklifini reddettiğini, hükümetin istenilen miktarda maaş veremeyeceğini bildirmiştir. Sovyetlerin sanayileşme politikası sebebiyle köylünün yok edilmeye çalışılması sonucunda halk kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İşçiler köylüleri desteklemek ve yoksulluk ve erzaksızlıktan kurtulmak amacıyla protestolar düzenlemişlerdir. Yaz mevsiminde köylere gitmiş ve “amele ile köylü” birliği için propaganda yapmış olan işçiler mitinglerde: *“Köylünün ağır vaziyetini, komünist fırkasının bu baskıyı devam ettirirse bir lokma ekmek bulamayacağını söylemiş ve talep etmişlerdir ki; maaşları asgari ihtiyaçlara göre arttırmayan hükümet, hiç olmazsa köylüyü serbest bıraksın, o zaman hayat bu kadar pahalılaşmaz”* sözleriyle hükümete tepki göstermişleridir. Bakü işçilerinin bu yeni talebine Gence, Şeki vs. yerlerin ameleleri de katılmış ve gösterilerine komünist fırkası teşkilatının bulunduğu bina önünde devam etmişlerdir. Sovyet hükümeti işçilere Çeka Ceza Müfrezesi ile cevap vermiş ve çatışma başlamıştır. Bakü, Gence ve Şeki işçileri hapse gönderilmiştir.³¹⁷

³¹⁶ Azerbaycan'da vaziyet, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.10.

³¹⁷ Daş-Demir, Azerbaycan'dan Mektup, O.Y.M., Y.2, S.14 (2), 27 Nisan 1930, s.55-56.

IV. BÖLÜM

SOVYET RUSYA'NIN KUZNEY AZERBAYCAN'DA UYGULADIĞI KÜLTÜR, EĞİTİM VE DİN POLİTİKASI

4.1.Eğitim Politikası

Azerbaycan'ı işgal eden Ruslar ticari geçit yolları yeryüzünün en değerli madenleri ve topraklarının bereketi sebebiyle Azerbaycan'ın müstakil bir devlet yapmayacağını kanıtlamak için ekonomide ve ticarete tamamen kendi çıkarları doğrultusunda Rus varlığına itiraz etmeyecek gençler öğretmenler ve aileler yaratmaya çalışmıştır. Çarlık Rusya'sının işgali altında yaşamaya mecbur kalan Türkler bu dönemde Çarlık Rusya'sının halkın kendi dilinde eğitimine karşı çıkması ile karşı karşıya kalmış ve Türk öğrencilerin Rus okullarından faydalanmalarına dahi izin verilmemiştir.³¹⁸

Ruslar Bolşevik yönetimine kadar Azerbaycan'da kalıcılığını sağlamak için Müslüman Azerbaycan Türklerini Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için büyük gayret sarf etmiştir. Nikolay İliminskiy tarafından kurulan Rus-Tatar okulları Azerbaycan'da çok sayıda faaliyete geçmiştir. Ancak bu okullarda okuyan Azerbaycan Türk gençlerinin önemli bir kısmının kendi ülkesi ve insanlarını düşünerek hareket etmesi yüzünden Ruslar istedikleri neticeyi elde edememişlerdir. Azerbaycan fikir adamları bir adım daha ileri atarak Türkiye ile temas kurmuşlar ve müşterek eğitim ve kültür çalışmaları yapmışlardır. Bu faaliyetler Azerbaycan'ın İstiklal döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır.³¹⁹

1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Milli Azerbaycan Cumhuriyeti N. Yusufbekov'un maarif başkanlığına getirildiği dönemde bilim, medeniyet ve halkın eğitimine oldukça önem vermiştir.³²⁰ 1 Ağustos, 1919 tarihinde Azerbaycan Devlet Üniversitesi kurulmuştur. Hükümetin 120 yılı işgaline kadarki kısa dönemde icraatı,

³¹⁸ Levon Emin, SSCB'de Müslümanlar, Moskova 1984, s.33.

³¹⁹ Saray, a.g.e., s.52-53.

³²⁰ Azerbaycan Tarihi, 1993, s.246.

23 orta ve 637 ilkokul açmak ve 100 üniversite öğrencisini Türkiye, Fransa, İngiltere ve Rusya'ya eğitim için göndermek olmuştur.³²¹

Azerbaycan istiklalinin kısa sürmesi ve Bolşevikler'in Azerbaycan'a hâkim olması ile Türk öğrencilerin eğitimini yasaklayan politikaların aksine, önce ilkokul sonra da ilk ve ortaokul mecburi tahsil dönemi olarak uygulanmıştır. Sovyetlerin açtığı halk mekteplerinde kurslarda okuma yazma bilmeyen yaşlılara da mümkün olduğu kadar okuma öğretilmeye çalışılmıştır. Sovyetler bu mecburi kitle eğitimi ile Azerbaycan Türklerini Sovyetleştirmeyi hedeflemiştir. Okullarda uygulanan ders programlarında Azerbaycan Türkçesinin milli kültürünün ve Azerbaycan Türklerinin Türk tarihinin bir parçası olduğu hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Azerbaycan Türklerine Azerbaycan halkı denilmiş ve onların konuştuğu dilin de Kafkasları bir zamanlar kontrolünde tutan Türklerin Kafkas halklarına zorla öğrettikleri dil olarak öğretmişlerdir.³²²

1917 İhtilali sonrası milliyet ve milli harcı geçmişe ait ve mahvolmaya mahkûm kavram ilan eden Ruslar, bu kavramların Azerbaycan Türkleri'nin aklından silinmesi için en önemli aracın eğitim olduğuna inanmışlardır. Kendi ruhuna uygun bir Azerbaycan halkı oluşturmayı hedeflemiştir. Bu Hedef doğrultusunda 1920 istilasından bu yana 9 yılda hala bütün baskı ve şiddete rağmen milliyet ve milli hars kavramlarının Azerbaycan üzerinde kaybolmamasının sebeplerini araştırmaya başlamıştır. Bu sebeplerin ortadan kaldırılması için çözümler ve önlemler üretmeye başlamıştır. Müsavatçılıkla mücadele ve sosyalizm temeline dayalı okullar, başlıkları altında çözüm ve yöntem geliştirmişlerdir. Bolşeviklerin milli ruhta yetişen öğrencilere açtığı savaşta karşına "Müsavatçılık" çıkmıştı. Müsavat Fırkası'nın politikaları ile Türk gençleri kendi memleketlerine sahip çıkmak şuuru ile yetişmekteydi. Bu şuurun oluşmasını engellemek için Ruslar'ın Azerbaycan Türklerine karşı geliştirdiği politika ve sosyalizmi tam anlamıyla işgal edilen bütün memleketlerde uygulayabilmek için eğitimde izlediği politika, mecmuada açık şekilde yansıtılmıştır.

³²¹ Musa Gasımov, Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkler, C.XVIII, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 2002, s.140.

³²² Saray, a.g.e., s.54.

4.1.1. Eğitimde Müsavatçılıkla Mücadele

Müstakil Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından yeniden işgalinden sonra Ruslar komünizm adına ülkede acımasız bir otoriter rejim hâkim kurmuşlardır. Azerbaycan'da eğitim ve kültür alanında milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemi tatbik ederek, 15-16 sene hiç taviz vermeden sürdürmüşlerdir.³²³

Azerbaycan gençliğinin, Sovyet mekteplerinde milliyetçi olarak yetişmelerinin ve mekteplerde milli ruh hâkimiyetinin sebeplerinin araştırılması hakkında mecmua, Komünistlerin, Eylül 1928'de toplanan Bakü muallimler kurultayında; aile, edebiyat, sanat ve tiyatronun milliyetçi ufak burjuva ruhunda olmasından dolayı çocukların milli ve dini ruhta büyüdüklerini sebep olarak ileri sürdüklerini kaydetmiştir. Çocukların milli ruhta yetişmekte devam etmelerine sebep Müsavat Fırkası'nın mekteplerindeki faaliyetleri gösterilmiştir;

1. *“Müsavatçılar ve onların taraftarı olan ufak burjuva sınıfı genç nesli tarafına çekmek ve ona milli ve dini ruhta terbiye vermek için var kuvvetiyle çalıştıkları tespit edilmiştir.*

2. *İkinci sebep mekteplerinin kendisidir; itiraf etmeliyiz ki biz de mektep ve muallimlerimizin bu sahada hiçbir faaliyeti görülüyor diyen komünistler. Bir kısım muallimler hatta maarif teşkilatlarının bu meselelerde son derece bitarafane bir vaziyet almakla milli ve dini tesisler için mekteplerinin kapılarını Müsavatçılara açık bırakmalarındır.*

3. *Üçüncü sebep; muallimlerin özleridir. Son vakte kadar milli ve dini mefhumat ardınca giden bir kısım muallimlere tesadüf olunuyor. Bunlar bilerek milli ve dini hisleri genç nesle aşıyor.”³²⁴*

Komünist Fırkası 10. Kurultayında Müsavat ile ilgili aşağıdaki kararlar alınmıştır;

1. *Okulları, kurumları ve Sovyetleri milliyetçi unsurlardan temizlemek,*

³²³ Saray, a.g.e., s.53.

³²⁴ M.B., Müsavatçılar ve Komünistler, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.57.

2. Müsavatçıların göz önünde olan adamlarını memleketten çıkartmak,

3. Müsavat Fırkasının nüfusunu işçi, köylü ve halk arasında kırmak için geniş surette propaganda yapmak.³²⁵

Yukarıda ortaya koyulan sebeplere karşı Komünistler, “mekûre cephemizin en mühim noktasını teşkil eden genç neslin milliyet ve din aleyhinde terbiyesine ehemmiyet vermelimiz ve genç neslin komünizm ruhunda terbiye edilmesini sağlamak, bugün en büyük ve ciddi bir meseledir” diyen Komünist gazetesi aşağıdaki tedbirlerin alınmasını teklif eden makale yayınlamıştır;

1. “Maarif komiserliği mekteplerde milliyet ve din aleyhinde terbiye meselesinin mahiyet ve usullerini muayyen etmeli ve bu hususta bütün mekteplere kati direktif vermelidir.

2. Bu direktife göre milliyetçi muallimler mekteplerden atılmalıdır.

3. Muallimlerin proleter sınıftan olmasına ehemmiyet verilmelidir.

4. Komsomol³²⁶ ve Pioner³²⁷ dernekleri mekteplerde kendi faaliyetlerini artırmalıdır ve milliyet aleyhinde propagandaları çoğaltmalıdır.

5. Rusya başlamak üzere olduğu gibi Azerbaycan'da da dâhil milli ve dini bayramları tamimiyle, kaldırarak bunların yerine inkılap bayramları koyulmalıdır.

6. Mekteplerde milli ve dini tesisleri devam ettiren en büyük amirin aileler olduğu inkâr edilemez. Bununla da sadece mektep vasıtası ile mübareze etmek kabil olmayacaktır. Çocukların ata-anaları arasında milliyet, din vs. ile mübareze işlerini kuvvetlendirmek için Allahsızlar Cemiyeti'nin işlerini canlandırmaları gerekir.”³²⁸

³²⁵ Daş-Demir, Azerbaycan Mektupları-I, O.Y.M., Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.32.

³²⁶ Komsomol: Liselerde, Sovyet gençliğine komünizmi benimsetmek ve komünist partiye kadro yetiştirmek amacıyla 1918 yılında kurulan gençlik örgütüdür.

³²⁷ Pioner: İlk ve ortaokulda Sovyet gençliğine komünizmi benimsetmek ve komünist partiye kadro yetiştirmek amacıyla 1918 yılında kurulan gençlik örgütüdür.

³²⁸ M.B., Müsavatçılar ve Komünistler, O.Y.M., Y.1, S.2, Nisan 1929, s.58.

Yukarıda alınması gereken tedbirler doğrultusunda işe başlayan Azerbaycan Komünist Fırkası, Azerbaycan Devlet Darülfünunundan 140 genç Müsavatçılıkla itham edilerek okuldan atılmıştır.³²⁹

Aynı konuda başka bir sayıda; Memleketlerin yukarı sınıflarında tahsilde bulunan gençler öğrenciler, türlü türlü bahanelerle okumaktan mahrum ediliyorlar. Orta mektepleri bitiren ve orta sınıfa mensup olan çocuklar teknik okullara ve yüksek mekteplere girmek hakkından mahrum edilmiştir.³³⁰

Komünist rejim tarafından Maarif Komiseri olarak atanan Mustafa Kuliye, eğitim alanında amaçlarını ve Müsavatçılar için düşüncelerini izah ederken diyor ki; “Maksadımız Avrupa medeniyetine yetişmek ve onları geride bırakmaktır. Müsavatçılar öyle zannetmesinler ki Azerbaycan Afganistan’dır. Nihayet bize galip geleceklerini zannetmesinler. Biz Azerbaycan’ın bütün Şark ülkeleri için numune olacak bir Cumhuriyet haline sokacağız. Biz Müsavatçılara karşı kitap ile çıkacağız.”³³¹ Kuliye bu sözleriyle Müsavat ile mücadelede amaç ve yöntemlerini ortaya koymuştur.

4.1.2. Sosyalizm Temelli Eğitim

Sovyet siyasetinin hedefi olan Sosyalizm politikası, Sovyetlerin Sanayi ve Sosyalizm kuruluşunu inkişaf maksadıyla meydana getirdikleri beş senelik plan ile uygulanmaya başlamıştır. Bu politika eğitim sisteminde dâhi birçok köklü değişiklikler yapılmasına sebep olmuş ve bu sahalarda kendi tesirini göstermiştir. Mecmua, bugünkü Rusya’nın mukadderatını ellerinde bulunduran Sovyet Yönetimi’nin, mevcut bilcümle mektepleri “orak ve çekiçe” temelinden tahrip ederek, onların yerine “Cihan İnkılabı Mübarezesi” yani komünist nesli yetiştirmek maksadıyla yeni ocaklar vücuda getirmeye karar verdiğini kaydetmiştir. Mecmua bu politikanın uygulanışı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Gerek merkez ve gerekse etrafta bulunan maarif komiserleri tahrip işlerine başladıkları zaman ilk darbeyi profesörlere indirdiler. Çünkü yeni bir dünya yaratmak isteyenler Muallim ve profesörler gibi ilim adamlarına ihtiyaç

³²⁹ Kitabiyat Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.32.

³³⁰ Yey Elif, Azerbaycan’dan Mektup-I, s.399.

³³¹ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.182-183.

duyuyorlardı. Merkezi komünist Fırkası İdaresi altında her bir yüksek mektep ve Maarif komiserlikleri vücuda getirilmiş, Komünist Fırkası şubeleri (komyaçeyka) yüksek mektepleri proleterleştirmeye başlamışlardır. Profesörler ve öğretmenler göreve yeni kıyafetle yani değişik gömleklerle gelmeli ve öğretim usulleri kullandıkları tabirler proleter tarzına muhalif olmamakla beraber, dersler karşlarına gelmiş işçilerin seviyesine uygun olmalıdır. Bundan başka okutulan dersler, gerek mevzu ve gerekse anlam itibariyle proleter diktatörlüğüne muhalif olmamalı ve bütün dersler tarihi materyalizm ve komünizm manifestosu açısından tahlil edilmelidir. Örneğin suyun kimyevi oluşumu Karl Marx ve Friedrich Engels'in fikirlerine benzemeli ve diğer birçok mekanik konularda Lenin yahut Stalin'in fikrine muhalif bir şekilde öğretilmemelidir.” Uygulana politika bu şekilde kaydedilirken mecmuanın politika ile ilgili görüşü şu şekilde olmuştur: “Sovyet mekteplerinin ileri sürdüğü bu talepleri hazmeden ve anlayan profesörlerdir ki proleter parasını almaya muvaffak oldular. Yüksek mektepler cihan inkılabının mübarizleri tarafından netice itibariyle bir propaganda ocağı ve askeri zalimler meydanına çevrildi. İşte bu suretle Yüksek Meslek mektepleri mühendis teknik yetiştiriciliğine ilim namına hiçbir şey bilmeyen siyasi adamlar özellikle yetiştirmekle muvazzaf bulunuyordu. Hiç şüphesiz yetiştirilecek olan bu mütehasıslar, inkılap aleyhtarı yabancı unsur olmamalı tam manasıyla proleter suretiyle dolu bulunmalıdır” diyen komünistler. Bunu temini için eğitim komiserliği de ayrı ayrı yüksek mekteplerde temizliğe başlandı. İnkılap aleyhtarı yabancı mütehasıslar dışarı atıldı.”³³² Eğitimcilerin Sovyet Sosyalist yönetimine uygunluğu anlatıldığı şekilde temin etmeye çalışmıştır.

Sanayi ve meslek okullarının daha verimli bir hale gelebilmesi için Maarif Komiserliği idaresinden alınarak, Azarneft, Donbass, Ural-tröst gibi sanayi kurumlarına verilmesi kararı alınmıştır. “Amerika’yı geride bırakmak” amacı ile açılan sanayi okullarında, öğrenimini tamamlayan öğrenciler hemen zorunlu hizmete tabii tutulmuştur. Öğrencileri kabul etmeyen birçok müessesenin müdürleri ise görevden alınmıştır. Öğrencilerin faaliyetlerinin hem daha makul bir hale gelmesini sağlamak hem de eğitim yöntemlerinin eksik olması sebebiyle Amerika ve Alman eğitim yöntemlerine başvurulmuştur. Fakat gerekli olan vasıtaların olmaması

³³² Azerbaycan'da Maarif, O.Y.M., Y.2, S.16 (4), 28 Mayıs 1930, s.163-164.

sebebiyle uygulanamamıştır. Komünistler uygulamak istedikleri siyasette gerekli başarıyı kazanamayınca, öğrencilerin fabrika ve imalathanelerde çalışmalarına önem vermişlerdir. Okullarda yüzeysel geçilen derslerin fabrikada tecrübe ile öğrenilmesine çalışılmıştır. Mecmua da, bütün eğitim senesinde öğretilenler hakkında şu bilgileri vermiştir:

1. Görülen dersler: %30
2. Tecrübe: %26
3. Askeri talim: %10
4. İçtimai Siyasi İşler: %20
5. Tatiller: %14

Mecmua, cetvelden görüldüğü üzere öğrenci kendi eğitimi ile ilgili yılda yalnız %50 oranında meşgul olmuş ve diğer kısmını muhtelif içtimai ve siyasi işlerle meşgul olunduğu bilgisini vermiştir.³³³

Uygulanan eğitim politikası çerçevesinde, Azerbaycan Yüksek Okullarında Türkler'in diğer milletlere oranı aşağıdaki şekilde olmuştur:

Azerbaycan Politeknik Enstitüsü'nde: Ruslar %45, Ermeniler %28, Türkler %15.

Azerbaycan Ziraat Enstitüsü'nde: Ruslar %52, Ermeniler %12, Türkler %25.

Azerbaycan Devlet Darülfünunu'nda: %48, Ermeniler %10, Türkler %16.

Azerbaycan Devlet Konservatuarı'nda: %35, Ermeniler %5, Türkler %1.³³⁴

Azerbaycan'ın yüksekokullarında bilhassa köy İktisat Enstitüsü ile Pedagoji Enstitüsü'nün “ameleleştirilmesi” için bütün kuvvetler seferber hale getirilmezse, yüksekokullarda olan kabul işleri sonuçsuz kalacaktır. Bu sebeple, Sovyet hükümeti

³³³ Azerbaycan'da Maarif, s.166.

³³⁴ Azerbaycan'da Maarif, s.167.

ilk orta ve yüksek mekteplere yalnız işçi çocuklarını kabul edilmesini kesin bir şekilde ilan etmiştir. İşçi çocuğu olmayanlar okullardan kovulmuştur.³³⁵

Türklerin eğitimine önem vermeyen Sovyet yönetimi, Azerbaycan eğitim komiserliği yüksek mekteplere girmek için Türkçe sınav konuları vilayetlere gönderilmemiş dolayısıyla anketler de hep Rusça olduğundan Türk gençlerinin başarısız olması sağlanmıştır. Devlet bütçesinden Türkler için çok az bir bütçe ayıran Sovyet rejimi, ihtiyaç duyulan okulların yapımına ya başlanmamış ya da başlanıp yarım bırakılmasına sebep olan politika izlemiştir. Öğretmen ihtiyacı karşılanmamış var olan öğretmenler maaşlarını alamamıştır. Ders verilen okullarda eğitim plansız ve programsız uygulanmıştır. Öğrenciler deftersiz ve kitapsız ders görmüştür. Ruslar Azerbaycan'da genel zorunlu eğitim uygulamasına geçmiş ancak öğretmen, okul, kitap vs. yokluğundan bu uygulamaya Bakü'de dahi geçilememiştir.³³⁶

Ruslar Sosyalizm temelli okullar ile işçi sınıfının kökleşmesi ve bu sınıf vasıtasıyla da Türk topraklarında uzun zaman hâkim olmayı hedeflemişlerdir. Türk çocuklarını bu politikada da ötelemeye devam etmişlerdir. Türk okul ve Türkçe eğitimi engelleyerek, Türkleri Rus okullarına ve Rusça'ya mecbur etmişlerdir.

4.2. Kültür Politikası

4.2.1. Alfabe Değişikliği

Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk devirden günümüze kadar siyasi ve sosyal devamlılığını alfabeler kullanarak devam etmiş bir kavim olmuştur. Devlet kurdukları coğrafya bu coğrafyada hâkim olan siyasi sosyal ve kültürel şartlar ile bağlı buldukları din ve medeniyet anlayışlarına uygun olarak Uygur, Mani, Brahmi, Süryani Arap, Ermeni, İbrani, Got ve İslav alfabeleri gibi çeşitli alfabeleri kullanmışlardır. Türklerin kendine ait Orhun alfabesinden sonra en çok Uygur, Arap ve Latin alfabelerini kullanmışlardır.³³⁷ Rus yayılma siyaseti olarak yaşanan işgaller sürecinden itibaren Türk Dünyası aşağıda anlatılacağı üzere beşinci olarak Kiril Alfabeti kullanmıştır.

³³⁵ M.B., Azerbaycan Hayat ve Matbuatından, O.Y.M., Y.2, S.21 (9), Teşrinievvel (Ekim) 1930, s.368-369.

³³⁶ M.B., a.g.m., s.368-369.

³³⁷ Zeynep Korkmaz, Türk dili ve Arap Alfabeti; Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Ankara 1991, s.11.

Arap alfabesi Türkçe kelimeleri yazmaya elverişli olmaması uzun yıllar boyunca Arap alfabesinin kullanımı Türkler arasında tartışılmıştır. Azerbaycan'da da alfabe tartışmaları oldukça eski zamanlardan beri sürmüştür. İslamiyet'in kabul edilmesi ile Arap alfabesini kullanmaya başlayan Azerbaycanlılar, zamanla bu alfabenin Türkçe'nin yapısına uymadığını görmüşler ve 19 yüzyılda eğitim ve öğretimin yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte Arap harflerinin Türk çocuklarına öğretilmesinin zor olduğunu tecrübe etmişlerdir. Bir kısım Azerbaycan aydını Arap harflerinin ıslah edilerek Türk diline uygulanmasını savunurken, diğer bir kısmı da bu harflerin tamamen kaldırılıp yerine Latin alfabesinin kullanılmaya başlanmasının daha uygun olduğunu beyan etmişlerdir.³³⁸

Latin alfabesinin en bilinen savunucularından biri de Azerbaycan'ın piyes yazarı ve şairi Mirza Fethali Ahundzade olarak bilinmektedir. Ahundzade 1860 yılında İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti sadrazamı Fuat Paşa'ya harflerin ıslahı konusunda bir proje sunumu yapmıştır.³³⁹ Fakat Mirza Fethali Ahundzade'nin teşebbüsleri Latin harflerinin tatbiki için yeterli olmamıştır.

1920 yılından itibaren Sovyet hâkimiyeti altına alınan topraklarda, Komünist Türk lideri Sultan Galiyev ile Kazak Türklerinden Turar Rıskulov, Lenin ve Stalin'i ürküten bir proje ile ortaya çıkmışlardır. Sultan Galiyev eski Çarlık topraklarındaki bütün Türkleri bir Komünist Turan Devleti içinde birleştirmek, Turar Rıskulov da Türkistan'da bir Türkistan Komünist Parti ve Türkistan Sosyalist Devleti kurmak planı içerisindeydi. Yapılmak istenen projeyi tehlikeli gören Lenin ve Stalin bu iki Türk komünist teorisyeni ve önderini önce devre dışı bırakıp sonra Stalin tarafından öldürtülmüşlerdir. Türk aydınları arasındaki Türklük bilincini yakından bilen Stalin Türkler'in bir daha birleşmemeleri için en iyi planın Türkleri boy ve kabilelere ayırarak her birine ayrı ayrı yazı dilleri oluşturmak ve alfabelerini değiştirmek kararı almıştır. Bu planın aşamalı olarak uygulanması gerçekleştirilecektir. Bu aşamalı planda Stalin Türklerin alfabesini hemen Arapçadan Rus Kiril alfabesine dönüştürmemiştir. Sovyetler Birliğindeki Türk aydınları geleneksel Arap alfabesinin Türk lehçelerine uygun olmadıklarını bildiklerinden onların isteğiyle, önce Geleneksel Arap Alfabeti ıslah edilerek ona Türkçe ı, ö, ü, é (kapalı e) ve e (açık e)

³³⁸ Bilal Şimşir, Azerbaycan'da Türk Alfabeti Tarihçe, Ankara 1991, s.1-2.

³³⁹ Hüseyin Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri 19. Yüzyıl, Ankara 1966, s.148-153.

seslerini de çeşitli hareke ve harf birleşimlerini karşılayan yeni Arap harfleri oluşturulmuştur. SSCB içindeki bütün Müslüman Türkler bu Türk fonetiğine uygun Yeni Arap Alfabesini 1921-1926 yılları arasında kullanmışlardır (Çuvaş, Yakut, Altay, Hakas, Tuva gibi Müslüman olmayan Türkler ise bu yeni Arap alfabesini kullanmamışlardır). 1926'da Bakü'de yapılan Müslüman Doğu Halkları Kurultayı'nda Türk aydınları Latin alfabesine ilgi duyduklarını ortaya koymuşlardır.³⁴⁰

1922 yılında Bakü'de yeni Türk Elifba komitesi adıyla bir teşkilat kurulmuştur. Kısa bir zamanda yeni alfabe hazırlayan komite 21 Eylül 1922 yılında "Yeni Yol" adıyla Türk tarihinin ilk Latin harfli gazetesini yayınlamışlardır.³⁴¹

Azerbaycan'ın tek başına Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmesi, bütün Türk dünyası ile bağını koparması anlamına gelmemektedir. Bu da Azerbaycan Türklerinin milli varlığına darbe vurmuş olacaktır. 1923 yılında istiklalini ilan eden Türkiye Cumhuriyeti'nin Arap alfabesini kullanmaya devam etmesi ve Azerbaycan'da yeni alfabeyi uygulamaya koymak isteyenlerin, milli hars ve milli medeniyet düşmanı Bolşevikler'den oluşması, Azerbaycan'da bütün Türkçü ve milliyetperver unsurların Latin alfabesine karşı çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da uygulanmak istenen Latin alfabesi komünist ve Bolşevik harf ve medeniyetinin yaratıcısı olarak kabul edilirken, milli ve milli medeniyetin ortadan kaldırarak Latin alfabesine karşı, Arap alfabesi milli edebiyat, milli tarih ve ananeleri koruyan ve devam ettiren olarak kabul edilmektedir. 1928 yılı Temmuz ayında işgalin 8. yılında Bolşevikler Arap alfabesini tamamen kaldırarak okullarda, basın-yayın işlerinde ve devlet kurumlarında Latin alfabesine geçmeye karar vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti de aynı kararı alarak 1 Kasım 1928 tarihinde Latin alfabesine geçmiştir.³⁴²

Mecmua alfabe değişikliği hakkında şu görüşü savunmuştur: "*Bolşevikler 1928 senesi Temmuz'unda Arap harflerini kaldırma kararı almıştır. Bu vaziyet Azerbaycan'da milli hars, milli hayatı ve milli Türk mevcudiyetini büyük bir*

³⁴⁰ Timur Kocaoğlu, Eski Sovyetler Birliği'ndeki Alfabe Politikası ve Bugün, www.haberkademi.net/2012/haberoku.aspx?hbr=16661.,

³⁴¹ Şimşir, a.g.e., s.5.

³⁴² Mirza Bala, Yeni Türk Alfabeti ve Bolşevik Matbuatı, O.Y.M., Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.8-9.

tehlikeye düşürecektir. Arap harflerini artık bilmeyen yeni nesil sırf komünizm, Bolşevizm ve Marksizm den bahseden bir neşriyat ile büyüyecekti. Fakat Türkiye'nin Latin esasından almış olduğu yeni Türk alfabesi, milli Türk edebiyat ve medeniyetini canlandıracaktır. Türkiye'de tatbik olunan yeni alfabe müşterek ve yegâne Türk yazısıdır. Bunu her bir Azeri güçlük çekmeden okuyabilecektir. Aynı zamanda bu yazı Cumhuriyet ve İnkılap Türkiye'sinden Azerbaycan'a, komünizme ve Sovyetizme, istila ve istibdada karşı koymak için; Türkçülük, milliyetçilik, hürriyet, istiklal ve demokrasi fikirlerini götürecektir.”³⁴³ “Odlu Yurt” Mecmuası Latin alfabesinin teşvikini bu sözleriyle kaleme alırken, her sayısında alfabe ve öğreniminin nasıl olduğunu anlatan sayfaya yer vermiştir.

Mecmua “Müsavat Fırkası'nın Bir Kararı” başlıklı yazısında ise Müsavat'ın, Türkiye'de kabul edilen sistemin Azerbaycanlılar tarafından da öğrenilmesi kararını duyurmuştur.³⁴⁴

Azerbaycan Merkezi icra komitesi ve halk komiserler şurası Azerbaycan'da Latin alfabesinin 21 Temmuz 1928'de uygulanmaya konulmasının ardından duyurulan habere göre 1929 senesi Kanunisani (Ocak) ayına kadar, Azerbaycan dâhilinde Arap harflerinden bir eser kalmayacaktır. Sovyet hükümeti kent, şehir, kaza ve daire Sovyetler'in İcra heyetlerinin, mahkemelerin, ilmi teşkilatların, iktisadi müesseselerin, okulların, basın ve yayın idarelerinin 1929 Kanunisani (Ocak) ayının birine kadar yeni alfabeğe geçmeye mecbur etmiştir. Beş ay süresinde Azerbaycan'da aydın, öğretmen, fikir adamı, eğitim ve kooperatif kazaları seferber halde çalıştırılmaya başlanmıştır. Kurslar ve okullar açılmıştır. İşyerlerinde işlerin yeni alfabeğe geçirilmesi tecrübe edilmiş ve nihayet Kanunisani'nin (Ocak) birinde Azerbaycan'da Arap harfleri tamamen kaldırılmıştır.³⁴⁵

Türkiye'nin iki yıl sonra 1928'de Latin alfabesini kullanmaya başlamasından hoşnut olmayan Stalin, Latin alfabesini dünyadaki bütün Türklerin birleşebilmesine bir araç olabileceğini düşünmüştür. Bu sebeple 1934-1938 arasında binlerce Türk aydını, şairi, yazarı, siyasi önderlerini öldürmüş veya Sibiryaya'ya sürgüne gönderen Stalin, çok rahat bir şekilde tek emirle SSCB'de Latin alfabesini kullanan bütün

³⁴³ Mirza Bala, a.g.m., s.9.

³⁴⁴ Müsavat Fırkası'nın Bir Kararı, O.Y.M., Y.1, S.1, Mart 1929, s.110-111.

³⁴⁵ Daş-Demir, Azerbaycan Mektupları-I, s.24-25.

Türklerin alfabelerini birbirinden ayrı harfler taşıyan Rus Kiril alfabelerine (1938-1940) dönüştürmüştür.³⁴⁶

4.2.2. Proleter Edebiyatı Oluşturulması

Sosyalizmin hâkim olduğu bir dünya yaratmak isteyen ve ziraate, sanayide ve eğitimde bu doğrultuda politikalar geliştiren Ruslar, Proleter Edebiyatı adıyla edebiyat ve sanat dünyasına da müdahale etmeye başlamışlardır. 1920 yılından itibaren çeşitli edebi grup ve kulüpler kurulmuştur. Edebiyat ve Cemiyet, kızıl Kalemler İttifakı, Azerbaycan Proleter Yazıcılar Cemiyeti bunlardan bir kaçıdır.³⁴⁷ Daha sonraki yıllarda kurulan Azerbaycan Yazıcılar İttifakı Bolşevik hükümeti tarafından partinin ideolojisini yansıtmayı için çalışmalarını sürdürmüştür.³⁴⁸ Komünist Fırkası tarafından kurulan bu topluluklar Türk edebiyatını köksüzlüğü üzerine ve İstanbul ile arasındaki bağları kopartmak amacıyla, Sovyet ideolojisine uygun topluluklar yaratmayı hedeflemiştir.

Azerbaycan'da edebi çalışmaların ve yazarların ön plana çıkmaya başladığı dönem 1905 inkılabının yaşandığı dönem olmuştur. Önemli şairler, edebiyatçılar, tiyatro yazarları bu dönemde önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Azerbaycan edebiyatı en çok İstanbul ve daha sonra Moskova'da ortaya çıkan akımlardan etkilenmiştir. İstanbul'un Bakü'de siyasi etkisi edebiyatta da güçlendi. Türkçülük ve İslamcılığın etkisi milli bir edebi oluşumun Bakü'de şekillenmesini sağlamıştır. Her alandaki millileşme Edebiyatı da güçlü bir şekilde hissedilmiş ve Moskova bu gücün etki alanının daha fazla genişlememi için bu alanda da Azerbaycanlılara savaş açmıştır. Odlu Yurt Mecmuası edebiyatta yaşanan çatışma hakkında aşağıdaki bilgileri vermiştir.

Azerbaycan'da edebi üstünlük daima Milletçi-Halkçı bir zümrenin elinde olduğunu bildirmektedir. Habibi, Fuzuli, Nesimi gibi dâhiler teşkil eden Vakıf-Vidadi devirlerinde tamamıyla lisanca ve şekilce daha ziyade halklaşmıştır. Mirza Fethali vasıtasıyla Avrupalı fikir şekil ve formlarla desteklenmiş, "Füyuzat" edebiyatının yıllarca süren mücadelesi sonucunda kuvvetli ve hakiki yolunu bularak

³⁴⁶ Kocaoğlu, a.g.m. s.1-2.

³⁴⁷ Salih Okumuş, Modern Azerbaycan Edebiyatı, Türkler, C.XIX, Ankara, 2002, s.263.

³⁴⁸ Gaffarov, a.g.e., s.95-96.

birleşen bir Milliyetçi, Halkçı, İstiklalci, Türkçü edebiyat, “Türk Yurdu” edebiyatı ile temastan sonra Azerbaycan’a hâkim olmuştur. Lisanca Türk Birliği’ne doğru giden bu Milliyetçi-Halk edebiyatı konusunu; Azerbaycan’dan, şekil ve formlarını Avrupa’dan almakla, Türk milli tarzını Azerbaycan’da yansıtan en orijinal kısmını oluşturmuştur. Mecmua, esasını, kuvvetini, konusunu ve tiplerini halktan alan bu edebiyatın aşağıdan yukarıya doğru inkişaf eden faydalı bir oluşum olduğu görüşüne sahiptir.³⁴⁹

Bu milli oluşuma karşı istila hükümeti Azerbaycan’da Stalin’in tabirince lisanca milli, mahiyetçe enternasyonal ve kozmopolit bir proleter komünizm edebiyatı oluşturmak istemiştir. Milliyetçi proleter edebiyatına karşı proleter edebiyatını bu istiladan kurtarmak için Azerbaycan eğitim komiserinin girişimiyle Birinciteşrin’in (Ekim) 20’sinde Bakü’de bir kurultay gerçekleştirilmiştir. Kurultay proleter edebiyatını Bolşevikleştirecek ve onu hâkim kılacak yollar aramakla meşgul bulunacaktır (No 2759 Birinci Teşrin 21). Kongre münasebetiyle yazdığı makalesinde M. Arif’in, milliyetçi proleter edebiyatını yalnız kemiyetçe değil keyfiyetçe de cahil yoksul gördüğünü ifade etmiştir. A. Nazim’e göre de, yazıcılık sahasında olduğu gibi adi, umumi her insana lazım olan malumatlarca da ilkel olduğu hakkındaki görüşünü aktarmıştır. Bunun sebebinin milliyetçi proleter edebiyatının Rus medeniyetinden ve edebiyatından değil, İstanbul’dan Osmanlı Devleti’nin edebiyatından, Fuzuli, Baki ve Nedim’den ilham alınmış olmasıdır. Mustafa Kuliyevev komünist proleter yazıcıların milliyetçi ve sağ yazıcılardan geride olduğunu vurgulayarak önlem almak kararına varmıştır. Bu önlemler, yazarları ve yazmaktan korkanları zorla yazdırmak, fakat bu zorla yazarların yazılarının yürekten gelmesinin lazım olduğunu ön planda tutmak, fabrika ve işçilerin konu alınmasını sağlamak, realist ve materyalist olmalarını sağlamak şeklinde olmuştur. Azerbaycan Türk halkı, Azerbaycan Türk gençleri zorla kendi milli harsından yüz çevrilmeye ve yüzünü Moskova’ya dönmeye mecbur edilmiştir.³⁵⁰

Sovyet rejiminin uyguladığı politikalarla müzik, tiyatro, şiir, dans vs. de proleter ruhuna hâkim kılınmamıştır ve bu sahalarda milli varlığın ve hususiyetin çıkarılması mümkün kılınmamıştır. Bu sebeple yeni bir yönleme geçmek kararı

³⁴⁹ Mirza Bala, Edebiyatta Hakimiyet Kavgası, O.Y.M., Y.2, S.11, İkincikanun (Ocak), s.442-443.

³⁵⁰ Mirza Bala, a.g.m., s.447.

olarak, milli bayramlar yasak edilmiş, yerine Rus ihtilal bayramları getirilmiştir. Dinsizler Cemiyeti'ne kazalarda komsomol ve pioner teşkilatlarına okullarda önem verilmesi Sovyetlerce emredilmiştir. Proleter yazıcılar ve proleter kültür dernekleri kurularak milli ve halkçı edebiyata karşı cephe alınmıştır.³⁵¹

Azerbaycan Türk gençlerine edebiyat dersi vermek amacıyla, gençleri “hamisiz, medeniyetsiz, milli harsa malik olmayan, iptidai bir millet” olarak göstermiştir. Azerbaycan Türk gençlerine yapılan bu onur kırıcı politika gençlerin milli duygularının yükselmesine sebep olmuştur. Ruslara cevap olarak Fuzuli, Habibi, Nesimi, Baki, Halit Ziya, Mirza Fethali gibi önemli yazar ve düşünürleri göstermiştir. Türk gençleri kendi köklerinde olan birikimin ispatlanması için daha çok çalışmaya ve araştırmaya, Türk edebiyatını tetkik etmeye başlamıştır. Uygulanmak istenen politika neticesinde Türk gençlerinin istikameti Moskova'dan Azerbaycan'ın kendisine, İstanbul'a ve Anadolu'ya çevrilmiştir.³⁵²

Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti, Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti, Tetkik ve Tetebbu Cemiyeti, Azerbaycan Devlet Tiyatrosu, şehir, köy ve kaza okulları, darülfünun, enstitü, teknikum gibi eğitim kurumları etrafında halkçı aydınlar birleşmiştir. Yazıcılar ve sanatkârlar halk edebiyatını halk lisanını tetkik etmeye, Azerbaycan tarihini, Azerbaycan halkını, Azerbaycan ruh ve hususiyeti ortaya çıkartmaya çalışmışlardır. Rus, Alman, İngiliz, Fransız gibi milletlerin en mühim edebi eserleri tercüme edilmiştir. Azerbaycan lugatı, Azeri-Türkçesi grameri meydana getirilmiştir. Milli musiki, milli sahne ve milli sahne eserlerinde gelişme kaydedilmiştir. Yetişen yeni Azerbaycan Türk nesli milli iman, milli mefkûre ve heyecanla meydana çıkmış ve onları yetiştiren neslin ıstıraplarını, vatanlarının mahkûmiyetini ve Moskova'nın vahşi yönetimini görmüşlerdir. Bu yönetime karşı yüz çevirmiş ve milli hareket ordusuna iltihak ederek siyasi mücadeleyi devam ettirmişlerdir. İstila altında istiklal mücadelesi içtimai her karakterini muhafaza etmek de başarılı olan millet, harstan aldıkları mukaddes kaynağa dayanarak, siyasi faaliyetlerinin ana kaynağını ve askeri silahlı çatışmanın ilham kaynağını oluşturmayı başarmışlardır.³⁵³ Anlaşılacağı üzere edebi ve ideolojik üstünlük bir

³⁵¹ Mirza-Bala, İstiklal Mücadelesi, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.125.

³⁵² Mirza Bala, Edebiyatta Hâkimiyet Kavgası, s.448.

³⁵³ Mirza-Bala, İstiklal Mücadelesi, s.126.

milletin varlığının ve geleceğinin devamı için çok önemli ve birbirini besleyen iki güçlü değer olarak her zaman büyük öneme sahip olmuştur.

4.3.Din Politikası

Sovyet Rusya'nın uygulamış olduğu anti-İslam politikasının tarihi oldukça eski zamanlardan beri süregelmiştir. 1550 2554 tarihlerinde Astrahan ve Kazan Müslüman bölgelerinin fethi ile başlayan Rus istilası anti-İslam politikası geleneğini de beraberinde getirmiştir. İslam devletlerine karşı yapmış olduğu mücadeleler sonucunda sınırlarını genişletmiş olan Ruslar İslam ülkelerini fethetmek ve buralarda anti-İslam propagandası uygulamak Çarlık Rusya'nın en önemli politikası haline gelmiştir.³⁵⁴

Politika iki ana başlık altında sürmüştür Rusların ilk adımı İslam'ın nesilden nesille aktarılmasını sağlayan organları yıkmak ve ardından söküp atılan İslam'ın yerine onun yerini alacak yeni benlik veya benliklerin yerleştirilmesini sağlamak şeklinde olmuştur.³⁵⁵

İslam dininin örgütsel oluşum haline gelmemesi için alınan bütün önlemlere karşı, 1831 Kırım 1872 Kafkasya ve 1878'de Orenburg'da İslam dinine ait örgütlerin kurulmasına engel olunmamış ve bu oluşumlara izin verilmek mecburiyetinde kalınarak, faaliyetlerin Rus İçişleri Bakanlığı tarafından kontrol edilmesi şartına bağlanmıştır.³⁵⁶

İslam'a karşı en keskin mücadele 1. Dünya Savaşı esnasında Bolşeviklerin hükümeti ele geçirmesi ve İslam'ın Türk topraklarındaki varlığının başka bir dönüm noktası yaşamasına sebep olmuştur. Sovyet yöneticilerine göre din ve Marksizm uzlaştıramaz iki unsurdur ve bir arada yaşaması mümkün değil, bakış açısıyla Türk topraklarında politikalar geliştirmiştir. Marksistlere göre “din halkın afyonu, bilimsel olmayan bir ideoloji” anlamına gelmektedir. Bu sebeple Marksizm ve İslamiyet bir arada bulunması imkân dâhilinde değildir. Türkistan Cumhuriyetleri ve Azerbaycan

³⁵⁴ Hayit, a.g.e., s.241-242.

³⁵⁵ S. Enders Wimbush, Sovyet Orta Asya'sında Soysuzlaştırma Politikası, Yasin Ceylan (Çev.), Ankara, 1986, s.3.

³⁵⁶ Hayit, a.g.e., s.242.

halkının çoğunluğunun Müslüman olması Rusları bu Türk devletlerine karşı sert tedbirler almasını beraberinde getirmiştir.³⁵⁷

1929 tarihinden itibaren Bolşevikler radikal kararlar almaya başlamıştır. Bu kararların iki ülke içerisinde bulunan Müslümanlar'ın ad ve adreslerinin belirlenmesi şeklindedir. Ardından dini kitapların yayını ve dini nikâhın yasaklanması gelmiştir. Mevcut bütün Kur'an baskıları toplanarak yakılmıştır. Müslümanların evinde bile dini tören yapmaları kesinlikle yasaklanmıştır.³⁵⁸

Mecmua çeşitli nüshalarda dini tatbikatla ilgili aşağıdaki bilgilere yer vermiştir.

Halk arasında sosyalizm ve Materyalizm fikirlerinin yayılmasına büyük engel olan dini akideleri ortadan kaldırılması için kati ve nihai taarruza geçirmeye karar verilmiştir. Dine karşı propaganda, din adamlarını takip, dini merasimi aşağılama gibi tedbirlerin tesirsiz kaldığını görünce dini akide ve fikirleri ortadan kaldırmak için zorlayıcı ve radikal tedbirlere başvurulmuştur. Mabetler kapatılmış, ambarlara, kulüplere, sinemalara ve hastanelere çevrilmişlerdir. Kiliselerin çanlarını indirerek çan çalmayı yasak etmiş ve camilerin minareleri yıkılmıştır.³⁵⁹

Bolşevikler dine karşı açtığı şiddetli mücadelede kilise, cami, sinagog gibi dini müesseselere zarar vermiş ve din adamlarını görevden almıştır. Komünist Fırkasının kararı gereğince 1932 yılına kadar Rusya'da din adına her şeyin tasfiye edilmesi ve hiçbir dini kurumun kalmaması kararı alınmıştır. Bu karar silah gücü, terör hareketi ve dini müesseseleri imha etmek şeklinde uygulamışlardır.³⁶⁰ Azerbaycan da dini tatbikat sonucu birçok din adamı görevden alınarak camiler yağma edilmiştir.³⁶¹

Rusların bütün politikaları Türklerin dinini yüreklerinden söküp atmalarını sağlamak olmuştur. Mecmuada yer alan bilgiler Müslümanlar'ın propaganda ve yıkımlarına karşı dinlerini nasıl muhafaza etmeye çalıştıkları ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: "Gence' de din aleyhinde yapılan propagandadan büyük üzüntü duyan askerler isyan etmiştir. Acara şehrinde çıkan isyanın sebebi genç komünistlerin

³⁵⁷ Kocaoğlu, Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/ Sovyetler Birliğinin Yayılma Siyaseti (1905-1991), Türkler, C.XIX, Ankara, 2002, s.832.

³⁵⁸ Gaffarov, a.g.e., s.78-80.

³⁵⁹ A. Bat, Beynelmilel Hayattan, O.Y.M., Y.1, S.12, Şubat 1930, s.508-509.

³⁶⁰ Buhran İçerisinde Çabalayan Komünist Rejim, O.Y.M., Y.2, S.13, Mart 1930, s.3.

³⁶¹ Azerbaycan'da Vaziyet, O.Y.M. Y.2, S.15 (3), Mayıs 1930, s.117.

minbere domuz çıkartmaları olmuştur.”³⁶² “Bakü gazetelerinde (Vişka N 359) Azerbaycan’ın payitahtında Türk ahali iki yerde hükümete gizli olarak camii inşa ettiği bilgisi verilmiştir. Camilerin geceleri Allahsızlar Cemiyetinin haberi olmadan tamamlandığı bilgilerine yer verilmiştir.”³⁶³

³⁶² Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929, s.166-167.

³⁶³ Havadis Kısmı, O.Y.M., Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.249.

SONUÇ

Ruslar en eski zamanlardan beri ticaret amacıyla geldiği Azerbaycan topraklarını 1820 yılından itibaren Hanlıkları işgal ile kalıcı hale getirmeye çalışmıştır. 1848 yılında Bakü’de petrolün çıkarılmaya başlanması ve Çarlık rejiminin 1872 yılında aldığı kararla petrolü dünya ticaretine açması, işgalden sonraki adımları olmuştur. Petrolün yanı sıra yüzyıllar boyunca Azerbaycan’ın Asya, Avrupa ve Anadolu arasındaki geçiş yolu üzerinde bulunuyor olması ve ticaret ağının merkezi konumunda olması Rusların bu topraklarda kalma isteklerini daha da arttırmıştır.

Çarlık rejimi ile birlikte Azerbaycan halkı Ruslar için çalışan köleler haline getirilmiş her türlü haktan yoksun bırakılmıştır. Petrolün uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte sahip olduğu topraklarda petrol çıkan ya da petrol topraklarını kiralayarak ticarete atılan Türkler, Azerbaycan tarihinde dönüm noktası olacak adımlar atmışlardır. Türk zenginler eğitimin ne kadar önemli olduğunu fark etmeleri ile birlikte Azerbaycan’da okullar açmaya ve Türk gençlerini yurtdışında eğitim için göndermeye başlamışlardır. Eğitimle birlikte ortaya çıkan eğitilmiş sınıf, Rusların politikalarını kavramaya ve anlatmaya başlayarak, bilinçli Türk halkının oluşmasına katkı sağlamışlardır. Türkistan, Kırım ve Azerbaycan gibi Rus işgali altındaki memleketlerden çıkan İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey gibi aydınlar Türk dünyasında oluşacak fikir ve ideolojinin önemli temsilcileri olmuş ve genç neslin bu fikir ve ideolojiler ile yetişmesini sağlamışlardır.

Çarlık Rusya’da 1905’te meydana gelen işçi ayaklanmaları, Türk memleketlerinde özgürlük ortamının oluşmasını sağlamış ve Türk aydınlar bu ortamda biraz daha etkin hareket eder hale gelmişlerdir. Tarihin hiçbir döneminde boyunduruk altında yaşamamış olan Türklerin Rus boyunduruğu altında da yaşayamayacağı farkında olan Ruslar Türklerin istiklal mücadelesine düşmemeleri için 1827 yılında Eçmiyazin Kilisesi’ni kontrolü altına alarak, istediği zaman istediği yerde kullanabileceği Ermenileri teşkilatlandırmıştır. 1905 yılına Azerbaycan Türkü’nün Taşnak çetecileri tarafından öldürülmesiyle ilk çatışma başlamıştır. Ermeniler Hınçak ve Taşnak adı verilen örgütler ve “Droşak” adıyla çıkan gazetesi ile Azerbaycan’a yönelik başlatmış olduğu taarruzda örgütlü ve

bilinçli hareket etmesi karşısında, bir örgütlenmesi olmayan Türkler pasif kalmışlardır. Yaşanan bu hadise üzerine Difai adıyla ilk örgütlenme 1905 yılı sonbaharında Gence’de kurulmuştur. Difai’den sonra 1911 yılında Milli Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu Müsavat Partisi kurulmuş ve etkili bir mücadele gerçekleştirmiştir. 1918-1920 yılları arasında 23 ay gibi kısa bir süre bağımsız kalan Azerbaycan, Rusların Türk topraklarındaki sömürgelerini kaybetmemek ve kapitalizme karşı açtığı savaşta Azerbaycan’ın sağlayacağı getiriler göz önüne alınarak, 1920 yılında Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir.

1920 işgali ile Müsavat Partisinin lideri ve önde gelenleri sürgün edilerek itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. İtibarsızlaştırmak amacıyla Mehmet Emin Resulzade Stalin tarafından Moskova’ya götürülmüştür. Müsavat Partisi’nin Azerbaycan’da kalan fikir adamları ve destekçilerinin bir kısmı sürgün edilirken bir kısmı kurşuna dizilerek katledilmiştir. 11. Kızıl Ordu Azerbaycan’da uyguladığı baskı ve sindirme politikasıyla Ruslara karşı direnişi ve istiklal hareketini öldürmeye çalışmıştır. İşgalle birlikte, Azerbaycan aydınları için muhaceret dönemi başlamıştır. Mehmet Emin Resulzade Moskova’da zor şartlar altında yaşamaya mahkûm edilmiş itibarsızlaştırmaya çalışılmıştır. Fakat o bu durumu kabullenmeyerek Moskova’dan kaçmanın yollarını arayarak 1922’de İstanbul’a gelmiştir.

Türk-İslam dünyasının payitahtı olan İstanbul, Azerbaycan aydınlarının bir araya geldiği şehir olmuştur. Mehmet Emin Resulzade silahlı direniş ile kazanacak güce sahip olmadıkları Azerbaycan’ı fikir ve ideoloji cephesiyle işgalden kurtarmak için çalışmalara başlanmıştır. Dünyanın her yerinden ve özellikle Türk memleketlerinden gelen haberler doğrultusunda Rusların Türklere uyguladıkları asimilasyon, sömürü ve şiddeti tüm dünyaya duyuran yazılar kaleme almışlardır. “Odlu Yurt” Mecmuası bu amaçla yayınlanan ve Rusların Azerbaycan’daki işgalinin haksızlığını kanıtlamaya ve Türklerin İstiklal mücadelesinde ne kadar haklı olduğunu ispatlamaya çalışan mecmualardan biri olmuştur.

Sovyet yönetiminin dokuzuncu yılına denk gelen yayınlarında “Odlu Yurt” Mecmuası, dokuz yıl boyunca, Müsavat Fırkası’nın elde ettiği istiklalden yola çıkarak kendi ülkesinde kendi geleceklerinde söz sahibi olmak isteyen her Türk’ü Müsavatçılık ile itham ederek uyguladığı siyasi politikalar üzerinde durmuştur.

Komünist Parti yönetiminde Türk olmayan unsurların hâkimiyetine verilen Azerbaycan'da Türk olmayan yöneticiler baskı ve katliamlar uygulayarak birçok Azerbaycan gencini Müsavatçılıkla suçlayarak Sibiryaya sürgüne göndermiş, birçoğunu katletmiştir. Türk gençlerinin milliyetçi ve milli harsa karşı komünizm müktesebatına uygun yetişmesine yönelik politikalar uygulanmıştır.

Böl, parçala, yönet! Siyasetini Azerbaycan'da Türk boylarını birbirinden yabancı topluluklar olarak tanıtmak ile başlayan Komünizm Yönetimi, Türk boylarını Türk birliğinden uzaklaşması ve kimliklerini unutması için muhtariyetler vermiştir. Her bir muhtariyete kendine ait dil oluşturulmuştur. Azerbaycan topraklarında sayıları az olan Kürt, Ermeni ve Yahudiler öne çıkarılarak, Türk milleti geri planda tutulmuştur. XIX. yüzyılda Türk dünyası fikir hareketi olarak Pantürkizm mefkûresi, Rusların en büyük korkusu olmuş, Azerbaycan ve Türk memleketlerinin birbirleriyle olan bağıni engellemek için Anadolu ve Azerbaycan'ın bir kısmı ve İran'ı da kapsayan, İran Ermeni ve Kürt birliğini hedefleyen Panaryenizm politikasını uygulamaya koymuştur.

Siyasi politikaların yanı sıra iktisadi alanda da Azerbaycan'da devrimler yapan Ruslar sanayiye önem vererek Azerbaycan topraklarının yeraltı ve yerüstü varlıklarını sanayileştirmek için politikalar geliştirmiştir. Azerbaycan petrolünü dünya devletlerine pazarlamaya başlayan komünist rejim ticaretten elde ettiği gelirin yüzde beşini dahi Azerbaycan'a vermemiştir. Azerbaycan köylüsünün sadece kendi istediği ürünlerin yetişmesi için zorlamış, Azerbaycan topraklarında pamuk ekim alanlarının artması ve pamuğun Azerbaycan'dan karşılanan ham mal kaynağı olmasını sağlamıştır. Azerbaycan topraklarında buğday ekimini yasaklayan Ruslar istedikleri zaman Türklere buğday satmışlar, istemedikleri zaman Türkleri kıtlıkla baş başa bırakmışlardır. İşçi sınıfı oluşturmak en önmlü programlarından olan komünist rejimin işçilerin maaşlarını vermeyerek ekmeğe muhtaç halde yaşamaya ve çalışmaya zorlayan bir siyaset takip etmiştir. Ruslar ticaret, sanayi ve tarımda Azerbaycan'ı siyasette olduğu gibi imha etmeye yönelik politikalar uygulamıştır.

Bir diğer önemli politika Türklerin eğitimi ile ilgili olmuş, eğitilmiş Türk milletinin kendi çıkarları ve geleceğini tehlikeye atması anlamına geldiğini düşünen Ruslar, Türk çocuklarının eğitim almalarını engellemiş ve Türk nüfusunun

çoğunlukta olduğu yerlerde okullar açmamıştır. Öğretmenlerin maaşları ödemeyerek öğretmenler işlerini bırakmaları için zorlanmıştır. Rus okullarına gitmeye mecbur kalan Türk çocuklarına Türkçülük, milliyetçilik, milli hars aleyhinde eğitim vererek Ruslaştırmaya çalışılmıştır. Türk memleketleri arasında dil birliğinin olmasını kültür ve düşünce birliğini beraberinde getireceğine inanan Ruslar işgal ettiği Türk topraklarında ve Azerbaycan'da Harf İnkılabı yaparak Türklerin birbirleriyle olan dil ve kültür birliğini koparmıştır. Ruslar Bakü'yü komünizm ruhunda ve sosyalizmin oluşumunda uyguladığı politikalarla bütün Türk memleketlerine örnek teşkil edecek bir şehir ve ülke oluşturmaya çalışmıştır. Sosyalizm ve komünizm inşasında Ruslara engel olan dinin, nesilden nesille aktarılmasını engellemiş dini eğitimi ve dini törenleri yasaklamıştır. Dini kitaplar ve Kuran-ı Kerimler toplatılarak yaktırılmıştır.

Azerbaycan'da uygulanan bütün bu politikalar baskı ve sindirmeler, Azerbaycan'da Türklüğe ve dinine daha çok sarılmasına yol açmıştır. Odlu Yurt Mecmuası'nın bu mücadelede izlediği yayın politikası Ruslar'ın izlediği siyasi ve askeri politikaya karşı, askeri ve siyasi olarak karşı koymakta çok etkili olamamalarını basın yoluyla, fikir ve ideoloji olarak varlık göstermek olarak belirlemiş ve yayınlarını "Bağımsız Azerbaycan" fikrini diri tutmaya yönelik yapmıştır. Odlu Yurt'un Türk milletine hatırlattığı "Milli Hars, Milli Mefkure ve Milli-Medeni Refah" kavramları ile gözlerde söndürülmek istenen milliyet, istiklal ve inancı gönüllerde daha diri tutularak Azerbaycan'ı 1991 istiklaline ulaştırmıştır. Bu uzun serüvende "Odlu Yurt" Mecmuası Azerbaycan fikir adamları vasıtasıyla Türk milletini her zaman farkında olmaya davet etmiştir. Kırimli C. Seit Ahmet Mecmuada, milli davaların ancak ve ancak iman davası olduğu üzerinde durmuş ve imanı kaybedenin milliyetini kaybedeceğini savunmuştur.

KAYNAKÇA

AHUNDOVA, Telli; **Mirza Bala Mehmetzade'nin Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.

AKİFOĞLU Vugar, Azerbaycan'da Milli Direniş, (1917-1930), **DTFC Dergisi**, C.57, S.2, Aralık, 2017.

AKÜZÜM, Fevzi; **Azerbaycan İstiklalinin Tarihi Gelişimi ve Resultade**, A.D., C.33, S.248, Nisan-Mayıs-Haziran, 1984.

ALİYEV, Ramiz; **Azerbaycan Hilafet Terkibinde-Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1994.

ALİZADE, Orhan; 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası, **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 4, Sayı 7, 2010, s. 105-114.

ASLAN, Betül; **Azerbaycan**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 1996, s.47-75.

ASLAN, Betül; **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardeş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

ASLANOV, Sever; **Azerbaycan Ekonomik Cumhuriyeti'nin ekonomik Tedbirleri**, XI, Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1994.

ATTAR, Aygün, S. Şimşir, **Geçmişten Dünümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

ATTAR, Aygün; **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, 2005.

Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Evveli, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 2010.

Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.

AZRZUMANLI Vakıf, N. Mustafa, **Tarihin Kara Sahifeleri, Deportasiya, Soykırım, Kaçınılık**, Azerbaycan Elimler Akademiyası Milli Münasebetler Enstitüsü, Bakı-Kartal, 1998.

BABAYEV, İlyas; **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1996.

BAL, Halil; **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi**, Doktora tezi, İstanbul, 1996.

BAYKARA, Hüseyin; **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975.

BAYKARA, Hüseyin; **Yenileşme Hareketleri 19. Yüzyıl**, Ankara, 1966.

BAYUR, Y. Hikmet; **Türk İnkılap Tarihi**, 2. Baskı, Ankara: T.T.K. Yayını, C.3, S.4, 1984.

BEHRAMOV, Cebi; **Azerbaycan 1918-1990 Yıllarında Maddesi**, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi.

BEYDİLLİ, Kemal; **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1988.

DEMİRKAN, Tarık; **Macar Turancıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2.Baskı, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1999.

EHMEDOV, Teymur, **Böyük İctimai Hadim ve Yazıcı**, Bakü: Nurlan, 2001.

EMİN, Levon; **SSCB’de Müslümanlar**, Moskova, 1984.

GAFFAROV, Tahir; **Azerbaycan Tarihi**, Elm Neşriyat, , Bakı 1999.

GASIMOV, Musa; **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Türkler, C.XVIII, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, 2002.

GLEASON, Gregory; **Orta Asya’da 1924 Sınır Düzenlemeleri**, Faruk Çakır (Çev.), Türkler C.XVIII, Ankara, 2002.

GÖKALP, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, Şubat, 2017.

HASANLI, Cemil; **Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

HASANOV, Cemil; **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920**, Bakü, 1993.

HAYİT, Baymirza; **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 1987.

İSMAİLOV, Mahmut; **İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi**, Vefa Kurban (Çev.), İstanbul, 2014.

KALANKATUKLU, Mosey; **Alban Tarihi**, Ziya Bünyatov (Çev.), Bakü, 1995.

KANLIDERE, Ahmet; Rusya Tarihinin Ana Hatları, **Yom: Türk Dünyası Kültür Dergisi**, C.2, S1, 2010, s.149-181.

KARABEKİR, Kazım; **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1990.

Kaspi, Bakı, 27-30 Noyabr 1906.

KEYKURUN, Nakı (Şey Zamanlı); **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul, 1964.

KILIÇ, Davut; Ermenistan'ın Kuruluşu ve Türk dünyasına Etkisi, **Türk Dünyası Araştırma Vakfı 9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri**, C.2, İstanbul, 2011, s.328-337.

KILIÇ, Davut; Rusya'nın Ermeni Katagikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri, **Erdem Dergisi**, C.12, S.36, Ankara, 2002, s.973-987.

KOCAOĞLU, **Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/ Sovyetler Birliğinin Yayılma Siyaseti (1905-1991)**, Türkler, C.XIX, Ankara, 2002.

KOCAOĞLU, Timur; **Eski Sovyetler Birliği'ndeki Alfabe Politikası ve Bugün**, www.haberakademi.net/2012/haberoku.aspx?hbr=16661.

KORKMAZ, Zeynep; **Türk dili ve Arap Alfabeti; Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, Ankara, 1991.

KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, A.Ü. D.T.C.F. Yayınları, Ankara, 1970.

KURAT, **Türkiye ve Rusya**, 1.Baskı, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1990.

KURAT; **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1987.

MAHMUDOV, Ferman; **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1996.

MEHDİYEV, Erestun; **Azerbaycan Neft Sanayisi XIX Yüzyılın Son Rübünde**, Bakı, 2000.

MEHMETZADE, Mirza Bala; **Azerbaycan Türk Matbuası**, Bakü, 1922.

MEHMETZADE, Mirza Bala; **Kafkasya İstiklalinin 40. Yıldönümü Münasebetiyle**, Dergi, S.12, Berlin, 1958.

MEHMETZADE, Mirza Bala; **Milli Azerbaycan Hareketi**, Fırka Divanı Neşriyat, 1938.

MİRZAZADE, Aydın; **XIX. Asrın 20-30. Yıllarında Çar Rusya'sı Tarafından Ermenilerin Cenubi Qafkaza Kütleli Göçürülmesi ve Bölgede "Ermeni Amilinin Yaratılması"**, Tarih ve Onun Problemleri, N:4, 2014.

MUSTAFAYEV Beşir, **Ermeniler'in Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir 2009.

MUSTAFAYEV, Beşir; Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi 1910-1920), **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, C.2, N.1, İstanbul, 2013, s.143-168.

MUSTAFAYEV, Beşir; Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan devletinin Kurulmasındaki Etkisi, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Y.4, S.11, Haziran, 2013, s.17-27.

NECİYEF, Elçin; **Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)**, Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

NURİYEVA, İrade; **Azerbaycan Tarixi**, Bakı, 2015.

ODLU YURT MECMUASI; Y.1-3, S.1-31, Yeni Matbaa, İstanbul, 1929-1931.

OKUMUŞ, Salih; **Modern Azerbaycan Edebiyatı**, Türkler, C.XIX, Ankara, 2002.

PAŞAYEV, Pervin; **Azerbaycan Petrolünün Üretimi, Pazarlanması ve Kullanımı**, Giresun, 2015.

PAŞAZADE, Allahşükür; **Kafkaz'da İslam**, Bakü, 1991.

RESULOĞLU, Mehmet Ali; **Müsavat Partisinin Kuruluşu**, A.D., Y.40, S.282, Kasım-Aralık 1991.

RESULZADE, M. Emin; **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Elm Neşriyat Bakı, 1990.

RUSTAMLİ, Naila; **M. F. Ahundzade'nin Felsefi Ve Toplumsal Görüşleri**, İstanbul, 2016.

S. GÜVEN, Melek; Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnelliğin Sorgulanması: "Kahraman" Andranik Ozanyan Örneği, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi**, C.4, S.2, Kış 2017, s. 72-82.

SARAY, Mehmet; **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

SUNY, Ronal Grigor; **Bakü Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, Kudret Emiroğlu (Çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1990

SÜMBÜL, Tahir; **Azerbaycan Dosyası-I**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

SÜMBÜL, Tahir; **Azerbaycan'da Siyasi Partiler 1905'ten Günümüze**, Doktora Tezi, Ankara, 1996.

SÜMER, Faruk; **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1976.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Nuray Mert (Çev.), İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR S., B. Ulusoy; **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Faaliyetleri (1923- 1931)**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi 0 (16), 2013.

ŞİMŞİR, Bilal; **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe**, Ankara, 1991.

ŞİMŞİR, Sebahattin; **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, 3. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

TEBRİZLİ, Nizamettin; **Bugünkü Azerbaycan Davası**, İstanbul, 1946.

TEKİNER, Süleyman; **Azerbaycan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyetleri'nin 50 Yılı**, Dergi, No: 62, 1970.

TOGAN, Zeki Velidi; **Bugün ki Türk İli(Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942.

TUĞAÇ, Hüsamettin; **Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinde Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar**, İstanbul, 1975.

UÇAROL, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 2000.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

VEZİROF, Yusuf Bey; **Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan**, İstanbul, 1338 (1920).

WİMBUSH, S. Enders; **Sovyet Orta Asya'sında Soysuzlaştırma Politikası**, Yasin Ceylan (Çev.), Ankara, 1986.

YAKIŞAN, Reyhan; **19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileştirilmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri**, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.2, N.1, Bahar 2017.

YAKUPLU, Nesimhan; **Mehmet Emin Resulzade**, Bakü, 2015.

YEŞİLOT, Okan; **Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri**, OAKA, C.4, S.7, 2009.

YILDIRIM, İrfan Murat; **Azerbaycan'da Matbuat Hareketi'nin Başlangıcı**, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C.2, S.2, 2013.

YÜKSEL, Sinan; **Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)**, **Süleyman Demirel**

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.28,
Nisan, 2013, s101-116.

ZENKOVSKY, Serge A.; Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık,
İzzet Kantemir (Çev.), Ankara, 1971.

EK-1

Mehmet Emin RESULZADE

Mirza Bala MEHMETZADE

EK-2

Odlu Yurt Mecmuası Kapak Sayfası, Y.1, S.4, 28 Mayıs 1929

MİLLİ AZERBAJCAN FİKRİYATINI TERVİC EDEN AYLIK MECMUA
Başmuharriri M. E. Resul-zade

Yıl : 2

28 Mayıs 1930

Sayı : 16 (4)

28 Mayıs 1918

Azerbaycan İstiklâl beyannamesinden

... Arayı umumiye ile intihap olunan Azerbaycan Şurayı Milliyeyi İstiklâliyeti bütün cemaate ilân ediyor ki:

1 — Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi, cenubî, ve şarkî Maverayı Kafkasyadan ibaret Azerbaycan dahi kâmil hukuk müstakil bir devlettir.

2 — Müstakil Azerbaycan devletinin şekli idaresi Halk Cumhuriyeti olarak takarrür eder.

3 — Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bütün milletler ve bilhassa hem civar olduğu millet ve devletlerle münasebatı hasana tesisine azmeder.

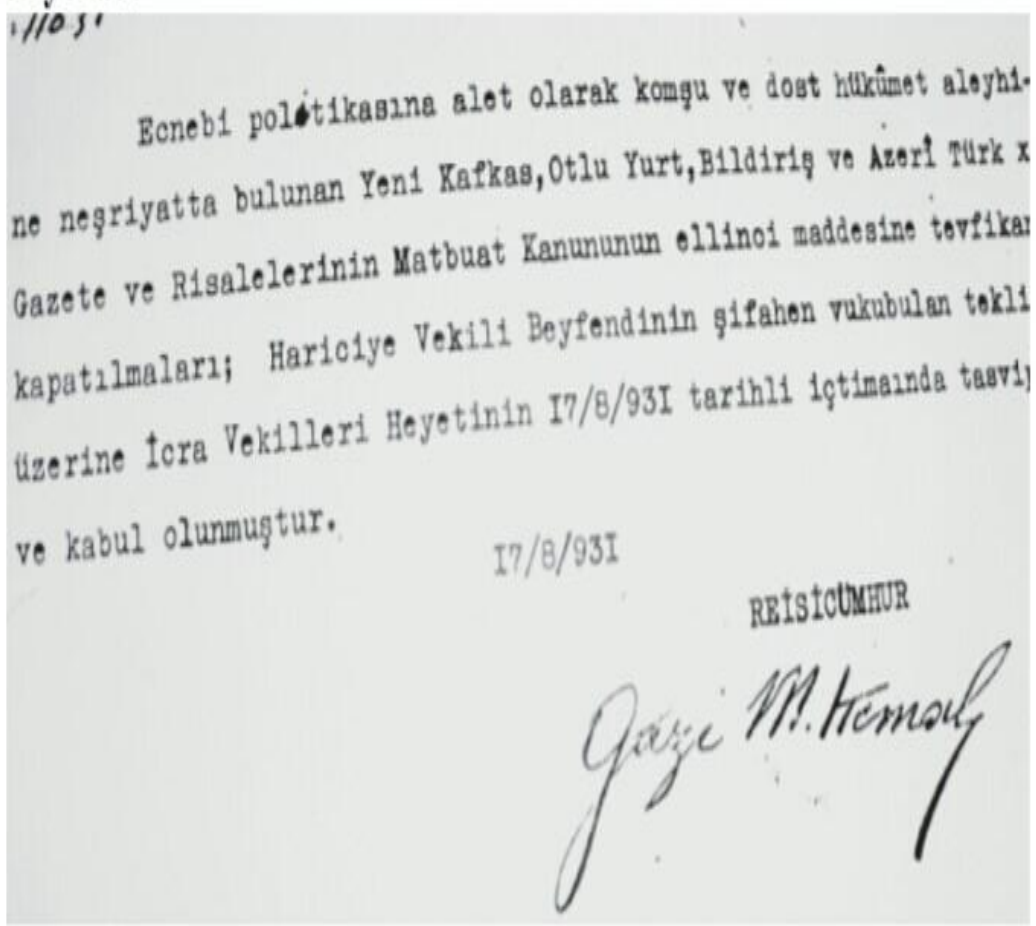
4 — Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf, sülk ve cins farkı gözlemmeden kalemrevinde (hududu dahilinde) yaşayan bütün vatandaşlara hukukî siyasiye ve vataniye temineler.

5 — Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, erazisi dahilinde yaşayan bütün milletlere serbest inkızafları için geniş meydan bırakır.

6 — Meclisi müessesin toplanacağı kadar Azerbaycan idaresinin başında arayı umumiye ile intihap olunmuş Şurayı Milli ve Şurayı Milliyeye karşı mes'ul hükûmeti mevakkata durur.

Ek-4

Belge: Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanan Azerbaycan Muhaceret basınının yasaklanmasına dair belge.

Atatürk tarafından imzalanan Azerbaycan muhaceret basınının kanuni yasaklanma belgesi

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı : Songül ÜNAL

Uyruğu : T.C.

Doğum Yeri ve Tarihi : Kayseri / 15.05.1990

Tel. : 0 507 077 62 56

E-posta : unalsngll@gmail.com

Yazışma Adresi : Fatih Mah. Bozantı Cad. Özdemir Apt. 24/26

Kocasinan/KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Yıl
Yüksek Lisans	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü	2018
Pedagojik Formasyon	ERÜ Eğitim Fakültesi	2014
Lisans	ERÜ Fen-Edebiyat Fak. Tarih	2013
Lise	Behice Yazgan Kız Lisesi	2007

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
---	----	----

YAYINLAR

1.Uluslararası Hakemli Dergide Yayımlanmış Makaleler

Korkmaz Telli, Ünal Songül, *Azerbaycan'da Kızıl İstila Odlu Yurt Mecmuasına Yansıyanlar*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, C.7, S.1, Ocak-Haziran 2017, s.109-121